

עדכן אסטרטגי

כרך 20 | גיליון 3 | אוקטובר 2017

עזה האחרת: רצועת עזה בין מבוי סתום לשביב של תקווה

יואב (פולי) מרדכי, מיכאל מילשטיין, יותם אמיתי

מצרים וישראל: ארבעים שנה במדבר השלום ה"קר"

מואמין סלאם ואופיר וינטר

הגשר היבשתי של איראן לים התיכון:

נתיבים אפשריים, אתגרים ואילוצים

פרנק מילבורן

לגיון הזרים השיעי של איראן

אפרים קם

מעמד הביניים כסוכן שינוי פוליטי אפשרי באיראן

רז צימט

היום שאחרי המדינה האסלאמית

מרתה פורלן, כרמית ולנסי

יציאת ישראל מדרום לבנון וההתנתקות מרצועת עזה: ניתוח השוואתי

רוב גייסט פינפולד

האיום הדמוגרפי: האוכלוסייה הישראלית "נוטשת" את הנגב והגליל

עמית אפרתי

אלכסנדר הגדול לא היה מתבלבל

גבי סיבוני, יובל בזק וגל פרל פינקל

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES

תל אביב אוניברסיטת
UNIVERSITY

עדכן אסטרטגי

כרך 20 | גיליון 3 | אוקטובר 2017

- 3** יואב (פולי) מרדכי, מיכאל מילשטיין, יותם אמיתי
עזה האחרת: רצועת עזה בין מבוי סתום לשביב של תקווה
- 13** מואמין סלאם ואופיר וינטר
מצרים וישראל: ארבעים שנה במדבר השלום ה"קר"
- 25** פרנק מילבורן
**הגשר היבשתי של איראן לים התיכון:
נתיבים אפשריים, אתגרים ואילוצים**
- 39** אפרים קם
לגיון הזרים השיעי של איראן
- 49** רז צימט
מעמד הביניים כסוכן שינוי פוליטי אפשרי באיראן
- 59** מרתה פורלן, כרמית ולנסי
היום שאחרי המדינה האסלאמית
- 71** רוב גייסט פינפולד
**יציאת ישראל מדרום לבנון וההתנתקות מרצועת עזה:
ניתוח השוואתי**
- 83** עמית אפרתי
**האיום הדמוגרפי: האוכלוסייה הישראלית
"נוטשת" את הנגב והגליל**
- 99** גבי סיבוני, יובל בזק וגל פרל פינקל
אלכסנדר הגדול לא היה מתבלבל

הרבעון **עדכן אסטרטגי** מיועד להעשיר ולהפרות את הדיון הציבורי בנושאים העומדים, או אמורים לעמוד, על סדר היום הביטחוני של ישראל והמזרח-התיכון. המאמרים המופיעים ב**עדכן** נכתבים על-ידי חוקרי המכון ואורחיו. המאמרים מאופיינים בהיותם מכווני מדיניות. הדעות המובעות בהם הן של המחבר לבדו.

עורך ראשי

עמוס ידלין

עורך אחראי

מרק הלר

מנהל מערכת

משה גרונדמן

עורכת משנה

ג'ודי רוזן

חברי המערכת

שלמה ברום, יואל גוז'נסקי, משה גרונדמן, מרק הלר, עמוס ידלין, גליה לינדנשטראוס, עודד ערן, ענת קורץ, אפרים קם, ג'ודי רוזן

מערכת מורחבת

ד"ר דן בן דוד, פרופ' עזר גת, פרופ' תמר הרמן, פרופ' אייל זיסר, אפרים הלוי, פרופ' עמנואל סיוון, פרופ' אשר ססר, פרופ' איתמר רבינוביץ', שמעון שטיין, פרופ' שמעון שמיר, פרופ' גבי שפר

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
דפוס: אלינר, פתח תקווה

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556
טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: info@inss.org.il

עדכן אסטרטגי מתפרסם בעברית ובאנגלית

תוכנו המלא מוצג באתר המכון: www.inss.org.il

עזה האחרת: רצועת עזה בין מבוי סתום לשביב של תקווה

יואב (פולין) מרדכי, מיכאל מילשטיין, יותם אמיתי

המאמר מציג את המציאות המתהווה ברצועת עזה, ההולכת ושוקעת לא רק בהיבטים כלכליים של עוני ואבטלה, אלא גם מבחינה חברתית ותודעתית. במרכז של מציאות זו ניכר המתח הגובר בין אינטרסים המנחים את שלטון חמאס לבין התקוות והאכזבות שחווה אוכלוסיית הרצועה - ובעיקר הדור החדש שצמח בתוכה.

חלקו הראשון של המאמר מתמקד במתח הגובר בין שלטון חמאס ברצועת עזה לבין הדור החדש הגדל ברצועה. מדובר בדור חדש המונה רבבות צעירים, שאמנם טרם התארגנו תחת גוף מאחד, אולם להם השפעה רבה על התודעה והלכי הרוח הקיימים במרחב זה. זהו דור משכיל יחסית אך גם זועם ומתוסכל, המבטא תפיסת עולם קיצונית אף בהשוואה לשלטון חמאס (וכל זאת, על רקע הניסיון ליצירת פיוס פנים-פלסטיני ברצועה, בהובלת מצרים).

בהמשך המאמר מוצג 'מסלול ההקצנה', המתאר תהליך עקבי של הגברת המיליטנטיות והשימוש באלימות בקרב הגורמים ששלטו ושולטים ברצועה מאז 1947, וגוזר מכך משמעויות אפשריות למקרה של הפיכת הדור החדש - או כל גורם קיצוני אחר - לחלופה שלטונית לחמאס.

אלוף יואב (פולין) מרדכי - מתאם פעולות הממשלה בשטחים (מתפ"ש). קודם לכן שימש כדובר צהל וכראש המנהל האזרחי.
אלוף-משנה מיכאל מילשטיין - היועץ לעניינים פלסטיניים במתפ"ש. קודם לכן שימש כראש הזירה הפלסטינית בחטיבת המחקר של אמ"ן.
יותם אמיתי - פסיכולוג חברתי ויועץ ארגוני. סא"ל במיל, לשעבר ראש ענף הערכת בכירים בממד"ה והיועץ הארגוני של פיקוד המרכז ושל אוגדת אזח"ע.

בחלקו האחרון של המאמר מודגש הצורך בבשורה אמיתית לרצועת עזה ומוצע תהליך שיהווה מעין "תוכנית מרשל" של הרצועה, אשר אמור לחולל שינוי של ממש באיכות החיים הקיימת בה – ומכאן גם להשפיע לטובה על המציאות הביטחונית במרחבה.

מילות מפתח: פלסטינים, חמאס, רצועת עזה

מבוא

רצועת עזה עוברת לאחרונה תהליכים פנימיים המחדדים את המבוי הסתום שאליו היא נקלעה, בשני היבטים עיקריים: האחד – הכישלון המתמשך של **שלטון חמאס** לייצר מציאות שתוציא את תושבי הרצועה ממעגלי העוני וההזנחה שהם שרויים בהם (אף שהוא משמר עדיין את רתיעתם מהתקוממות נגדו). השני – צמיחתו של **דור חדש** זועם, מתוסכל וחסר אופק קולקטיבי ואישי, החותר להשפיע על הלך הרוח ברצועה, ואשר עמדותיו כלפי הסכסוך עם ישראל קיצוניות בהשוואה לדורות שקדמו לו. משמעות הדבר היא ששלטון חמאס עלול בעתיד להתפס בעיני הדור החדש כמי שלא מבין ומדבר את שפתו ושאינו מחויב לצרכיו, דבר שישפיע על יציבותו של אזור זה. אומנם, לא מדובר עדיין בדור הפועל תחת גוף משותף ואלה בעיקר ניצנים של התארגנות רעיונית, אך ניתן לטעון כי יותר משתנועת חמאס מעצבת כיום באופן בלעדי את התודעה השלטת ברצועה, גוברת השפעת הדור החדש, המנהל עמה מערכת יחסים סימביוטית ובעלת היזון חוזר.¹

חשוב לציין כי הדור החדש ברצועה מבוסס על אוכלוסייה צעירה יחסית (בני 15–30) אשר "לא ידעה את ישראל", ושהיכרותה עם השכנים היהודים ניזונה בעיקר מסבבי הלחימה עם צה"ל המתרחשים אחת לכמה שנים. לכאורה, ניתן היה להסיק ממצב כזה שככל שהמרחק התודעתי בין עזה לתל-אביב הולך וגדל, כך תפחת התלות הבסיסית של תושבי הרצועה בישראל, אלא שהמציאות בפועל שונה. השימוש במדיה וברשתות החברתיות והיכולת להשפיע על גורמים בינלאומיים ולהיחשף לעולם החיצוני מייצרים בקרב הדור החדש תודעה **המאשימה בעיקר את ישראל** במציאות שנוצרה ברצועה, והוא מייחס לה אחריות לתשתיות ולאמצעי הקיום של תושביה אף יותר מבעבר. כתוצאה מכך, עזה וישראל נראות כיום כתאומות סיאמיות שראשיהן הופרדו לכאורה, אך הן **לא יכולות להינתק זו מזו**. יתר על כן, בין שני הראשים גוברים הניכור והשנאה – בעיקר משום שהולכים ופוחתים ביניהם ממדי האינטראקציה וההיכרות האמיתית.

המאמר הנוכחי מציג את המציאות המתהווה ברצועת עזה, ההולכת ומחמירה בעיני תושביה – לא רק בהיבטים כלכליים של עוני ואבטלה, אלא גם מבחינה פוליטית ותודעתית. במוקד המאמר יוצגו הן הקשיים והכישלונות המאפיינים את

שלטון חמאס ברצועת עזה בעת הזו, והן דיוקנו של הדור החדש שגדל ברצועה והציפיות שהוא מפתח כלפי גורמי השלטון בה. זאת, במטרה להביא פן מוכר פחות של מוקדי הכוח במרחב זה, ולבחון את ההשפעות שעשויות להיות להם על עתיד הרצועה. בחלקו האחרון של המאמר מוצעים כיווני פעולה אפשריים לשינוי המציאות ברצועת עזה, וליצירת שביב של תקווה עבור תושביה.

ממשל חמאס ברצועת עזה: תמונת מצב

במהלך העשור האחרון, מאז השתלט חמאס בכוח על רצועת עזה (יוני 2007), התנסה הארגון בחוויית המשילות. זאת, לאחר כעשרים שנה שבמהלכן התרגל הארגון לפעול בתנאי מחתרת וכאופוזיציה לממשל הקיים (בין אם של ישראל ובין אם של הרשות הפלסטינית). המהפך בדרכו של חמאס העניק לו **עוצמה ומעמד חסרי תקדים**, לצד פיתוח רצון בולט להמשיך לבסס את עצמו כמנהיג הזירה הפלסטינית. ברם, המעמד החדש השית על התנועה גם שורה של מגבלות ואילוצים שהיא לא הכירה בעבר, ובראשם הצורך לדאוג לצרכיו של הציבור הרחב, ולא פעם לשקול את קידומם של רעיונות ההתנגדות והג'האד לנוכח אילוצים הקשורים לתחושות הציבור וליכולת הספיגה שלו (דבר שבא לידי ביטוי עז ב'צוק איתן', המערכה הצבאית החריפה ביותר שבה התנסו הזירה הפלסטינית בכלל ורצועת עזה בפרט זה עשרות שנים).

למרות שחמאס נעשה ריבון הוא **לא התנתק לחלוטין מזהותו הקודמת** כתנועת אופוזיציה לוחמת, שמנוע הפעולה המרכזי שלה הוא רעיון ההתנגדות. בפועל התבסס חמאס בעשור האחרון כישות היברידית המשלבת בין ממשל לבין תנועה. הוא אומנם פיתח מערכי משילות ממלכתיים – אזרחיים וביטחוניים – וביסס את דימויו מבית ומחוץ כריבון ברצועה, אולם בו בזמן המשיך לחלוש על מערכים תנועתיים המתקיימים מחוץ למרחב השלטוני. בהקשר הזה בלטו בעיקר הזרוע הצבאית של חמאס (גדודי עז א-דין אל-קסאם), וכן המערך הפוליטי והאזרחי (דעווה) של התנועה. מרחבים אלה ממשיכים להתקיים בזיקות עמוקות ביניהם, לרוב מאחורי הקלעים – בעיקר בין הזרוע הצבאית למערך ביטחון הפנים, ובין מוסדות התנועה למשרדי השלטון האזרחיים.²

בד בבד, תושבי רצועת עזה קיבלו לפחות בשלב הראשון בצורה חיובית וכמעט טבעית את שלטון חמאס כתנועה שצמחה מתוך החברה, והמשיכה לקיים פעילות אזרחית ענפה למען הציבור ולשאת צביון עממי. שלטון זה נתפס כשונה בקרב התושבים בהשוואה למאפייני השליטה של פתח והרשות הפלסטינית, שהפכו במהלך השנים לבעלי דימוי מושחת ומנוכר. ואולם, בחלוף זמן נראה כי **חמאס מתקשה לשמר את דימויו ואת מעוזה התמיכה המסורתית שלו**, ובתום עשור בשלטון הוא מציג רשימת הישגים חיוורת למדי: הרצועה חוותה שלוש מערכות

צבאיות קשות ביותר שנבעו מרצונו של חמאס לשמור על מרחב הפעולה הצבאי שלו מול ישראל; מצבו של האזרח העזתי הידרדר מאוד בהשוואה לתקופה שלפני 2007, בעיקר בשל ההגבלות שהשיתה ישראל על הרצועה (בהיבטי תנועה מהאזור ואילו ובהיבטים של פעילות כלכלית); וחמאס עצמו סבל ממצוקה אסטרטגית חריפה בשנים האחרונות, נוכח אובדן המשענת של מחנה ההתנגדות שהתפורר.³ אלא שלמרות המצוקה המתמשכת ברצועה והניכור הגובר בין הציבור העזתי לשלטון חמאס, נראה כי הארגון ממשיך לשמור על מעמד דומיננטי ברצועה. יתרה מכך, בשלב הנוכחי עוד לא מסתמן איום מבית לשלטונו והציבור מפגין יראה רבה מפעילות נגדו, בעיקר עקב חשש מתגובה כוחנית. בד בבד, שאר גורמי הכוח בעת הנוכחית נתפסים מוגבלים מאוד בהשוואה לעוצמת חמאס. בהקשר זה ניתן לציין את הג'האד האסלמי, פתח ונציגי הרשות הפלסטינית, הזרם הסלפי המורכב ממספר ארגונים סוררים ומנהיגים מקומיים שהם חסרי שיוך פוליטי. במצב הקיים נוטים גורמים מתוך הזירה הפלסטינית ומחוץ לה להגדיר את ממשלת חמאס כרע במיעוטו, וכעדיפה על חלופה של כאוס שלטוני או עליית גורמים קיצוניים יותר ממנה – כשהמקרים של עיראק וסוריה מהווים כאן אות אזהרה.⁴

לאור זאת, האתגר המרכזי המאיים כיום על שלטון חמאס מגולם בעיקר בממד החברתי-תודעתי ומושפע במידה רבה מהגורם הדמוגרפי. כאן נכנס הדור החדש, הנושא מאפיינים שונים מדור אבותיו ומעורר דאגה בקרב גורמי הממשל בכלל הזירה הפלסטינית. זהו דור מתוסכל, אשר חלקים גדולים ממנו שרכשו השכלה מתקשים להשתלב בתעסוקה הולמת, ואינם מצליחים לשפר את רמת חייהם ולזהות אופק אישי וקולקטיבי. כמו כן, מדובר בדור החשוף לרשתות החברתיות, מודע לאורחות החיים במערב ומעוניין לאמצם לעצמו, ולכן גם מתריס נגד מקורות הסמכות ואף מפגין לפרקים יחס מסויג כלפי האידיאולוגיה המסורתית ויעדים לאומיים.

גם הרשות כבר הספיקה לחוש את מחאת הדור החדש הפלסטיני על בשרה בכמה גלי אלימות שהתפתחו בשנים האחרונות בגדה.⁵ שלטון חמאס ברצועת עזה עדיין לא חווה איום דומה, בעיקר בשל הפחד הציבורי העמוק ממנו – לרבות בקרב הצעירים. עם זאת, נראה כי חמאס מבין שזה עניין של זמן, ולנוכח תקדימים שהתרחשו לאחרונה במזרח התיכון בצל 'האביב הערבי' עלול לצמוח גם ברצועה סוג של "בועיזי עזתי", אשר במהלך מחאה לא מתוכנן יביא להצתת מטעני הזעם של אלפי צעירים. ייתכן שאלה יופנו כלפי התנועה, בהיותה הגורם השולט ברצועה.⁶

הדור החדש ברצועת עזה כחלופה שלטונית

בני הדור החדש ברצועת עזה הם צעירים הנמצאים בתחילתו של תהליך התגבשות. דור זה מהווה קבוצת כוח דמוגרפית ונחשב משכיל יחסית בהשוואה לדורות שקדמו לו, אך גם חסר אופק אישי וקולקטיבי בראייה עתידית. כתוצאה מכך,

הדור החדש חש עצמו כלוא במרחב עני ומוזנח, ומנוכר למוקדי הכוח בסביבתו.⁷ טענה זו מקבלות משנה תוקף בטבלה שלהלן – המציגה את נתוני ההשכלה והתעסוקה ברצועה:⁸

רצועת עזה – תמונת מצב	משמעויות לדור החדש ברצועה
השכלה כ־92,000 מהתושבים בעלי השכלה על-תיכונית (פחות מ־5% מאוכלוסיית הרצועה).	כ־40,000 מבעלי ההשכלה העל-תיכונית ברצועה הם בני 20–30 (15% מכלל אוכלוסייה זו).
אבטלה היקף האבטלה כ־44% (220 אלף מובטלים מתוך כוח עבודה של כ־500 אלף איש, שמשכורתם הממוצעת היא 60 ₪ ליום)	אחוז המובטלים בעלי השכלה גבוהה גדול פי 1.5 מאחוז המובטלים שהם חסרי השכלה או תעודת בגרות (בעיקר כי הם מתקשים למצוא תעסוקה הולמת)
תעסוקה כ־17% בלבד מן המצטרפים הפוטנציאליים לשוק העבודה מצאו תעסוקה בחציון השני של 2016 (כ־3000 איש מתוך אוכלוסייה של 17 אלף)	כ־65% מהמועסקים הם עובדים זמניים ו/או חסרי חוזה עבודה (זמן ממוצע למציאת תעסוקה – כשנה וחצי).

בד בבד ניתן לטעון שהדור החדש ברצועה מהווה בבואה למתרחש בזירה הפלסטינית כולה – הן בזעם הכבוש שהוא מבטא והן ברעיונות האידיאולוגיים שנטל מהצעירים המקבילים לו בגדה, מ'האביב הערבי' ותוצאותיו ומטלטלות נוספות שהתרחשו במזרח התיכון בשנים האחרונות. נראה גם כי דור זה נזהר מחזרה על טעויות של אחרים והוא בוחן דרכו בהתאם. שאול משעל ודורון מצא טענו בנוגע לכך כי "הדור הפלסטיני יליד פוסט הסכם אוסלו 1993 מהדהד את רוח ההתנגדות שאפיינה את צעירי 'האביב הערבי' ואת מקורותיה החברתיים, התרבותיים והמעמדיים".⁹ עידו זליקוביץ סבור כי "זהו דור שאינו הולך עוד בעיניים עצומות אחרי ההנהגה הפוליטית ומסגרות מפלגתיות קיימות. הוא רוצה לעמוד לגורלו, ומבקש לראות שינוי במצבו כאן ועכשיו".¹⁰

דוגמאות למצוקה ולייאוש שמבטא הדור החדש ברצועה ניתן למצוא גם בסיפורם של הצעירים המנסים לאחרונה להימלט לישראל, ונתפסים כמעט מדי לילה בידי כוחות צה"ל לאורך הגבול. **לצעירים אלה יש לרוב רקע דומה:** הם לקראת סוף העשור השני לחייהם, חלק גדול מהם מגיע ממגזר הפליטים ברצועה ונפלט ממערכות החינוך בגיל צעיר, וכמעט כולם מדווחים על דלות כלכלית חמורה וקשר רופף עם בני משפחתם. כל אלה מניעים אותם לחפש "חיים אחרים" גם במחיר הסיכון הטמון בחציית גדר הגבול. עדותם של אותם צעירים מעלה שהם מעדיפים ישיבה בכלא בישראל – המלווה בארוחות קבועות ובמימון לבני משפחתם – על פני האבטלה ועליבות החיים ברצועה.¹¹

בתנועת חמאס מודעים לסכנות הטמונות באותם מוקדי התנגדות פוטנציאליים ובגורמים העשויים לאיים בעתיד על שלטונה ברצועת עזה. התנועה משקיעה משאבים רבים בדור החדש (באמצעות מחנות נוער, קייטנות, ועוד) כדי לגייסו לצידה. חמאס גם מנסה לתעל את זעם הדור החדש לעבר ישראל, ולהציג עצמו כמי שלא יכול לשנות את המצב בשל המדיניות הישראלית. התנועה אף מלבה טענה זו באמצעות מערכת החינוך ומייצרת דרכה **תרבות שואה כלפי ישראל**.¹² כתוצאה מכך, גם ניסיונות לשנות ולקדם נורמליזציה ברצועה בתמיכה ישראלית ובינלאומית נתקלו בהתנגדות השלטונות בעזה. נראה כי דפוס התנהלות זה הוא חלק מה'דנ"א של חמאס' – שלצד היותו הגורם המושל ברצועה הוא ממשיך לאמץ מאפיינים של ארגון חתרני.¹³

אלא שהניסיונות החוזרים ונשנים של חמאס להדוף ולתעל את מחאת הדור החדש ברצועה מעידים בעיקר על העוצמה הפוטנציאלית הטמונה בדור זה. מבחינתו, רע יותר כבר לא יכול להיות ואין לו עוד מה להפסיד, ומציאות כזו מהווה קרקע פורייה לתפיסה דטרמיניסטית המחלקת את העולם ל"טובים ורעים", ומעודדת מאבק אלים כבסיס לשינוי. אומנם ניתן לטעון שכך נהגו תמיד קבוצות אוכלוסייה שאימצו קו פעולה מיליטנטי, אולם **במקרה של הדור החדש, נראה כי מדובר בפוטנציאל למציאות אלימה ומסוכנת יותר מזו שהכרנו בעבר**.¹⁴

'מסלול ההקצנה': המבוי הסתום של רצועת עזה

הדור החדש ברצועת עזה רוצה מאוד לשנות את המציאות, אלא שהשאלה הנגזרת מכך היא – והיה אם יחול שינוי, מה יהיה טיבו? נדגיש כי שלטון חמאס ברצועה כבר ידע התנגדויות ואיומים מצד ארגונים סוררים כאלה ואחרים, וברוב המקרים הוא ניתב אותם למקומות הנוחים לו ואף חיזק בכך את שליטתו. אלא שהדור החדש **אינו ארגון סורר**, ולאורך זמן הוא עשוי להוות איום על השלטון ולעצב את הרצועה בדמותו – עם או בלי חמאס. רבות כבר נכתב על ההקצנה הגוברת בקרב תושבי רצועת עזה ככל שחולפות השנים, והמציאות המשתקפת מנקודת ראותם אינה משתנה ואף הופכת לקשה ולמתסכלת יותר.¹⁵ בד בבד בולטת בקרב התושבים הנטייה לראות בדרך האלימות פתרון שיכול להביא לשינוי המצב, גם אם אין בכך הבטחה לחיים איכותיים יותר מבחינתם. וכשאינן מי שדואג לך, כל אמצעי כשר עבור מי שרואה עצמו קורבן של המציאות – והדור החדש ברצועה אכן רואה עצמו כזה.¹⁶

כאן ניתן להציע, בזהירות הראויה, זווית התבוננות נוספת על אפשרות השתלטות גורם חדש על רצועת עזה בעת הנוכחית, באמצעות המושג **'מסלול ההקצנה'** – המתאר תהליך עקבי של הגברת המכוונות לדרכים של מיליטנטיות וחוסר תקווה (מנקודת הראות של תושבי הרצועה) שאפיינו את הגורמים ששלטו בעזה, ובעיקר

את החלופות שקמו להם, מאז 1947. מסלול הקצנה זה מעלה תהיות וסימני שאלה באשר לעתידה וגורלה של רצועת עזה, שכן לאורך השנים הללו, החלופה שנוצרה לגורם המושל (מצרים, ישראל, הרשות הפלסטינית) קיבלה לידיה בסופו של דבר את השליטה ברצועה, אולם לא פתרה את הבעיות שירשה, ואף החמירה אותן. מבלי להיכנס לאינטרס הישראלי באשר לזהות הגורם השולט ברצועת עזה במציאות הנוכחית, מסלול ההקצנה המתואר כאן מלמד שאם לא ייעשה מעשה שיביא לשינוי אמיתי בתפיסת המציאות המידרדרת (בעיניים עזתיות) – אנו עלולים להיתקל במצב שבו גורמים קיצוניים יותר אף בהשוואה לתנועת חמאס יכבשו בעתיד את השלטון ברצועה.

כאמור, הדור החדש ברצועת עזה טרם התלכד או חבר למסגרת שתאפשר לו להיות חלופה שלטונית (כשחשוב לזכור שגם תנועות קיימות כמו הג'האד האסלאמי ואף הרשות הפלסטינית אינן נתפסות כיום כמי שמסוגלות לבצע מהפכה). עם זאת נציין שרוב שינויי השלטון ברצועה **התרחשו בעבר בהפתעה יחסית** – מבלי שהיה ניתן להעריך מראש את טיבם ואת משמעותם. גם העיתוי בו יחבור (או יהפוך) הדור החדש ברצועת עזה לחלופה שלטונית אינו ניתן לניבוי כרגע, וצריכים להתרחש עוד אי אלו דברים בכדי שייוצר איום ממשי על שלטון חמאס. ברם, ניתן לומר בהחלט שלדור זה יש את הפוטנציאל להפוך ל"דבר הבא" ברצועה – על כל המשתמע מכך.

סיכום: שביב של תקווה

הטענה העיקרית שהועלתה במאמר – בניסיון לנתח את המציאות הנוכחית – היא שבעוד שלטון חמאס מאבד מכוחו בשל אחריותו להיכפי העוני והאבטלה ברצועת עזה, נתפס הדור החדש כבעל השפעה גוברת – ויש לו אף פוטנציאל להשפיע על זהות הגורם השולט העתידי ברצועת עזה. לעת עתה לפחות, לא מדובר בבשורה אמיתית לתושבי רצועת עזה, ובוודאי שלא למדינת ישראל. פוטנציאל הסכנה הטמון בדור החדש נגזר בין השאר מהטענה שהרצועה נמצאת כבר עשרות שנים במסלול הקצנה, ולמרות השינויים שנעשו בזהות הגורם המושל בה לא ניתנו עד כה פתרונות אמיתיים לצורכי התושבים, ומצבם אף החמיר ובכך עודד תפיסות קיצוניות יותר בקרב המתנגדים לשלטון. משמעות הדבר היא שאם לא ייעשה מעשה לשינוי מסלול ההקצנה המתואר כאן, רצועת עזה עלולה למצוא עצמה במקום או במאחר **בשליטת גורם קיצוני יותר** – שישאף לנתב את הזעם ואת האנרגיות של הדור החדש ולמנף אותן לביצוע הפיכה שלטונית נוספת. נכון לעכשיו, הדור החדש ברצועת עזה עסוק בעיקר ברצונו לשרוד במצוקה הכלכלית בה הוא נתון, ופחות מונע מתוך אינטרסים פוליטיים. טענה זו נתמכת גם במה שמכונה **"הקשר הגורדי"** בין המצב האזרחי-כלכלי לבין המציאות הביטחונית,

שכן ההתבוננות הישראלית ברצועה ממוקדת בעת הזו במצוקתם של שני מיליון הפלסטינים החיים באותו תא שטח צפוף, ומלווה בהבנה כי למצבם הכלכלי יש השלכות ישירות ודרמטיות על המציאות הביטחונית באזור.¹⁷ כתוצאה מכך, נקודת המוצא של המאמר היא שככל שמצבם של תושבי עזה ילך ויחמיר, כך אנו מגבירים את הסיכוי לסבבי אלימות נוספים במרחב זה בעתיד.

לנוכח זאת נראה כי כיווני הפתרון הנחוצים בעת הזו לרצועת עזה חייבים לכלול **בשורה אמיתית** לאוכלוסייה המתגוררת בה. משמעות הדבר היא שנדרש להוביל תהליך של הפיכת הרצועה לסביבה מתפתחת ובה אזורי תעשייה מתקדמים, מרחבים תירותיים, ערוצי תחבורה חדשניים ותשתיות העונות על צורכי התושבים. לצורך המחשה ולמרות המורכבות האסטרטגית והפוליטית הטמונה בפיתוח עתידי, נבקש להציע שתהליך כזה יהווה מעין "**תוכנית מרשל" של רצועת עזה**".¹⁸ כוונתנו היא שייכללו בו יוזמות והשקעות בינלאומיות רציניות שיאפשרו לחולל ברצועה שיקום ושינוי אמיתי – כלכלי ותודעתי כאחד – מבלי שיתאפשר לחמאס להתנגד לו ואף למנוע אותו. יתר על כן, תהליך כזה אמור להיות משולב עם הסדרה ביטחונית וכלכלית ופתרון סוגיות נוספות שעל הפרק, ועיקרן הגבלת ההתעצמות הצבאית של שלטון חמאס וקץ ההתניה להחזרת השבויים והנעדרים וחללי 'צוק איתן'. כלומר, השאיפה היא שתיווצר משוואה אשר לא ישתלם לצדדים המעורבים להתנגד לה, ויהיה נכון מצדם לאמצה בזרועות פתוחות (חשוב לציין שבאחרונה מתפתחת אפשרות ליצירת הסדרה ברצועת עזה, בהובלת מצרים, המהדקת מחד את קשריה עם שלטון חמאס, ומנסה מאידך לקדם פיוס פנים-פלסטיני – המלווה בדחיקת הרשות לבסס השפעה ברצועה).

אמנם מי שעשוי לכאורה ליהנות מפיתוח משמעותי ברצועת עזה הוא קודם כול שלטון חמאס (מה שעלול להקשות על יצירת מציאות שלטונית חדשה), ברם סביר שבמציאות של שינוי אמיתי ברצועה גם חמאס תידרש להתנהל לפי התניות ברורות של גורמים בינלאומיים. במקביל עולה הדילמה באשר לצורך בהובלת מהלך כזה **תוך שילוב הרשות הפלסטינית**. מדובר כאן בשאלת יסוד שיש לדון בה בערוץ המדיני, שכן אחת מהשלכותיה האפשריות היא שהרשות תתנה את תמיכתה במהלך בהרחבתו לשטחי יהודה ושומרון הנתונים באחריותה.

בשורה התחתונה, התהליך שביכולתו להפוך את רצועת עזה למרחב מתפתח מורכב מיסודו, אך לא בלתי אפשרי. נכון להיום, מה שבעיקר חסר לצורך קידומו הוא **רצון טוב של בעלי האינטרסים במרחב**, ובהם תושבי הרצועה עצמם. מדובר בתהליך מורכב שעשוי להימשך זמן רב, ובניית האמון בו מחייבת מידה של סבלנות ועקביות בקרב כלל הגורמים המעורבים. בנוסף לכך, כל הצעה לשינוי המציאות הנוכחית ברצועת עזה תצטרך להביא בחשבון גם את הדור החדש – הן בשל כוחו הפוטנציאלי הגובר והן משום שבהיעדר פתרון למצב הקיים הוא עלול להיטמע

בתוך ארגונים אסלאמיים קיצוניים, ולאמץ באמצעותם קו מיליטנטי יותר אף בהשוואה לשלטון חמאס.

הערות

- 1 עמוס הראל, "הרצועה זועקת חמס", **הארץ**, 11 בנובמבר 2015; אדם הופמן, "האתגר המשולש של חמאס", הפורום לחשיבה אזורית, 25 באפריל 2016; עמירה הס, "דור פלסטיני חדש", **הארץ**, 17 במאי 2017.
- 2 יוני בן-מנחם, "כישלון חמאס ברצועת עזה", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 15 בינואר 2017.
- 3 ג'קי חורי, "על רקע המשבר בעזה, ניתוק קשרי מדינות ערב עם קטאר מגביר את הלחץ על חמאס", **הארץ**, 5 ביוני 2017.
- 4 אסף אוריון, "המערכה הבאה ברצועת עזה: לפעול בדחיפות להרחיקה, להיערך היטב לפריצתה", **מבט על** 925, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מאי 2017.
- 5 הכוונה היא לגלי האלימות שכוונו בעיקר כלפי אזרחים ישראלים, אך באו לביטוי גם מול יעדי הרשות. ראו למשל: קובי מיכאל, "שנה לגל הטרור הפלסטיני – גורמים והמלצות למדיניות", **מבט על** 862, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוקטובר 2016.
- 6 מוחמד בועזיזי – ירקן תוניסאי שהצית עצמו בדצמבר 2010. מעשה זה נחשב זרז למהפכה העממית ולנפילת השלטון בתוניסיה, ועורר גלי מחאה גם במדינות ערביות נוספות שזכו לכינוי 'האביב הערבי'.
- 7 אורית פרלוב, "ילדי המנהרות וילדי הסכינים", **מבט על** 802, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מארס 2016; אליאור לוי, "הצעירים הפלסטינים ברצועה מאבדים תקווה", Ynet, 13 ביוני 2013.
- 8 הטבלה מבוססת הן על נתונים שפרסמה תנועת חמאס ברצועת עזה, והן על נתוני הלמ"ס הפלסטינית בחציון השני של 2016 ובחציון הראשון של 2017.
- 9 שאול משעל ודורון מצא, "האביב הפלסטיני", **הארץ**, 4 בפברואר 2016.
- 10 עידו זליקוביץ, "מחאת הדור הפלסטיני הצעיר", פורום ארגוני השלום, 9 ביוני 2016.
- 11 William Booth and Hazem Balousha, "Trapped between Israel and Hamas, Gaza's wasted generation is going nowhere", *The Washington Post*, August 6, 2017.
- 12 ג'קי חורי, "מתאם הפעולות בשטחים: חמאס אשם במשבר החשמל ברצועה", **הארץ**, 13 בינואר 2017.
- 13 יוני בן-מנחם, "כישלון חמאס ברצועת עזה", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 15 בינואר 2017.
- 14 אלי פודה, "2017 תהיה פיצוץ", **הארץ**, 6 במארס 2016; קובי מיכאל, "שנה לגל הטרור הפלסטיני – גורמים והמלצות למדיניות". **מבט על** 862, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוקטובר 2016.
- 15 יעל מרום, "אלפי אזרחים בעזה יוצאים במחאה: בלתי אפשרי לחיות כאן", שיחה מקומית, 9 באפריל 2015.
- 16 אבנר פלק, "על הפסיכולוגיה של המלחמה בעזה", **ארץ אחרת**, מהדורה 71, יולי 2014; אורית פרלוב, "ילדי המנהרות וילדי הסכינים", **מבט על** 802, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מארס 2016.
- 17 יואב (פולי) מרדכי ומיכאל מילשטיין, "שש חטיבות או שני מיליון בני אדם?" **מערכות**, 473, אוקטובר 2017.
- 18 נציין כי הבחירה בדוגמה של תוכנית מרשל נועדה להדגיש את היקפי ההשקעה הנדרשים כדי ליצור שינוי אמיתי ברצועת עזה, ולא על מנת להשוות את מצב הרצועה לזה של אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה.

מצרים וישראל: ארבעים שנה במדבר השלום ה"קר"

מואמין סלאם ואופיר וינטר

בהתקרב יום השנה הארבעים ליוזמת השלום ההיסטורית של הנשיא סאדאת, יסודות השלום שהונחו בביקורו בירושלים יציבים ואיתנים, אלא שעדיין מדובר בשלום "קר", שלום בין ממשלות ולא בין עמים. במאמר זה מנותחים הגורמים העומדים מאחורי התגבשות מתכונת היחסים הצוננת בין המדינות, התמורות החיוביות החלות בעמדות הדור הצעיר במצרים כלפי ישראל מאז מהפכת ה־25 בינואר 2011 והחסמים שעודם מקשים על חימום השלום גם בעת הנוכחית. לטענת המחברים, מצרי וישראלי, הנסיבות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות הקיימות מזמנות לישראל ולמצרים שעת כושר להרחבת יחסיהן ולהעמקתם, אלא שהמימוש מותנה בעדכון מתכונת השלום כך שתאפשר מינוף של יחסי האמון הצרים במישור הביטחוני לזירות פעולה נוספות, וכינון של מרחבי שיתוף פעולה חוץ־ממשלתיים בין אזרחים משני הצדדים.

מילות מפתח: ישראל, מצרים, סאדאת, שלום קר, נורמליזציה

ב־19 בנובמבר 2017 יצינו ישראל ומצרים ארבעה עשורים לביקורו ההיסטורי של אנואר אל־סאדאת בירושלים, שבמהלכו השמיע הנשיא המצרי מעל דוכן הכנסת את הקריאה "לסוף המלחמות, לקץ הייסורים [...] ולהתחלה חדשה של חיים חדשים, חיים של אהבה, ברכה, חופש ושלום"¹.

יום השנה הארבעים למאורע פורץ הדרך – שבעקבותיו נפתח משא ומתן ממושך שהוכתר בהצלחה ב־26 במארכ 1979 עם חתימת הסכם השלום – מזמין

מואמין סלאם הוא מנהל פורטל "מצרים האזרחית" (www.civicegypt.org).
ד"ר אופיר וינטר הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.
המחברים מודים לד"ר קובי מיכאל על הערותיו המפרות.

עיון מחודש בהישגים ובאכזבות שרשמו יחסי שתי המדינות עד כה. התקוות, בעיקר בישראל, היו כי ההסכם יוביל להשכנת שלום "חם" בין שני העמים. בפועל, השלום נותר "קר": הוא העניק לשתי המדינות יותר מ'שלום שלילי' של שביתת נשק, אך פחות מ'שלום חיובי' הכולל בהגדרתו הרחבה פיוס, קבלה הדדית ושיתופי פעולה בין המדינות והעמים.² ישראל ומצרים הסתפקו בתיאום ביטחוני טקטי בין הצבאות, ביחסים דיפלומטיים קורקטיים ובשיתופי פעולה כלכליים נקודתיים. יחסי גומלין אזוריים בין העמים, דוגמת שיתופי פעולה כלכליים רחבי היקף וחילופי תרבות, היו ונותרו חזון רחוק.

כבר בראשית ימי השלום היה ברור כי המעבר התודעתי-מנטלי מסכסוך לשלום, בתום שלושה עשורים של איבה ומלחמות עקובות מדם, לא יהיה פשוט. הנשיא סאדאת עצמו העריך כי תהליכים של פיוס, דו-קיום ונורמליזציה בין מצרים לישראל יידחו ל"דורות הבאים". בריאיון לשבועון 'אוקטובר' בפברואר 1980 הוא הסביר כי לא ניתן לאלץ עמים למחוק מלבבותיהם תחושות של מרידות שנצברו במשך שנים ארוכות של סכסוך, ולכן אינו מאיץ בעם המצרי לכונן יחסים נורמליים עם העם הישראלי אלא מסתפק בהכשרת הדרך לקראתם, בתקווה שהזמן יעשה את שלו וירפא את הפצעים.³

כיום, כאשר "הדורות הבאים" שהזכיר סאדאת כבר כאן, ראוי לבחון מדוע התמורות המיוחלות טרם התגשמו, ואם וכיצד יכולים הצדדים לפעול לקידומן. שאלות אלו מקבלות משנה תוקף בתקופת נשיאותו של עבד אל-פתאח א-סיסי, נוכח התיאום הביטחוני ההדוק בין שתי המדינות במאבק באיומי הטרור המשותפים בחצי האי סיני וברצועת עזה, ויחסי האמון שנרקמו בין דרגי העבודה המקבילים – המדיני והצבאי. לכך ניתן להוסיף את העניין ההדדי שנוצר בשיתופי פעולה כלכליים ובפרט בתחום האנרגיה, נוכח תגליות הגז במזרח הים התיכון, ואת הפיחות שחל במעמדו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בדעת הקהל המצרית – ובמיוחד בקרב בני הדור הצעיר – על רקע הטלטלות הפנימיות והאזוריות שעמדו במקד סדר היום הציבורי בשנים האחרונות.

נסיבות אלו מזמנות לישראל ולמצרים שעת כושר לפתיחת פרק חדש ביחסיהן, אך המימוש מותנה בגיבוש מדיניות ממשלתית מצרית-ישראלית שתעודד מיסוד וטיפוח של מרחבי שיתוף פעולה רב-תחומיים בין אזרחים משני הצדדים, ובחידוש תהליך השלום הישראלי-פלסטיני.

שורשי השלום הקר: הוויכוח ההיסטוריוגרפי

השלום בין ישראל למצרים מזהה יותר מכול עם המושג 'שלום קר', אשר נטבע בשלהי 1982 על ידי שר המדינה המצרי לענייני חוץ דאז, בוטרוס בוטרוס ע'אלי, לתיאור היחסים המוגבלים, המסויגים ולעתים אף העוינים שהתפתחו בין המדינות.

אולם, היסטוריונים מקיימים ויכוח ער לגבי עצם הגדרת השלום בין ישראל למצרים כ'שלום קר', ויותר מכך – על הנסיבות שבגינן נעשה כזה.

השלום הישראלי-מצרי התאים לאורך השנים לרבים מתנאי 'השלום הקר', כפי שהוגדר בספרות התיאורטית.⁴ מנגד, אמנון ארן ורמי גינת טענו כי מאז העשור השני לשלטון מובארכ, המושג 'שלום קר' אינו משקף נאמנה את ההתפתחות ביחסי המדינות ומוטב להמירו במושג 'שלום אסטרטגי', אשר מבטא תמורה חיובית הדרגתית על הרצף בין שלום קר לשלום יציב. לשיטתם, תמורה זו התגלמה בין היתר בבניית יחסי אמון בין הממסדים הפוליטיים-ביטחוניים בשתי המדינות ובהרחבת היקפי הסחר.⁵

כותבי שורות אלו סבורים כי המושג 'שלום קר' עודנו תקף לתיאור היחסים בין המדינות גם בעת הנוכחית. אנו גורסים כי משקלו האסטרטגי של השלום ויציבותו אינם נמדדים רק בתיאום ביטחוני טקטי, שהוא תלוי נסיבות מעצם טבעו, או ביחסים מדיניים וכלכליים המוחזקים כמונופול בידי דרגים רשמיים, אלא גם באופי הקשרים המתקיימים במישורים אחרים חוץ-ממשלתיים. תוקפו של המושג 'שלום קר' נגזר אפוא מהיקפה הצר של ה'נורמליזציה' בין המדינות, אשר מוגדרת כ"השכנת מכלול קשרים בעלי אופי של שיתוף פעולה ושל שלום, במקום קשרים בעלי אופי של עימות ושל סכסוך, וזאת במגוון תחומים – פוליטיים, כלכליים ותרבותיים, הן בדרגים הרשמיים והן בדרגים הבלתי-רשמיים".⁶

מצרים הקפידה מראשית ימי השלום על ויסות והגבלת הנורמליזציה עם ישראל כשקבעה מישור יחסים מובנה ומוכוון שכלל היקף, עומק ומגוון של יחסים שאין לסתות מהם באורח מהותי, לא לחיוב ולא לשלילה. מישור יחסים זה הבטיח את נכסי צאן הברזל של השלום, ובכלל זאת שמירת ערוצי תקשורת דיפלומטיים וביטחוניים, מעבר חופשי בתעלת סואץ, קיום בלתי מופרע של קשר אווירי, ימי ויבשתי, סחר מינימלי מפוקח היטב והתרה של תיירות, אך ללא עידוד אקטיבי.⁷ המישור שהונהג הגביל יחסי גומלין אחרים חוץ-ממשלתיים, הצר את חופש הפעולה שניתן לחברות ולאנשי עסקים פרטיים והשית לא אחת סנקציות על מצרים שניסו לפרוץ אותו. הוא מנע הלכה למעשה נסיעה של אזרחים מצרים לישראל ללא אישור ביטחוני מיוחד,⁸ וסיכל התפתחות טבעית של קשרים

משקלו האסטרטגי של השלום ויציבותו אינם נמדדים רק בתיאום ביטחוני טקטי, שהוא תלוי נסיבות מעצם טבעו, או ביחסים מדיניים וכלכליים המוחזקים כמונופול בידי דרגים רשמיים, אלא גם באופי הקשרים המתקיימים במישורים אחרים חוץ-ממשלתיים

בין קבוצות ויחידים בתחומי הכלכלה, החברה, הרוח, המדע, התרבות והספורט. מציאות זו הקשתה מאוד על התפתחות נרטיבים של התפיסות ושכנות טובה החיוניים לשבירת הקרח בין העמים, לבניית השלום ולהגברת יציבותו.

מצרים היא שהכתיבה את אופיו הקר של השלום, אך יש ויכוח לגבי מידת אחריותו של שתי המדינות להתקררות מערכת היחסים. שגרירי ישראל בקהיר בשנים 1981–1988 ו-1988–1990, משה ששון ושמעון שמיר, העידו כי פעולות ממשלת ישראל בשנות השלום הראשונות – בכללן סיפוח מזרח ירושלים ורמת הגולן, הרחבת מפעל ההתנחלויות, ובייחוד פתיחת מלחמת לבנון הראשונה – הביכו את המשטר המצרי בפני דעת הקהל המצרית והערבית. בראייתם, הן שמו ללעג את ציפייתה של מצרים לכינון הסדר אזורי רחב שיעמיד את החוזה החלוצי והנפרד שחתמה עם ישראל באור לגיטימי, וכפועל יוצא חל כרסום חד בנכונותה הראשונית לקידום הנורמליזציה.⁹ הסבר זה עולה בקנה אחד עם העמדה הרשמית של מצרים, אשר נהגה לייחס את השלום הקר למדיניות הישראלית שהכזיבה את התקוות המצריות להפיכת השלום המצרי-ישראלי לאבן פינה לשלום אזורי כולל, והתנתה את הפשרתם העתידית של היחסים בהתקדמות תהליך השלום.¹⁰

הסבר מתחרה גורס כי השלום הקר הולם את האילוצים המתמשכים הפועלים על המשטרים המצריים – האסטרטגיים-אזוריים, הכלכליים-חברתיים והפסיכולוגיים-תרבותיים. אלה הכתיבו להם מתקופת סאדאת ואילך מישור יחסים צר עם ישראל, ללא תלות ישירה במעשיה. עם מצדדי הסבר זה נמנים שגרירי ישראל בקהיר בשנים 1990–1992, אפרים דובק, וההיסטוריון אלי פודה. האחרון העריך כי מתכונת השלום הקר שירתה באופן מיטבי את צורכי הממסד השלטוני, בעוד קידום הנורמליזציה היה מציב איום ממשי על הלגיטימיות הפנימית והחיצונית שלו, ולכן לא היה לו אינטרס לנוע לשלום חם.¹¹ ליברלים מצרים האירו את האינטרס הממסדי המצרי בשימור בסיס העוינות המסורתית כלפי ישראל מזווית אחרת. לטענתם, טיפוח דימויה של ישראל כ"אויבת חיצונית" – גם בצל השלום – סייע לשלטונות בקהיר להסיח את דעת האזרחים ממצוקות פנימיות, להצדיק פגיעה בחירויות פרט (למשל, דרך החלת חוק החירום) ולהתחמק מרפורמות שהיו מסכנות את מעמדם ההגמוני. יחסי קרבה בלתי מבוקרים עם ישראל, לעומת זאת, עלולים היו להבליט בפני הציבור במצרים את הפערים הפוליטיים, הכלכליים והמדעיים הקיימים בין שתי החברות, להזין ביקורות פנימיות כלפי המשטר ולעודד תביעות לדמוקרטיזציה.¹²

הדור הצעיר המצרי והשלום עם ישראל

רבים נוטים לראות בעוינותה של דעת הקהל המצרית כלפי ישראל מכשול מרכזי בפני חימום השלום, אלא שפרדיגמה זו דורשת כיום עיון מחודש, בפרט בכל האמור בבני הדור הצעיר מתחת לגיל שלושים, אשר מהווים כשישים אחוזים מכלל אוכלוסיית מצרים. לאחר ביקורו בירושלים התמודד סאדאת עם התנגדויות עזות מצד 'האחים המוסלמים' ומפלגות נאצריסטיות ומרקסיסטיות בתוך מצרים, ומצד חזית הסירוב הערבית שהובילו עיראק, לוב, סוריה ואש"ף. מדיניותו הפייסנית

ליכדה אופוזיציה רחבה מבית ומחוץ, אשר נשענה על רעיונות לאומיים פאך-ערביים ודתיים אסלאמיסטיים, וחרתה על דגלה את ההתנגדות לשלום עם ישראל, לא כל שכן לנורמליזציה. המשטר המצרי ניסה לגונן על מהלכי השלום בעזרת מנגנוני ההסברה המגוונים שעמדו לרשותו, אך האתגר שיצרה הסתה בת עשרות שנים היה עצום, וכמעט לא נמצאו במצרים מפלגות או אינטלקטואלים עצמאיים שהסכימו להתייצב בגלוי לצידו.

משנות התשעים החל להפוך השלום עם ישראל לבחירה האסטרטגית המוצהרת של אש"ף, רוב מדינות ערב והליגה הערבית, אלא שהתמורות בגישת הציבור המצרי הרחב לנושא נותרו מהוססות. מלבד קומץ סופרים והוגי דעות בעלי אוריינטציה ליברלית או שמאלית, אשר היו נכונים לשלם מחיר אישי ולהסתכן בענישה מצד איגודיהם המקצועיים, אף כוח פוליטי או חברתי משמעותי לא אימץ את השלום עם ישראל לחיקו, לא התעמת עם מתנגדי הנורמליזציה ולא פעל להפצת ערכים של פיוס, דו־קיום וקבלת האחר. הסיבה לכך הייתה כפולה: ראשית, המשטר המצרי מנע התייחסות מחנה שלום עממי ועצמאי הפועל מחוץ למונופול הממסדי. באופן אבסורדי, אותו משטר שחתם על הסכם השלום עם ישראל היה גם זה שהתיר למתנגדי השלום להתנכל לבוודים שהתבטאו בגלוי בזכות השלום והנורמליזציה, וניסו לבנות ערוצי תקשורת אוטונומיים עם ישראל; שנית, רבים מהפעילים וההוגים המשותייכים לזרם הליברלי, אשר היו המועמדים הטבעיים ביותר להובלת מחנה מצרי הנושא את דגל "השלום הדמוקרטי", בחרו בעמדה ההפוכה. במקום להטיף לשלום, הם טענו שמשטר דמוקרטי נבחר יאפשר למצרים לעמוד מול ישראל בתקיפות רבה יותר ממשטר בלתי נבחר.¹³

אותו משטר שחתם על הסכם השלום עם ישראל היה גם זה שהתיר למתנגדי השלום להתנכל לבוודים שהתבטאו בגלוי בזכות השלום והנורמליזציה, וניסו לבנות ערוצי תקשורת אוטונומיים עם ישראל

ברם, המהפכות שהתחוללו במצרים ב־25 בינואר 2011 וב־30 ביוני 2013 יצרו דינמיקה חדשה, הנושאת בחובה פוטנציאל לתמורה היסטורית חיובית בדעת הקהל המצרית – בפרט בקרב הדור הצעיר – ביחס לשלום ולנורמליזציה עם ישראל. אף על פי שהצלחתן של המהפכות בהובלת רפורמה פוליטית הייתה מוגבלת, עלה בידן לייצר מהפכה תרבותית עמוקה בחברה המצרית. מאמר בכתב העת Foreign Policy הצביע על שלושה ביטויים למהפכה זו: הסרת החג'אב, עליית שיעור האתאיסטים ויציאה מהארון של הומוסקסואלים ולסביות.¹⁴ לכך ניתן להוסיף תופעות כגון קריסת הזהות הערבית והאסלאמית לטובת זהויות

מצריות והומניסטיות, השתחררות של צעירים וצעירות מתכתיבי משפחותיהם, קיום יחסי מין לפני הנישואין וחשוב מכול – קריסת השלטון הפטריארכלי על היבטיו החברתיים, הפוליטיים והדתיים.

המהפכות הצמיחו במצרים דור צעיר בעל אוריינטציה ליברלית-חילונית, אשר אינו חושש להתעמת עם הוריו ולבחון בעין ביקורתית את מוסכמות העבר הלאומיות, הדתיות והחברתיות ההגמוניות. במאמר שפרסם אהמד אבו־דוח בספטמבר 2017 ביומון 'אל־אהראם' תחת הכותרת "הצעירים במצרים לא אוהבים את המבוגרים" הוא העיד כי המדינה המצרית השתנתה בעקבות המהפכות ללא הכר, והיא מחולקת כיום בין שני דורות המדברים בשתי שפות שונות ומתקשים לתקשר ביניהם. הדור המבוגר דבק בערכים שעליהם התחנך בשנות החמישים והשישים, ואילו הדור הצעיר מאמץ ערכים חדשים וקורא לשינוי שורשי. סעע בין־דורי זה אינו נעצר בערים אלא כולל גם את בני הכפר, ומערער את החברה המצרית מן היסוד. צעירים המצוידים בטלפונים חכמים מתעקשים לבחון מחדש כל "אמיתה", מתווכחים עם הוריהם ומותירים אותם לא אחת נבוכים ללא מענה. להערכת אבו־דוח, "מצרים בעוד עשור לא תהיה מצרים שאנחנו מכירים כיום, ועל המדינה, החברה, אנשי הדת, האינטלקטואלים, הצעירים והמבוגרים להתכונן לכך"¹⁵. תהליכי עומק חברתיים־תרבותיים אלה משליכים על תפיסתו של הדור הצעיר במצרים גם את היחסים עם ישראל. דור ההורים הנחיל לבניו את השנאה לישראל דרך שינון סיסמאות הלאומיות הערבית, אשר הופצו על ידי מנגנוני התעמולה הנאצריסטיים בשנות החמישים והשישים. הבנים קיבלו ללא מחשבה או ויכוח מתוך כבוד לסמכות ההורית. ואולם, מצב דברים זה השתנה עם הידרדרות מצבו החברתי, הכלכלי והפוליטי של הדור הצעיר, אשר ראה את הוריו נכנעים לשלטון ונמנעים מכל עימות עמו, ואף חוברים לשלטון כנגד בניהם. הדור הצעיר מרד במסד השלטוני ובתומכיו, אפילו היו אלה הוריו. ההתנגשות הבין־דורית העמידה את כל המורשות, ביניהן גם את האיבה לישראל, בסטטוס של בדיקה ותהייה.

בני הדור הצעיר המצרי מאמצים אפוא עמדות

מציאותיות ורציונליות יותר בהשוואה להוריהם, אשר ניזונו מתעמולה כוזבת ומסיתה. מרביתם כבר אינם נתונים להשפעתה המסממת של תעמולה פאן־ערבית או אסלאמיסטית, אלא מגבשים את יחסם לישראל בהתאם לאינטרסים הפרגמטיים של מצרים, ומסתייגים ממלחמה שתחריב את הכלכלה המצרית ותגרור שפיכות דמים. הצעירים, אשר שואבים מידע מהאינטרנט, החלו להעלות שאלות חדשות: האם האיבה לישראל אמיתית או מדומה? האם איבה זו משרתת את מצרים או פוגעת בה?

הצעירים, אשר שואבים מידע מהאינטרנט, החלו להעלות שאלות חדשות: האם האיבה לישראל אמיתית או מדומה? האם איבה זו משרתת את מצרים או פוגעת בה?

בה? מה עדיף למצרים – מצב של מלחמה או של שלום? מיהו האויב – מדינות התומכות באסלאם הפוליטי ובטרוריסטים בסיני, או ישראל המסייעת לצבא מצרים במאבק בטרור? שאלות אלו יוצרות שיח חדש. דוגמה לכך היא מאמרו

של מוחמד אל-שימי, חבר מפלגת המצרים החופשים, שפורסם ביולי 2014 תחת הכותרת "ישראל איננה האויב". לטענתו, האויבים האמיתיים המאיימים על שלומה של מצרים הם "האחים המוסלמים, חמאס, דאע"ש, קטר, טורקיה וכל מי שתומך בערכי הפיגור ובטרור במצרים או בגבולותיה"¹⁶.

הדור הצעיר המצרי אינו נושא על גבו את סכסוכי הדמים והמלחמות שבהם לא חזה ומהם לא נפגע. הצעירים עדים לשיתוף הפעולה ההדוק בין השלטון לישראל, ובאופן טבעי תוהים מדוע מה שמותר לממשלה אסור לעם. הלך מחשבה זה ניכר בתגובות האוהדות שלהן זכה אחד ממחברי המאמר ברשתות החברתיות בעקבות פוסט שפרסם בינואר 2017, לאחר שלא קיבל אישור נסיעה לכנס שאליו הוזמן בישראל.¹⁷ אף כי אין סקרי דעת קהל בנושא, משיחות בלתי אמצעיות עם מאות צעירים מצרים, ובפרט עם ליברלים, מתקבל הרושם שחלקם הגדול תומך בשלום ובנורמליזציה.¹⁸ כוחות חדשים אלה אינם מיוצגים עדיין בתנועה רחבה או במפלגה עקב המגבלות הנהוגות במצרים, ולפיכך יש קושי לאמוד את היקפם המדויק. תרגום עמדותיהם לעוצמה אלקטורלית – ובהמשך להשפעה פוליטית – מחייב אקלים של דמוקרטיה ושל חופש ביטוי.

אבני הנוף בפני חימום השלום: מבט עדכני

עלייתו של דור צעיר חילוני וליברלי במצרים, אשר מסתייג מהפאן-ערביות ומהאסלאמיזם ורואה בעין יפה את השלום עם ישראל, נושאת בחובה סיכוי לחימום היחסים בין העמים ולהוספת ממד אזרחי לתיאום הביטחוני ההדוק, המתקיים זה מכבר בדרגים הרשמיים. ואולם, התבססותו של דור זה כמחנה דומיננטי ומשפיע עודנה נתקלת בשלושה חסמים מרכזיים שמקורם הן במצרים והן בישראל, ואשר חובה להתגבר עליהם בדרך למיצוי ההזדמנות הנוכחית לעיצוב מתכונת שלום חדשה המושתתת על דו־קיום, קבלת האחר וקשרים בין העמים.

החסם הראשון במעלה קשור לנטייתו המתמשכת של הממסד השלטוני במצרים להפקיע את המונופול על יחסי השלום עם ישראל לחזקתו הבלעדית. הוא נוהג כך מטעמים פוליטיים וכלכליים: במישור הפוליטי, הגבלת ביטויי שלום אזרחיים מסייעת לחיזוק התדמית הבינלאומית של המשטר ככוח הפוליטי היחידי במצרים המחויב לשמירת הסכם השלום עם ישראל, בשעה שכל חלופה דמוקרטית עלולה להביא לקץ השלום במקרה הטוב, או להתלקחות מלחמה בין מצרים לישראל במקרה הגרוע; במישור הכלכלי מעניק השלום עם ישראל לאלטיה עסקית צרה הזדמנויות בלעדיות לגריפת הון בתחומים כמו גז, סחר ימי וטקסטיל (דרך הסכם ה-QIZ), בעוד רק מקצת הרווחים מחלחלים לציבור המצרי הרחב.¹⁹ מציאות כלכלית זו פוגעת בתדמיתו של השלום עם ישראל בקרב העם המצרי, אשר רואה בו "שלום מושחת". יתרה מכך, היא קושרת את שמה של ישראל לתופעות המזוהות עם

הסיאוב הפנימי במצרים ונוטלת מהאזרח המצרי הפשוט את התחושה שהשלום מניב לו פירות כלכליים ישירים, מעורר בו התלהבות ומדרבן אותו לפעול להשרשתו ולהעמקתו.

לשם שימור והידוק המונופול הממסדי על השלום, הממסד המצרי אינו מהסס להשחיר את פניהם של גורמים אזרחיים המבקשים לעצמם נתח ביחסים עם ישראל. ניסיון העבר מלמד שהוגים ופעילים מצרים המעזים לנסות לבנות גשרי שיתוף פעולה עם ישראל מחוץ למטרייה הממסדית מסתכנים בסנקציות. אלו הופכות את מחיר ההטפה לנורמליזציה והבהרת יתרונותיה לעם המצרי לכבד מנשוא, והן מרתיעות כוחות פוליטיים ואזרחיים מעיסוק בשלום. די להזכיר בהקשר זה את הדחתו המשפילה של חבר הפרלמנט המצרי, תופיק עוכאשה, לאחר שאירח בביתו בפברואר 2016 את שגריר ישראל דאז, חיים קורן. התעמולה הרווחת בכלי התקשורת המצריים הממסדיים בגנות "מזימותיה" של ישראל נגד מצרים ומדינות האזור מסייעת גם היא לריסון תומכי השלום.²⁰ היא מלבה את השנאה לישראל ויוצרת דה-לגיטימציה לכל גורם מצרי המנסה לקדם 'שלום חיובי' ולפעול למען דו-קיום מחוץ למונופול הממסדי.

חסם שני לקידום השלום בין שני העמים נוגע לסולידריות הקיימת במצרים עם העניין הפלסטיני. אמנם, בשנים האחרונות נרשמת נסיגה מסוימת בעניין של בני הדור הצעיר בסכסוך הישראלי-פלסטיני. מגמה זו אינה ייחודית למצרים: סקר שנערך בראשית 2017 בקרב צעירים במדינות ערב, בכלל זה במצרים, מיקם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כאיום השמיני בחשיבותו, הרחק מאחורי איומי האבטלה, הטרור ויוקר המחיה.²¹ בה בעת, מנקודת מבט מצרית פרגמטית, מדינה פלסטינית בגבולות 1967 היא אינטרס לאומי מצרי. מציאות זו התחדדה ביתר שאת מאז השתלטות חמאס על רצועת עזה ב-2007, והפיכתה למעוז שתומך בארגוני הטרור הסלפים-ג'האדיים בחצי האי סיני ומאיים על הביטחון הלאומי של מצרים. היעדר הסדר מדיני בין ישראל לפלסטינים מחזק את חמאס ומגביר את האיום הנשקף למצרים מעזה. מעבר לכך, העם המצרי אינו יכול להתעלם מהטרגדיה האנושית שמסב הסכסוך המתמשך לפלסטינים. אין פירוש הדבר שהבעיה הפלסטינית מהווה סיבה בלעדית או עיקרית לאופיו הקר של השלום, אלא שפתרונה יחזק את תומכי השלום במצרים וישמוט את הקלף החשוב ביותר מידיהם של מתנגדי הנורמליזציה.

חסם שלישי לחימום השלום נוגע לתהום הפוליטית והערכית העמוקה הפעורה בין מחנה השלום הליברלי במצרים לבין ממשלת הימין הנוכחית בישראל. הדור הליברלי החדש במצרים הוא בעל אוריינטציה הומניסטית, ואלה מקרבו שמאמצים את הלאומיות המצרית מדגישים את הממד האנושי שלה, ולא את הממד השוביניסטי-לאומני. הם מתנגדים להרג ילדים ואזרחים ישראלים על ידי ארגוני טרור פלסטיניים,

בדיוק כפי שהם מתנגדים להרג ילדים ואזרחים פלסטינים בידי צה"ל. רבים מהם מגלים הבנה לצורכי הביטחון של ישראל, אך צעדים שנוקטת ממשלת ישראל – דוגמת הפקעת אדמות לטובת התנחלויות בגדה המערבית, החלת עונשים קולקטיביים על משפחות מחבלים ושימוש בכוח מופרז נגד אוכלוסייה אזרחית פלסטינית – נתפסים בעיניהם כביטויים של גזענות ודחיית האחר, העומדים בסתירה לערכיהם האוניברסליים. יתרה מכך, הצהרות של גורמים קיצוניים בישראל מפיחות חיים בקיצוניות הדתית והלאומית המקבילה במצרים. סרבני השלום במצרים נעזרים בהן כדי ללבות איבה כלפי ישראל ולהוכיח שידה אינה מושטת לשלום ולחיים משותפים. כך למשל, התבטאויות של פוליטיקאים מימין בדבר הקמת מדינה פלסטינית בחצי האי סיני או איומים בהפצצת סכר אסואן נוצלו לאורך השנים להסתה אנטישמית, ושירתו את אלה הטוענים כי על מצרים להוסיף ולראות בישראל מדינת אויב.²²

בנוסף, אחד ממאפייני המחנה הליברלי החדש שקם במצרים על רקע המהפכות הוא התעקשותו על אופייה החילוני של המדינה המצרית והתנגדותו לכל סוג של ערבוב בין דת למדינה. מחנה זה מתנגד לכינון מדינות על בסיס דתי, ואין זה משנה אם מדובר במדינה אסלאמית, יהודית או נוצרית. מטעם זה, מה שנתפס לעתים כמזיגה בין דת למדינה בישראל מעורר קושי רב בקרב הדור הצעיר המצרי, אשר שואל עצמו כיצד יוכל להתנגד למדינה דתית במצרים ולרקום שותפויות עם מדינה בעלת צביון דתי-לאומני בישראל.²³

סיכום והמלצות

בחלוף ארבעה עשורים מביקור סאדאת בירושלים, השלום בין ישראל למצרים עודנו קר, אך הנסיבות הנוכחיות מעניקות לצדדים הזדמנות לעדכון מתכונתו. לזכות השלום עומדים כיום תפיסה דומה של האינטרסים והאיומים האזוריים, התיאום הביטחוני האינטימי סביב המאבק בטרור, האמון בדרגי העבודה הממשלתיים והצבאיים והפוטנציאל לשיתופי פעולה כלכליים, בפרט נוכח תגליות

הגז במזרח הים התיכון. לכך מצטרפות התמורות החיוביות שחלו בעמדות הדור הצעיר המצרי כלפי ישראל, על רקע המהפכות שאירעו במצרים בשנים האחרונות. מגמות אלו יוצרות שעת כושר לחימום יחסי המדינות והעמים, אך המימוש קשה ומורכב ומצריך מהלכים פורצי דרך משני הצדדים. המשטר המצרי, אשר עיצב את השלום הקר ברוחו, עדיין אינו שוקד די הצורך על הפרכת מיתוסים שליליים המוטמעים בשיח הממסדי המצרי בגנות ישראל והיהודים, ועל הפצת מסרים

מה שנתפס לעתים כמזיגה בין דת למדינה בישראל מעורר קושי רב בקרב הדור הצעיר המצרי, אשר שואל עצמו כיצד יוכל להתנגד למדינה דתית במצרים ולרקום שותפויות עם מדינה בעלת צביון דתי-לאומני בישראל

של פיוס ושלום. בנוסף, במישור המעשי הוא מגביל ביטויי נורמליזציה החורגים ממישור היחסים הרשמי בין הממשלות, ואינו מתיר די חופש פעולה לקבוצות וליחידים במצרים ובישראל המעוניינים לפתח קשרי גומלין בתחומי הכלכלה, החברה האזרחית, המדע והתרבות. במובן זה הוא סוטה מהחזון המקורי של הנשיא סאדאת, אשר הביע תקווה באחד מראיונותיו המאוחרים כי "באמצעות קשר ישיר, יום-יומי וחופשי, יקבלו היחסים בין מצרים לישראל בהדרגה את היקפם ומשקלם הטבעי".²⁴

מכשול משמעותי הניצב לפתחה של ישראל, הגם שעוצמתו פחתה, הוא הקיפאון המתמשך בתהליך השלום. המשטר והעם במצרים עודם חשים סולידריות כלפי מצוקתם של הפלסטינים, אך מעבר לכך הם רואים בפתרון הבעיה הפלסטינית אינטרס לאומי מצרי. הקמת מדינה פלסטינית, או למצער – התקדמות לקראתה, נתפסות בעיני חוגים מצריים רחבים כמהלך שיסייע לבלימת איום התפשטות הרדיקליזציה האסלאמית במצרים ובאזור. קולות של קיצוניות לאומנית ודתית מצד גורמים בישראל מלבים גם הם מגמות מקבילות בתוך מצרים, ומקבעים את הדמוניזציה של הצד הישראלי בדעת הקהל המצרית.

לשתי הממשלות, במצרים ובישראל, יש כיום הזדמנות למנף את יחסי האמון שהתפתחו במישור הביטחוני לזירות פעולה נוספות, ולעודד כינון של מרחבי שיתוף פעולה חוץ-ממשלתיים לגיטימיים, אשר יוכלו להתפתח באופן טבעי ואותנטי בין העמים. לשם כך יצטרכו הדרגים הרשמיים לוותר על המונופול שנטלו לעצמם על ניהול יחסי השלום, ולאפשר לגורמים אזרחיים החפצים בכך לרקום יחסי גומלין על בסיס רצון ועניין הדדיים. שורה של צעדים יכולה להפיח רוח חדשה בקשרי הגומלין הכלכליים בין המדינות, אשר היו מנוכרים עד כה לציבור המצרי הרחב ונתפסו כמושחתים, ובהם: מתן חופש פעולה לחברות ולאנשי עסקים משתי המדינות; קידום שיתופי פעולה טכנולוגיים בתחומי ידע רלוונטיים כגון התפלת מים, חקלאות מדברית, אנרגיה מתחדשת ורפואה; פיתוח פרויקטים תיירותיים משותפים; יצירת תוכניות השתלמות וחילופי סטודנטים; הקלת בירוקרטיות הנוגעות לחופש התנועה בין המדינות ולהיתרי תעסוקה. צעדים אלה עשויים להישזר בעתיד בתוכניות אינטגרציה אזוריות – מזרח-תיכוניות וים-תיכוניות. שיתוף הפעולה הכלכלי הרצוי הוא זה שיניב תועלת מוחשית לאזרחים המצרים והישראלים, ינכיח את השלום בחייהם וינחילו בלבבותיהם.

תפקיד קונסטרוקטיבי וחשוב מיועד גם לכוחות האזרחיים בשני הצדדים. הללו מסוגלים לשלב ידיים בקידום שלום מסוג חדש, אשר מושתת על רצון בחיים משותפים, בהכרות הדדית ובטיפוח ערכים של שלום ופיוס. טכנולוגיית המידע העומדת כיום לרשות העמים – ורווחת במיוחד בקרב הדור הצעיר – פרצה רבים מהמחסומים ומהגבולות המוכתבים מגבוה. פעילי שלום יכולים להיפגש, לשוחח,

להפיץ את רעיונותיהם דרך כנסים ודיונים מקוונים ולהשתמש בפלטפורמות שמציעות הרשתות החברתיות, אשר הפכו חזקות ועילולות יותר מאמצעי התקשורת המסורתיים, הנשלטים בחלקם על ידי מתנגדי הנורמליזציה. אם הנכונות הגוברת של הדור הצעיר במצרים לפיתוח יחסי השלום בין מצרים לישראל תזכה בלגיטימציה מהממסד המצרי ותיענה ביד מושטת מהציבור הישראלי, יהיה בכך כדי לתרום להאצת המעבר מהשלום הרשמי הקיים לשלום האזרחי המיוחל.

הסכם השלום ההיסטורי שהורישו סאדאת ובגין לעמים במצרים ובישראל הוא בסיס איתן שיש לטפח ולפתח. "הדורות הבאים" שעליהם דיבר הנשיא המצרי לפני ארבעה עשורים כבר כאן, אך תצורתה של הבשורה שהם נושאים עמם עבור השלום הישראלי-מצרי טרם התעצבה. ביכולתם להטביע חותם מסוג חדש על יחסי המדינות, אך גם כיום, כמו בעבר, הם זקוקים למנהיגות בעלת תושייה וחזון שתסיר מדרכם את המכשולים, תפתח בפניהם את השערים ותעודד אותם לפרוץ אל עבר התחנה ההיסטורית הבאה.

הערות

- 1 נאום נשיא מצרים, אנואר סאדאת, **אתר הכנסת**, www.knesset.gov.il/process/docs/sadatspeech.htm
- 2 Johan Galtung, "An Editorial," *Journal of Peace Research* 1, No. 1, March 1964, pp. 1-4.
- 3 אניס מנצור, "הנורמליזציה ויחסים אחרים: שיחה עם הנשיא סאדאת", **אכתובר**, 24 בפברואר 1980, עמ' 9-10 (ערבית).
- 4 ראו להגדרה זו: Benjamin Miller, *The Global Sources of Regional Transitions from War to Peace: The Case of the Middle East*, Davis Occasional Papers 75, October 1999, pp. 4-6.
- 5 Amnon Aran and Rami Ginat, "Revisiting Egyptian Foreign Policy towards Israel under Mubarak: From Cold Peace to Strategic Peace," *Journal of Strategic Studies* 37 No. 4 (2014), pp. 556-583.
- 6 סעיד יקין, **הנורמליזציה בין התיאוריה למעשה: מחקר על הנורמליזציה הערבית-ישראלית**, ראמאללה: המוסד הפלסטיני להכוונה לאומית, 2003. עמ' 13 (ערבית).
- 7 אפרים דובק, **ובכל זאת שלום: יחסי ישראל מצרים**, תל-אביב: ידיעות אחרונות, 1998, עמ' 138, 150-151.
- 8 אחמד רמזאן, "עלה מ-6 ל-16 מספר המדינות שמשדר הפנים מחייב קבלת אישור ביטחוני בטרם הנסיעה אליהן", **אל-בדאיה**, 25 באוגוסט 2015, (ערבית). <http://albedaiiah.com/news/2015/08/25/95563>
- 9 משה ששון, **שבע השנים בארץ המצרים**, תל-אביב: הוצאת עידנים/ידיעות אחרונות, 1992, עמ' 137-138, 142; שמעון שמיר, **עלה טרף: סיפור המרכז האקדמי הישראלי בקהיר**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2016, עמ' 463-465.
- 10 למשל: בטרם בטרם ע'אלי, **אחאדית' סיאסיה**, קהיר: מכתבת אל-אנג'לו אל-מצריה, 1990, עמ' 630, 647 (ערבית).

- 11 Elie Podeh, "Normal Relations without Normalization: ;151–150, 138 עמ' דובק, "The Evolution of Egyptian Israeli Relations, 1979-2009 – the Politics of Cold Peace," in Edwin G. Corr and others (eds.), *The Search for Arab-Israeli Peace*, Brighton and Portland 2007, pp. 105-129.
- 12 אוריה שביט ואופיר וינטר, **אויבי, מורי: הציונות וישראל במשנתם של אסלאמיסטים וליברלים ערבים**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, 2013, עמ' 131–144, 169.
- 13 שם, עמ' 151–157.
- 14 Koret Debeuf and Ayman Abdelmeguid, "Egypt's Quiet Social Revolution," *Foreign Policy*, June 18, 2015. <http://foreignpolicy.com/2015/06/18/egypts-quiet-social-revolution> Daveed Gartenstein-Ross and Nathaniel Barr, "The Coming Islamic Culture War," *Foreign Affairs*, March 4, 2017, www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2017-03-04/coming-islamic-culture-war
- 15 אחמד אברודות, "הצעירים במצרים לא אוהבים את המבוגרים," **אל-אהראם**, 4 בספטמבר 2017, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/611854.aspx> (ערבית).
- 16 מחמד אל-שימי, "ישראל איננה האויב," **דוּת מצר**, 15 ביולי 2014, <https://goo.gl/urX4EY> (ערבית).
- 17 ראו דף הפייסבוק של מואמין סלאם: www.facebook.com/moomen.sallam
- 18 ראו בעניין זה: Ahmed Hidji, "Some Egyptians Wary of Normalizing Relations with Israel," *al-Monitor*, July 18, 2016, www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/07/egypt-israel-relations-normalization-visit-shoukry-sisi.html#ixzz4w510KPpj
- 19 למשל: מיאדה אברטאלב, "עלאא' ערפה, האיש החדש של ישראל במצרים," **אלי-מוג'ז**, 19 בינואר 2015, www.elmogaz.com/node/196525 (ערבית).
- 20 למשל: ג'מאל אל-כשבי, "הריגול החמור המגיע מישראל," **אל-אהראם**, 23 בדצמבר 2010, <http://www.ahram.org.eg/archive/390/2010/12/23/3/54567/219.aspx> (ערבית); בשיר עבד אל-רא'וף, "תכניות 'הציונות' להשתלט על סיני מאז 1873," **רוז אל-יוסף**, 21 ביולי 2015, www.rosaeveryday.com/Item.aspx?ItemID=109352 (ערבית); ולא' חסין, "מזימה ישראלית-סודאנית לייבש את מצרים," **רוז אל-יוסף**, 5 בדצמבר 2015, www.rosa-magazine.com/News/16737 (ערבית); מוחמד אבו אל-פדל, "הישמרו מחזית ישראל," **אל-אהראם**, 13 באפריל 2017, www.ahram.org.eg/NewsQ/588202.aspx (ערבית).
- 21 Arab Youth Survey, *The Middle East: A Region Divided*, 2017, p. 21, <http://arabyouthsurvey.com/pdf/2017-AYS-White-Paper-EN.pdf>
- 22 למשל: מצטפא בכרי, "סיני והמולדת החלופית," **אלי-וטן**, 21 בנובמבר 2012, www.elwatannews.com/news/details/80811 (ערבית).
- 23 ראו למשל דף הפייסבוק של אחמד חוסיין חרקאן, דובר בולט של הזרם האתיאיסטי במצרים: www.facebook.com/ahmedhum וגם: שביט ווינטר, עמ' 176–177.
- 24 מנצור, עמ' 11.

הגשר היבשתי של איראן לים התיכון: נתיבים אפשריים, אתגרים ואילוצים

פרנק מילבורן

הקמתו מחדש של הגשר היבשתי המקשר בין איראן לבין משטרו של אסד והשלוח שלה חזבאללה מהווה איום קיומי פוטנציאלי על ישראל, ומקור הולך וגובר לדאגה מצד ארצות הברית ושחקנים אחרים באזור. אף כי עובדה זו ידועה היטב, לא ברור בדיוק כיצד יש בכוונתה של איראן להשיג יעד אסטרטגי זה, או כיצד צפויים הגורמים והאילוצים ארוכי הטווח לעכב את ההתקדמות ולזרוע מכשולים. אומנם יש לאיראן מספר נתיבים יבשתיים אפשריים, אך בכל אחד מהם כרוכים אתגרים וסיכונים ייחודיים ברמה המבצעית והאסטרטגית, שעשויים להציב אתגרים ליכולותיה של איראן בשנים הבאות, וייתכן שאף למתוח מעבר לקצה את הנכסים והאמצעים שלה.

מילות מפתח: איראן, עיראק, גשר יבשתי, כורדיסטן, סוריה, טורקיה, ישראל

יעדיה של איראן באזור

לטהראן מספר יעדים אסטרטגיים חופפים במסגרת שאיפתה להקים מחדש גשר יבשתי בטוח מאיראן לסוריה וללבנון – חיבור שנפגע בעקבות מלחמת האזרחים בסוריה, והחל מ־2014 ניזוק עקב אובדן שטחים נרחבים בעיראק שעברו לידי המדינה האסלאמית. היעדים האיראניים כוללים כבישים ומסילות ברזל לאורך נתיבי אספקה ראשיים (MSR) מאובטחים בשליטת איראן, שלוחיה השיעיים וחזבאללה ומשטר אסד – בעלי בריתה הנמנים עם 'ציר ההתנגדות' (Axis of Resistance) – מאיראן לחופי הים התיכון בסוריה ובלבנון. מדובר באזור 'הסהר השיעי' הנשלט על ידי איראן, הכולל את איראן, עיראק, סוריה, תימן, המפרץ

פרנק מילבורן הוא יועץ אסטרטגי ומנתח סיכונים פוליטיים, אשר מילא תפקידי אבטחה בכירים בתחום הנפט והגז ברחבי המזרח התיכון וצפון אפריקה.

הפרסי, ים סוף, מצרי באב אל־מנדב, צפון האוקיינוס ההודי והמדינות החברות במועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ (GCC).

איראן זקוקה לנתיבי אספקה ראשיים גם כהשלמה לגשר האווירי הפגיע שלה אל בעלי בריתה; כחלופה לנתיבים ימיים; כאמצעי לשליטה כלכלית ארוכת טווח באזור; כאמצעי לעקיפת הסנקציות באמצעות מדיניות שלישיות וכדרך לדחוק, בשיתוף עם מוסקבה, את רגליה של ארצות־הברית כשחקנית הבולטת באזור. הגשר היבשתי הוא גם המרכיב העיקרי בקו ההגנה וההרתעה האסטרטגית הקדמי של איראן מול ישראל, שכן טהראן שואפת לפתח את יכולותיה בתחום הנשק הבליסטי, טילי השיוט והגרעין. אפשר לומר כי אם הדבר לא ייבלם הוא יציב את האיום הקיומי ארוך הטווח החמור ביותר על ישראל ועל מדינות אחרות באזור, בהתחשב בנסיבות הקיימות:¹

- א. השליטה של איראן ורוסיה על משטר אסד הולכת וגוברת.
- ב. חזבאללה מרחיב את השפעתו על המערכת הפוליטית והביטחונית בלבנון.
- ג. איראן שואפת לפתוח חזית שנייה בדרום מזרח סוריה, במטרה למצב את עצמה מול ישראל ברמת הגולן ולהפעיל לחץ על ירדן משני כיוונים.
- ד. בידי חזבאללה מספר רב יותר של רקטות, טילים מדויקים וכטב"מים מאשר בזמן מלחמת לבנון השנייה ב־2006, ואלה מסוגלים לאיים על מרכזי האוכלוסייה ועל התשתיות בישראל, ייתכן גם באמצעות כלי נשק להשמדה המונית, וליצור הרתעה מפני התקפה על מתקנים אסטרטגיים איראניים.
- ה. ציר ההתנגדות הקים מתקני ייצור נשק מתקדמים בלבנון ובסוריה.
- ו. חזבאללה וסוריה מסוגלים לאיים על כלי שיט צבאיים ואזרחיים, על תשתיות בחוף ובים ועל מטוסים, באמצעות טילים נגד ספינות וטילי קרקע־אוויר מתקדמים.
- ז. קיימת השפעה איראנית בעזה.
- ח. הפעילות הצבאית של ישראל/ארצות־הברית/נאט"ו בסוריה ובקרבתה מסתבכת עקב יכולות מניעת הגישה הרוסיות, המועילות לציר ומאיימות על המצרים הימיים בבוספורוס ובתעלת סואץ.
- ט. הצבא הרוסי תומך בכוחות הציר בסוריה כדי להקים מחדש את נתיבי האספקה הראשיים.
- י. איראן עלולה לפרוס טילי קרקע־אוויר כגון S-300 או דגמים עתידיים כדי להגן על נתיבי האספקה הראשיים.
- יא. יכולות סייבר מתוחכמות משלימות את פעילויות הציר.
- יב. שליטה מוחלטת של איראן בעיראק תעניק לטהראן שליטה על מאגר הנפט הגדול ביותר בעולם ועל מאגר הגז השני בגודלו בעולם. זאת בנוסף למיליארדי הדולרים שאיראן קיבלה במסגרת הסכם הגרעין.

יחד עם זאת קיימים מספר גורמים הצפויים לסכל את ההתקדמות ולזרוע מכשולים בדרכה של איראן להשגת יעדיה, אשר עשויים להביא למתיחת יתר של יכולותיה ושל בעלי בריתה ושלוחיה. בין גורמים אלה: מאפיינים טופוגרפיים לאורך קווי האספקה הראשיים המוצעים, המרקם האנושי וסוגיות דתיות, היכולות והיעדים המתחרים של שחקנים עולמיים, אזורים ותת־מדינותיים, ובמיוחד היכולות הצבאיות והמשאבים הפיננסיים של הציר. מאמר זה יבחן את האפשרויות הסבירות ביותר מבחינת איראן להקמת נתיבי אספקה ראשיים ישירים, ואת הגורמים הקשורים לכל אחד מהנתיבים האפשריים.

גשר יבשתי לעומת נתיבים ימיים ואוויריים

אף על פי שייטכן כי טהראן מעוניינת בהקמת מתקני נמל בחופי הים התיכון, הרי בעתיד הנראה לעין לא תהיה בידי איראן היכולת הימית להבטיח הגנה על נתיבים ימיים ארוכים המובילים לסוריה, שיהיו פגיעים בשל עוצמתן הצבאית של ישראל וארצות־הברית. משלוחי נשק קודמים לחזבאללה יורטו. השימוש שעושה איראן בגשר אווירי לצורך ניווד כוחות ולוגיסטיקה פגיע מסיבות אחדות. מטוסים הפועלים כ"חיל האוויר של משמרות המהפכה" נתונים לאיום בשל הסנקציות נגד טרור שממשל טראמפ הטיל על משמרות המהפכה באוקטובר 2017. הדבר עשוי לעורר קשיים בהשגת חלקי חילוף וסיוע טכני עבור מטוסים וחלפים מתוצרת ארצות־הברית ומטוסים מתוצרת מדינות אחרות, חוסר רצון מצד חברות זרות לעשות עסקים עם חברות תעופה וגופים הקשורים למשמרות המהפכה ולהחזיר לכשירות שלדות מטוסים ישנות ומסוכנות לתחזוקה, וכן אובדן מעמד בינלאומי והשפעה מהדהדת על הכלכלה האיראנית – כל זאת לנוכח יכולת החלחול של הפעילות העסקית של משמרות המפכה. אף לפני הסנקציות החדשות היו הרכישות של איראן בתחום התעופה כרוכות בסיכון להפרת האיסור הכלול בהסכם הגרעין לגבי מכירת מטוסים למטרות צבאיות, שכן אלה עלולים לשמש לצורך סיוע לפעולות טרור, התחמקות מן הסנקציות, הפצת נשק גרעיני ופשעי מלחמה. אף על פי שאלה קדמו לחודש אוקטובר, עד כה התעלמו מהם עקב גורמים פוליטיים ומסחריים סבוכים ובשל האפשרות לביטולו של הסכם הגרעין.

עם זאת, הפגיעות העיקרית של הגשר האווירי נובעת מיכולתם של השחקנים החיצוניים כמו ארצות־הברית, מדינות המפרץ או ישראל ליירט מטוסים צבאיים ואזרחיים לכאורה של איראן וסוריה במהלך עימות. בניגוד לכך, אחד היתרונות המרכזיים של נתיבי אספקה יבשתיים ראשיים הוא היכולת להעביר כמויות רבות יותר של מטען במחיר נמוך יותר. יתרון נוסף הוא האפשרות שהשיירות ניפו את דגלי עיראק או סוריה, ובכך ייגרם קושי רב יותר מבחינה צבאית ופוליטית לזהות ולפגוע במטרות לגיטימיות. אולם יתרון נוסף טמון בביטול מניעת שימוש אפשרית

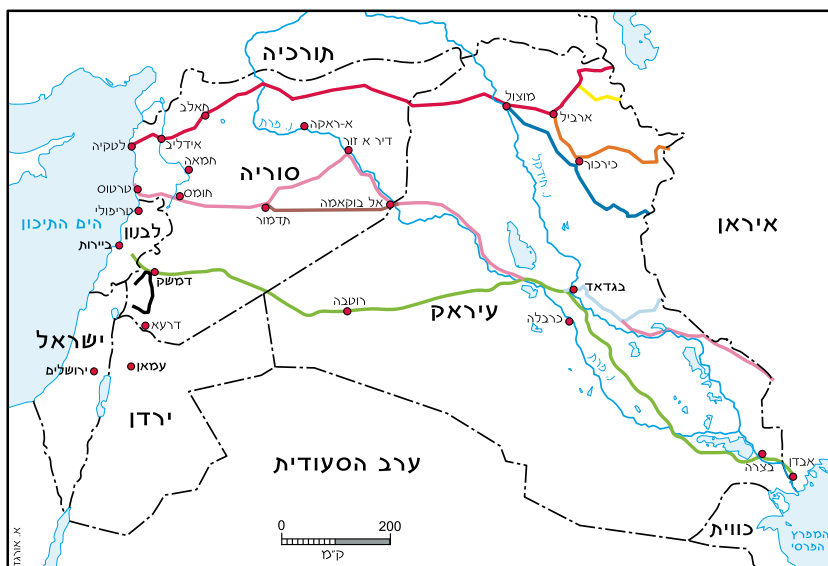
בשדות תעופה בסוריה ובלבנון. טהראן גם מניחה מסילת ברזל לים התיכון. בין אם מדובר במסילה שתעבור דרך כורדיסטן העיראקית (KRI) או מן המפרץ דרך מרכז עיראק, הפרויקט יהיה תלוי במגוון הגורמים המפורטים להלן, וכן בסוגיות הכרוכות במימון ובסנקציות. רשתות מסילות הברזל בעיראק ובסוריה רעועות בשל היותן חשופות לפעילות המורדים. קל יותר לתקן כבישים או לסלול מעקפים, אך למסילות ברזל יש יתרונות של קיבולת ומהירות.

הנתיב הצפוני מאיראן דרך כורדיסטן העיראקית לסוריה

יצירת נתיב בטוח בכורדיסטן העיראקית דרך מוסול ותל עפר לשטח בסוריה הנשלט בידי ה־YPG ('היחידות להגנת העם' הכורדיות בסוריה) וה־PKK (מפלגת הפועלים הכורדית) היא בעייתית (ראו מפה). ראשית, נתיבי האספקה הראשיים בצבע כתום, צהוב ואדום חוצים את הרי הזגרוס הסלעיים הנמצאים משני צידי הגבול בין איראן לעיראק, ומהווים צוואר בקבוק וסיכונים סביבתיים במהלך החורף והרמדאן. רכס הזגרוס הוא שטח חיוני עבור איראן ומשמש זירה לחידוש ההתקוממות מצד קבוצות כורדיות חמושות המתנגדות לטהראן.² נתיב האספקה הראשי האדום עובר דרך אזור קנדיל, המהווה מאחז של ה־PKK וה־PJAK (מפלגת החיים החופשיים של כורדיסטן – הארגון הכורדי המקביל הפועל באיראן). איראן מודאגת לא רק מן הצורך בהגנה מיידית על כוחותיה המקומיים. הרי הזגרוס מהווים מרכיב מפתח בשליטתה של טהראן על קבוצות אתניות ודתיות הנבדלות לחלוטין זו מזו, והיא מנסה כבר זמן רב להכניע את האזור שהוא בבחינת חור שחור, השואב לתוכו משאבים צבאיים הנדרשים במקומות אחרים. התמיכה החיצונית המועברת לכורדים באיראן עלולה לסבך את המצב באופן ניכר. מקור לאיום נוסף (באופן אירוני) בהרי הזגרוס הוא ארגון המדינה האסלאמית, שהצליח אולי לחדור לשורות הכורדים המקומיים באיראן הקשורים באופן מסורתי לאל־קאעדה, אשר עברו לצפון עיראק ממקומות מסתור באיראן.

גיוס ה־PKK

בנובמבר 2016 פנה מפקד 'כוח קודס' קאסם סולימאני ל־PKK, המחזיקה בשטח מרכזי סביב סינג'אר ובאזור הגבול הסורי. מטרתו של התכסיס הייתה כפי הנראה לגרום ל־PKK לרסן את פעולות ה־PJAK בתוך איראן, וליצור גישה בטוחה לתחומי משטר אסד דרך השטח הנשלט בידי ה־PKK וה־YPG בסוריה. בתמורה עשויים הכורדים בסוריה לזכות במוצא מערבה דרך כורדיסטן העיראקית.³ אולם תוכנית זו הייתה כרוכה בהסתבכות עם המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן (KDP) באירביל, שהתנגדה ללחץ איראני לשמש צינור לסוריה והגיעה למבוי סתום מתוח עם כוחות ה־PKK וה־YPG והיחידות היזידיות הקשורות אליהם

נְתִיבֵי אֶסְפֵקָה רֵאשִׁיִּים שֶׁל אִירָאן

סביב סינג'אר, ואף עוררה חרדה באנקרה, בעלת בריתה של ה־KDP נגד ה־PKK. חששותיה של טורקיה התגברו בשל כניסתם הצפויה של 'כוחות הגיוס העממי' (PMF) השיעיים העיראקיים שנתמכים בידי איראן לעיר הטורקמנית תל עפר, בעוד אנקרה מאיימת להתערב במצב תוך הגברת המתח הקיים בין טורקיה לעיראק ולאיראן. המחלוקות הממושכות בין הממשלה הכורדית האזורית (KRG) לבין בגדאד, אשר הושהו במהלך הלחימה נגד המדינה האסלאמית, מגיעות עתה לחזית ומנוצלות על ידי טהראן.

חששותיה של טורקיה

מתוך הכרה בעובדה כי נתיב האספקה הראשי האדום עובר דרך אזורים בצפון עיראק שאותם רואה אנקרה כחלק מתחום השפעתה ההיסטורי, כללו פניותיה האחרונות של איראן לטורקיה חזרה על המכנה המשותף כגון התנגדות ל־PKK/YPG/PJAK ולעצמאותה להלכה של כורדיסטן העיראקית, אשר ממנה חוששות שתי המדינות מסיבות פנימיות הקשורות בכורדים. טהראן ניצלה בתבונה את משבר משאל העם כדי להציב את אנקרה מול יעדיה בעיראק, שהם: מניעת עצמאותה של כורדיסטן העיראקית; הפרדתה של אירביל עתירת האנגריה מאנקרה ומוושינגטון; הידוק השליטה על בגדאד וייצוב נתיבי אספקה ראשיים דרך צפון עיראק. בעוד אנקרה תמכה בדרך כלל בממשלה כורדית אזורית דה פקטו בהנהגת ה־KDP, טהראן הייתה מאז ומתמיד קרובה יותר לאיחוד הפטריוטי של כורדיסטן (PUK)

שמושבו בסולימאנייה, והשתמשה במשבר כדי להגביר מתחים פנים-כורדיים ולהבטיח נסיגה של הפשמרגה מאזורים חיוניים שברצונה לשלוט בהם.⁴ טהראן מתערבת בקביעות ומנהלת מבצעים צבאיים המשפיעים על כורדיסטן העיראקית, וכעת היא מבקשת לפצל עוד יותר את האזור האוטונומי, לשלוט במעברי הגבול של כורדיסטן העיראקית ולהשיג גישה לנמלי התעופה שלה. ממשלה כורדית אזורת מאוחדת להלכה המאיימת להשתמש בנתיבי האספקה הראשיים הצפוניים תהיה בעייתית לאיראן במידה רבה יותר, בצירוף קרבתם של כוחות צבא טורקיים ואמריקאיים, תמיכה מצד ישראל והמערב ופעילות רחבת היקף (SIGACT) מצד המורדים הסונים.⁵ נתיב האספקה הראשי הכתום עובר דרך שטח בטוח יחסית בשליטת האיחוד הפטריוטי של כורדיסטן.

בעיות בצפון סוריה

הקטע של נתיב האספקה הראשי האדום הנמשך מסינג'אר אל מעבר לגבול מציב לאיראן בעיות רבות. הראשונה היא היעדים ארוכי הטווח של ה-PKK/PYD, הכוללים הצטרפות לקנטונים החצויים המיושבים בכורדים סורים שתחת שלטונם, שאיפות להקמת נמל כורדי לחופי הים התיכון והדחף לחבור לשטח שבשליטת ה-PKK/PJAK באזור קנדיל שבצפון-מזרח עיראק. גורם בעייתי נוסף הוא התמיכה האמריקאית ב'כוחות הסוריים הדמוקרטיים' (SDF) הנשלטים על ידי ה-YPG. תמיכה זו כוללת כוחות יבשה וסיוע אווירי, גם אם היא קיימת רק ככל שנמשכות הפעולות נגד המדינה האסלאמית. הסכסוך בין טורקיה ל-PKK/YPG בצפון סוריה ובעיראק, בשילוב עם התחרות בין איראן לטורקיה באזורים אלה והעצמתם של השלוחים המקומיים, מגבירים את הסיכונים לעימות צבאי במקומות שבהם קיימת התנגשות בין אזורי ההשפעה חרף המערך הנוכחי מול הכורדים בעיראק.

דיכוטומיה יסודית ביחסים בין טהראן לאנקרה היא שהראשונה מבקשת לשמר את משטר אסד, ואילו האחרונה תומכת בקבוצות מורדים ומאפשרת לג'האדיסטים סונים לעבור דרך שטח טורקיה בדרכם לעיראק ולסוריה, ומקשה בכך את קיום החיבור היבשתי בין איראן לבין בעלי בריתה בציר. אנקרה נבהלה ממה שנתפס בעיניה כהסכמה בשתיקה מצד איראן להקמתם של אזורים כורדיים אוטונומיים לאורך גבולה הדרומי של טורקיה, לשטף הפליטים הסורים ולאימוץ על הסונים והטורקמנים. אנקרה צופה באיראן המנסה להקים מחדש אימפריה פרסית בעלת מאפיינים שיעיים במחוזות שנשלטו בעבר על ידי האימפריה העות'מאנית בעיראק ובסוריה. היא רואה בשימוש במיליציות שיעיות לצורך שימור שלטונו של המיעוט העלווי גורם הממריץ את ההתקוממות בקרב הסונים, הכוללת גם ביצוע פעולות טרור שפוגעות בטורקיה. לדידה של טורקיה נושאת איראן בנטל הצבאי והכספי

של התמיכה בבעלת ברית עיקרית, ופעילות זו זיכתה אותה בטינה מצד חלק ניכר מן העולם הסוני.

איזון ה־PKK

טהראן חייבת לאזן בזהירות את ה־PKK/YPG כבעלות ברית טקטיות בעיראק ובסוריה ומול מקור לאיום אסטרטגי ארוך טווח, בהתחשב בבעיה הכורדית המטרידה את איראן עצמה, וכן כקוץ ביחסים עם אנקרה. אף על פי שבטווח הקצר יש לאיראן ול־PKK אינטרס משותף של הבסת המדינה האסלאמית, האינטרסים ארוכי הטווח שלהם אינם חופפים. איראן שואפת לשמר את הסדר הקיים ואילו ה־PKK/YPG מעוניינת להפוך אותו על פניו. רווחים טריטוריאליים, תמיכה אמריקאית ורוסית וחולשתו היחסית של אסד העניקו ל־PKK/YPG ביטחון באפשרות לנטרול שיתוף הפעולה בין אנקרה לטהראן נגדן. עניין זה והניסיון להשיג יעדים טריטוריאליים נוספים כבר העלו ארגונים אלה על מסלול התנגשות עם טורקיה ועם איראן בסוריה ובצפון עיראק, ככל שהשטח שבשליטת המדינה האסלאמית הולך ומצטמצם. במונחים צבאיים איראן מתמודדת עם כוחות ה־YPG והכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF) הנתמכים על ידי ארצות־הברית, בתוספת כוח האוויר הטורקי וכוחות היבשה הפועלים בסמיכות רבה לכוחות הציר. אתגרים נוספים הם המדינה האסלאמית וכן פעילות המורדים, במיוחד באדליב ובחומס.

קו העימות הערבי־כורדי והתחדשות המדינה האסלאמית

נתיב האספקה הראשי הכחול, המתפתל מעיר הגבול האיראנית קסר א־שירין לעבר כירכוכ ומוסול בצפון־מזרח, עובר בתחילתו דרך שטח בטוח יחסית בשליטת ה־PUK, אך ממשיך לאחד מכן בעיקר לאורך "קו העימות" הערבי־כורדי, הכולל אזורים שיהיו חשופים בעתיד הנראה לעין לפעילות מתמשכת של המדינה האסלאמית ולמרידות סוניות.⁷ באופן אירוני שימש נתיב זה את איראן גם לצורך העברת מחבלים סונים לצפון עיראק, לפני ואחרי הכיבוש האמריקאי, ומאז הייתה בו פעילות קבועה בהיקף נרחב. בעת כתיבת שורות אלה צרים כוחות הביטחון העיראקיים (ISF) וכוחות הגיוס העממי (PMF) שבשליטת איראן על אזורים חיוניים לכל אורך קו העימות המשתרע מגבול איראן עד סינג'אר, כדי להבטיח לאיראנים שימוש בנתיב אספקה ראשי זה.

בדומה לנתיב האספקה הראשי הכחול עוברים גם הנתיבים המסומנים בצבע ורוד וטורקיז דרך מחוז דיאלא, אשר לפי ניתוח מחקרי שבוצע לאחרונה עשוי להיות אזור להתחדשות המדינה האסלאמית, לאחר שאיבדה שטחים באזורים אחרים בעיראק. צפון דיאלא עשוי להפוך למוקד של מאמצי המדינה האסלאמית לנצל את קו התפר הערבי־כורדי, השיעי־סוני והכורדי־איראני. הוא עשוי גם להפוך

למקלט בטוח מרכזי של המדינה האסלאמית לצד טארמיה, מדבר ג'לאם, הרי המרין, הגבול האיראני ודרכי הגישה לבגדאד ממזרח.⁸ הניתוח מצביע על כך שבדיאלוג מתרחשת כעת "ההתקוממות האינטנסיבית ביותר מאז שיא הפעילות של ארגון אל-קאעדה בעיראק במחוז בשנים 2007–2008." עובדה משמעותית היא שהן בדיאלוג והן בסלאח-אדין חפפה פריסתם של כוחות ה-PMF השיעיים החיצוניים ל"חזרתה העוצמתית והמיידית כמעט של ההתקוממות לרמות של 2013".⁹

התעוררות הלאומנות השיעית בעיראק

ייתכן שגורמי התכנון הצבאי באיראן בוטחים יותר בנתיבי האספקה הראשיים המסומנים בירוק ובוורוד, שכן אלה עוברים דרך האזורים בדרום ובדרום-מזרח עיראק שבהם קיים רוב שיעי, אשר השפעת פעילותם של הארגונים הג'האדיסטיים הסונים שם פחותה במידה ניכרת.¹⁰ הפוליטיקה הפנימית בקרב השיעים בעיראק, וכפי שהדבר נתפס בטהראן ובקום – גם התעוררותה של הלאומנות השיעית בעיראק – טומנות בחובן בעיות המשפיעות על שאיפותיה האזוריות של איראן. חיזוריו של מוקתדא א-סאדר אחר ערב הסעודית וקיומו העצמאי ככוח שלישי הפועל בקרב הקהילה השיעית בעיראק מדאיגים מאוד את טהראן. א-סאדר קרא לפירוק מיליציות ה-PMF, שהן הכוח השלוח וקבלן הקולות החשוב ביותר בבגדאד, הנשלט ברובו בידי איראן. מיליציות אלו אומנו, צוידו ונפרסו ברחבי עיראק וסוריה על ידי איראן במטרה להילחם נגד המדינה האסלאמית, לרסק את האוכלוסייה הסונית, להקים מחדש את נתיבי האספקה הראשיים ולחזק את כוחות הציר.

איראן כבר קיצצה את כנפיו של א-סאדר בעבר, אך אין להמעייט בערכו של המנהיג השיעי כאיש דת פופוליסטי-לאומני המסוגל לגרום בעיות, על אף היחלשותה של תנועתו והתנתקותם של פלגים פרו-איראניים מסוימים. ב-2004 הוא עמד בראש התקוממות בבגדאד ובערים ברחבי הדרום השיעי, מנע מהאמריקאים שימוש בנתיב האספקה הראשי בין בגדאד לפלוג'ה, התעמת עם צבא עיראק וכוחות הקואליציה בבצרה במארס 2008, הסתער על האזור הבינלאומי בבגדאד ב-2016 והוציא אלפים מתומכיו לרחובות ב-2017. אם איש דת שיעי אחד מסוגל להתריס כנגד איראן, גם אחרים יוכלו לעשות זאת. באופן מעניין הדגיש לאחרונה שגריר עיראק בארצות-הברית את הצורך בפריסה מחודשת של כוחות הביטחון העיראקיים (ISF) עד בצרה, כפי הנראה כדי להיאבק בכוחות מקומיים ובתופעת אזוריות (רגיונליזם).¹¹

טהראן חייבת גם להביא בחשבון את האייתולה עלי סיסתאני ואת "הוויכוח הנוקב בין האסכולות של נג'ף [העיראקית] ושל קום [האיראנית]."¹² האסכולה הראשונה מייצגת את ההתנגדות השיעית למוסדות דת בכוח פוליטי; השנייה מייצגת את דוקטרינת ולאית א-פאקיה, הדוגלת במינוי דמות דתית לתפקיד

השלטוני הגבוה ביותר במדינה. אומנם הפילוג גבר בהדרגה עם הידרדרותה של עיראק לחוסר יציבות, אך הוא מקיף כעת סוגיות פוליטיות מדינתיות מפורטות. מכאן שהגישות של קום, נג'ף וא-סאדר מתחרות על הלב והתודעה של השיעים בעיראק, והן סיסטאני והן א-סאדר דורשים נאמנות מצד קבוצות חמושות בולטות הנאמנות להם. אנשי הדת במחנה סיסטאני קראו אף הם לפירוק ה-PMF, בטענה שהם מהווים ניסיון מצד איראן להגביר את כוחה ואת השפעתה בעיראק.

קווי השבר של ה-ISF וה-PMF

כוחות ה-PMF, כוחות ISF בשליטת משרד הפנים האיראני ויחידות צבא ניצבים בלבו של מאבק גדול יותר על השליטה במחנה השיעי המפולג בעיראק. יש לצפות שהמנצחים ישלטו בממשלה, יובילו את השיקום בעידן שלאחר המדינה האסלאמית ויקבעו את אופייה של הזהות העיראקית. האתגרים העיקריים שבהם מעורבים כוחות ה-ISF וה-PMF יקבעו את עתידה הפוליטי והביטחוני של עיראק.¹³ שני הגופים מורכבים משלוש סיעות הנבדלות זה מזו ואשר נאמנות בהתאמה לאייתולה עלי חמנאי, המנהיג העליון של איראן, לסיסטאני ולא-סאדר. שני הגופים ממלאים תפקיד מרכזי במאבק הכוחות ההולך ומתעצם בקרב השיעים, מתעמתים עם דמויות פרו-איראניות כמו ראש הממשלה לשעבר נורי אל-מליכי, המבקש להשתמש בהם ככלי לשוב לתפקידו, ופועלים נגד ראש הממשלה חידר אל-עבאדי, המנסה לשמור על השלטון ותומך בשליטה ב-PMF, ונגד א-סאדר וסיסטאני, הזהירים באשר להשפעה האיראנית.

טהראן רוצה שכוחות PMF יהיו בעלי ברית חזקים שיוכלו לרסן את המדינה העיראקית, אם בגדאד תשאף אי פעם למדיניות אנטי-איראנית. חלק ממנהיגי ה-PMF התומכים בחמנאי ניסו לקבל על עצמם תפקיד פוליטי במטרה למנוף את הפופולריות לקולות במהלך הבחירות בעיראק ב-2018, או שהם עשויים למלא תפקיד בתרחיש של הפיכה בבגדאד. גורם חשוב שיסייע לקבוע ידו של מי תהיה על העליונה הוא התשובה לשאלה אם כוחות ה-PMF ישולבו בכוחות ISF הנאמנים לבגדאד וישמשו לחיזוק הסטטוס קוו הפוליטי, או לחלופין, יישארו ככוח מקביל נפרד שיוכל לשמש להרחבת השליטה של טהראן בעיראק. כוחות ה-PMF התומכים בחמנאי מגלים אהדה לרעיון הלחימה בסוריה כחלק מ'כוח קודס' לשם השגת יעדיה האסטרטגיים של איראן, בעוד סיעותיהם של א-סאדר וסיסטאני מתנגדות ללחימה של השיעים עיראקים מחוץ לגבולות המדינה. קו שבר נוסף הוא האופן שבו נתפסת המחאה העממית נגד חוסר יכולתה של הממשלה לספק שירותים בסיסיים, כאשר פלגי ה-PMF הפרו-איראניים קוראים להגיב ביד קשה, סיסטאני מפגין אהדה וא-סאדר מעורב באופן פעיל; קו שבר אחר הוא השליטה של המחנה הפרו-איראני במשאבים הפיננסיים של ה-PMF.

מבגדאד לגבול

נתיבי האספקה הראשיים שצבעם סגול וירוק נמתחים מבגדאד דרך מחוז אנבאר בעיראק למעברי הגבול בין עיראק לסוריה באל־קאים/אבו כמאל ובאל־ואליד/אל־תנף, בהתאמה; ההגנה על תנועת הכוחות דרכם צפויה להציב בעתיד הנראה לעין אתגרים משמעותיים לאיראן, לשלוחיה ולבעלי בריתה. המרחבים המדבריים הפתוחים במערב בגבול בין סוריה למחוזות אנבאר ונינווה הם גדולים, חדירים וקשים לשליטה. חרף הצלחותיהם של כוחות הביטחון העיראקיים במערכה באנבאר ב־2015, קיימות סיבות רבות לדאגה באשר לאפשרות התחדשותה של המדינה האסלאמית באנבאר.¹⁴ קרבתה של סוריה והקושי באבטחת הגבול פירושים כי תנועת מתקני חבלה מאולתרים וכלי נשק כבדים לתחומי עיראק עלולה להימשך כל עוד הסכסוך בסוריה נמשך. המדינה האסלאמית מארגנת התקוממות כפריות בשיטת 'פגע וברח' באנבאר, תוך שימוש במרחבים שאין בהם ממשל למטרת ביצוע מתקפות במקומות שבהם פרוסים בעיקר כוחות ה־PMF השייעיים שאינם מקומיים והיועצים האיראנים, לצורך שליטה על הדרכים המובילות לסוריה. פרשנים טוענים כי בשנים הבאות יידרשו "תאים קבועים של יועצים ומודיעין" לשם שימור הקצב של פעולות התקוממות הנגד ברצועות אנבאר, סלאח־א־דין ובגדאד.¹⁵

ההתנגשות בסוריה

מעבר לגבול הסורי קיימת קרבה רבה בין מערכי ציר ההתנגדות הנתמכים על ידי רוסיה לבין הכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF) הנתמכים על ידי ארצות־הברית, סביב אל־תנף, א־ראקה ודיר א־זור. על אף כיבוש דיר א־זור וחציית הפרת ניצבים איראן ובעלי בריתה בפני המשימה הקשה של כיבוש שטח חיוני והחזקה בערים ובשטחי מפתח לאורך עמק הפרת, מעברי הגבול עם עיראק והאזורים הפנימיים הנרחבים של סוריה. מתקפת הציר במחוז דיר א־זור תלויה במידה רבה בסיוע אווירי רוסי וביכולתה של רוסיה לשאת ולתת בעניין הגדרת אזורים של מניעת הסלמה (דה־אסקלציה), במטרה לשחרר כוחות התומכים במשטר אסד. האתגרים שמציבה העליונות האווירית האמריקאית וההתנגשות עמם באו לידי ביטוי בולט ביוני 2017, כאשר חיל האוויר האמריקאי הפיל מטוס קרב סורי ומל"ט איראני, ובספטמבר, כאשר מטוס רוסי תקף את כוחות ה־SDF מעבר לפרת, מול דיר א־זור. ארצות־הברית תקפה כוחות סוריים התומכים במשטר, לרבות מיליציות שיעיות עיראקיות, ליד אל־תנף בקרבת משולש הגבולות בין סוריה, עיראק וירדן. קיים סיכון מתמיד להתנגשויות חמושות ככל שכוחות הציר ממשיכים במבצעים המכוונים לגבול העיראקי.

הקווים האדומים של ישראל

במהלך אוגוסט 2017 ביצעו חזבאללה, כוחות משטר אסד וצבא לבנון פעולות מוצלחות באזוריה המערביים המרוחקים של סוריה, במטרה לטהר את אזור קלמון מכוחות המדינה האסלאמית ומארגונים הקשורים לאל־קאעדה. הצלחתם של כוחות הציר בפתחת נתיבי אספקה ראשיים לגולן בדרום מערב סוריה (נתיב האספקה הראשי השחור) הייתה פחותה, שכן ישראל עשתה שימוש בדרכים לוחמניות ובלתי לוחמניות ובהרתעה באמצעי לחימה מתוחכמים, על מנת לאכוף את הקווים האדומים שלה בכל הקשור לקרבתם של שלוחיה ובעלי בריתה של איראן. ישראל ממשיכה לגלות זהירות באשר לאזורי מניעת הסלמה, והעומק האסטרטגי שלה מצטמצם. משקיפים ימשיכו לעקוב מקרוב אחר המשך המעורבות האמריקאית בסוריה ובעיראק (ככל שתהיה), ולתהות אם איראן תהיה זו שתמלא לגמרי את החלל שתותיר אחריה המדינה האסלאמית. שאלה נוספת היא – האם התוצאה תהיה התלקחות בין ישראל לבין כוחות הציר (כאשר אין סבירות לעימות בין ארצות־הברית לאיראן או בין ערב הסעודית לאיראן), והאם רוסיה תרסן את פעילויות הציר המאיימות על ישראל, או תאפשר אותן. בתרחיש של עימות עשויה מוסקבה להגן על כוחות הציר בסוריה החיוניים לתמיכה בדמשק, ולפיכך בעמדתה של רוסיה.

סיכום והמלצות

ההמלצות באשר לריסון שאיפותיה של טהראן בסוריה ובעיראק נחקרו לאחרונה במקום אחר.¹⁶ מאמר זה מוסיף להן מספר דרכי פעולה ספציפיות להתמודדות עם ניוד הכוחות של איראן באמצעות נתיבי אספקה ראשיים:

א. באופן כללי זקוק ממשל טראמפ לאסטרטגיה אזורית מקיפה כלפי איראן תוך גיוס בעלות בריתה העיקריות של ארצות־הברית; במשותף הן עולות במידה רבה על מרכיבי הברית של איראן/הציר ורוסיה, במונחים של צבא ומשאבים כספיים. קיימת חשיבות מכרעת לאמינות של צבא ארצות־הברית ושל הנהגתה. טהראן פועלת כבר זמן רב לפי האסטרטגיה שלה, וניתן לטעון כי היא מהווה איום ארוך טווח גדול יותר על ארצות־הברית ובעלות בריתה מאשר האיום של תנועות הג'האד הסוניות, והיא גם מעוררת את התנאים המניעים אי־שקט: יש להיזהר ממצב שאל־קאעדה ינצל שקיעתה של המדינה האסלאמית. ארצות־הברית צריכה לקבוע קווים אדומים (כפי שעשתה במקרה של הנשק להשמדה המונית של סוריה בגיבוי של תקיפות באמצעות טילי שיוט), ולהשתמש בדריסת הרגל ובכוח האווירי שלה כדי לצמצם את ניוד הכוחות של איראן, לשלוט על הנעשה בעיראק ובסוריה ועל המדיניות כלפי המיעוט האיראני/

- שיעי/עלווי, המלבה את תחושת הניכור בקרב הסונים. ארצות־הברית צריכה להראות שהיא "השבט החזק ביותר"¹⁷.
- ב. על ארצות־הברית לבצע מתקפות על צוותים איראניים ועל טרוריסטים הקשורים אליהם שבכוונתם לתקוף אמריקאים ובעלי ברית שלהם.
- ג. על ישראל/ארצות־הברית/מדינות המפרץ לשקול הענקת תמיכה סמויה לאנשי הפשמרגה הכורדים באיראן ולכוחות נבחרים אחרים המתנגדים לטהראן, במטרה לגבות מחיר בגין התנהגות זדונית ולסבך את ניוד הכוחות. אם איראן מעדיפה לפעול באזור אפור מבלי להגיע לעימות קונוונציונלי, אזי טקטיקה זו עשויה לעבוד בשני הכיוונים. אם טהראן מוטרדת בשל סוגיות של ביטחון פנים ושרידות המשטר, יהיו לה פחות משאבים זמינים ונטייה פחותה לעסוק בפעילות שתערער את היציבות האזורית.
- ד. ניתן להחיל את אותו היגיון על סוריה, באמצעות תמיכה מחודשת בקבוצות מורדים שאינן אסלאמיסטיות והגברת הלחץ על אסד בסוגיית פשעי המלחמה והנשק להשמדה המונית, וכן ללחוץ על רוסיה, טהראן ודמשק בסוגיית משלוחי הנשק לחזבאללה.
- ה. על ישראל לשקול תמיכה ביחידות להגנת העם (YPG), אם ארצות־הברית תפסיק את הסיוע שלה. צעד זה יהווה תוספת כוח נגד הציר, יסכל את התוכניות האיראניות להקמת נתיב אספקה ראשי דרך צפון סוריה ועיראק ויהווה משקל נגד לסיוע הטורקי לחמאס.
- ו. ארצות־הברית צריכה לקבוע קו אדום מידי לגבי פעילות התקפית עיראקית נגד כורדיסטן העיראקית, ולגבות אותו בכוח צבאי. יש לאיים בהשמדת טנקים ונשק כבד שישמשו נגד הכורדים, ולצייד את הפשמרגה באמצעים להגן על עצמם. כורדיסטן עצמאית תהיה בעלת ברית יציבה לאורך זמן, תמנע מטהראן הקמת נתיב לים התיכון ותאלץ את איראן ואת עיראק להתמודד עם אזורים לא בטוחים.
- ז. יש לפתח תמיכה במחנה אל־עבאדי בבגדאד מול גורמים פרו־איראניים, ולמנף סיוע צבאי ואחר לצורך שילוב קבוצות PMF בכוחות הביטחון העיראקיים, תוך פירוק כל היחידות הקיימות התומכות בטהראן. נדרש לתת משקל נגד לשינויי שלטון בהשראה איראנית ולהדגיש את ההשפעות המזיקות על בגדאד עקב קיומם של גורמים בעלי כוונות טרור בקרב כוחות הביטחון העיראקיים. גורמים מערב הסעודית וממדינות המפרץ צריכים לפנות אל המנהיגים השיעים והסונים המתנגדים לאיראן.
- ח. אפשר לנצל את פעולות השיקום בעיראק ובסוריה כמשקל נגד להשפעה איראנית.

- ט. על ארצות־הברית ובעלות בריתה להמשיך להבליט את המסוכנות של איראן הפוגעת ביציבות, מפיצה נשק וחתרנית ותומכת בטרור בכל רחבי האזור ובעולם כולו.
- י. הסנקציות החדשות של ארצות־הברית בתחום הטרור נגד משמרות המהפכה ואנשים וגופים הקשורים אליהם צריכות לחול גם על כוונה לבצע מעשי טרור. יש להטיל סנקציות על ה'ארטש' – הצבא האיראני – עקב מעורבותו בסוריה ונוכחותו בכלכלת איראן. כל אחת מהסנקציות שיוטלו על איראן ועל הציר וכולן יחד יגרמו בעיות רבות יותר בניוד כוחות ובפעילות זדונית.
- יא. ארצות־הברית צריכה לשלול רישיונות יצוא של מטוסים אמריקאיים וחלפים המיועדים לאיראן.
- יב. הקהילה הבינלאומית צריכה לשקוד על פיקוח על המתקנים הצבאיים ועל האתרים הבלתי מוכרזים של איראן, וכן לחקור את אפשרות קיומה של תוכנית גרעין מקבילה. נדרש להפעיל לחץ מוגבר לצמצום פרויקטים של טילים בליסטיים וטילי שיוט. יש להדק את הסכם הגרעין ולהשאיר לאיראן את המשימה הקשה – להתמודד עם חידוש הסנקציות המשתקות.
- יג. ההנהגה הפוליטית והצבאית בלבנון פועלת לפי הקו של חזבאללה. יש להשעות את הסיוע הצבאי לצבא לבנון (כפי שעשתה ערב הסעודית). נדרש לאכוף בקפידה את הסנקציות הקיימות נגד חזבאללה, להמשיך לפגוע במקורות המימון העולמיים שלו, להדק את הטיפול בכוונות הטרור שלו בקרב בעלות ברית מסוימות של ארצות־הברית ולהגדירו כארגון פשע בינלאומי.
- יד. על ישראל/ארצות־הברית/נאט"ו/האיחוד האירופי/השחקנים האזוריים להגדיר את האיומים הנובעים מהמדיניות של ציר התנגדות וממניעת הגישה מצד רוסיה (A2/AD), ולטפל בהם בהתאם.

הערות

- 1 Ehud Yaari, "Iran's Ambitions in the Levant", *Foreign Affairs*, May 1, 2017, <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2017-05-01/irans-ambitions-levant>
- ראו גם: Udi Dekel and Carmit Valensi, "The Iranian Threat in Syria: As Bad as It Seems"? *INSS Insight* No. 967, August 23, 2017, <http://www.inss.org.il/publication/iranian-threat-syria-bad-seems/>
- 2 Franc Milburn, "Iranian Kurdish Militias: Terrorist-Insurgents, Ethno Freedom Fighters, or Knights on the Regional Chessboard?" *The Sentinel*, West Point Combating Terrorism Center, May 4, 2017, <https://ctc.usma.edu/posts/iranian-kurdish-militias-terrorist-insurgents-ethno-freedom-fighters-or-knights-on-the-regional-chessboard>
- 3 Fabrice Balanche, "Rojava Seeks to Break Out in Syria", *Policy Analysis*, The Washington Institute for Near East Policy, April 12, 2017, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/rojava-seeks-to-break-out-in-syria>

- Omer Kassim and Jennifer Cafarella, "Iraq and Iran compel Kurdish withdrawal from Kirkuk", Institute for the Study of War, October 19, 2017, http://iswresearch.blogspot.com.es/2017/10/iraq-and-iran-compel-kurdish-withdrawal.html?utm_source=Iraq+and+Iran+compel+Kurdish+withdrawal+from+Kirkuk&utm_campaign=Iraq+and+Iran+compel+Kurdish+withdrawal+from+Kirkuk&utm_medium=email 4
- Michael Knights, "Predicting the Shape of Iraq's Next Sunni Insurgencies", *The Sentinel*, West Point Combating Terrorism Center, August 16, 2017, <https://ctc.usma.edu/posts/predicting-the-shape-of-iraqs-next-sunni-insurgencies> 5
- Balanche, "Rojava Seeks to Break Out in Syria" 6
- Franc Milburn, "Iraqi Oil Sector Faces Years of Instability", *Middle East Economic Survey*, 57, no. 36, September 5, 2014, <http://archives.mees.com/issues/1546/articles/51884> 7
- Michael Knights and Alexander Mello, "Losing Mosul, Regenerating in Diyala: How the Islamic State Could Exploit Iraq's Sectarian Tinderbox", *The Sentinel*, West Point Combating Terrorism Center, October 25, 2016, <https://ctc.usma.edu/posts/losing-mosul-regenerating-in-diyala-how-the-islamic-state-could-exploit-iraqs-sectarian-tinderbox> 8
- Knights, "Predicting the Shape of Iraq's Next Sunni Insurgencies". 9
- מגוון מקורות מבוססים, דיווחים ממקור גלוי בפיקוח ממושב. 10
- "Putting Humpty-Dumpty Together Again: Is Iraq Finally Winning the War against ISIS?" *Aspen Security Forum*, July 20, 2017, <http://aspensecurityforum.org/media/live-video/>. 11
- Ali Mamouri, "Shiite Political Differences Widen Gap between Najaf, Qom", *al-Monitor*, February 26, 2017, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/02/iraq-najaf-iran-qom-sistani-haidari-muqtada.html> 12
- Renad Mansour and Faleh A. Jabar, "The Popular Mobilization Forces and Iraq's Future", Carnegie Middle East Center, April 28, 2017, <http://carnegie-mec.org/2017/04/28/popular-mobilization-forces-and-iraq-s-future-pub-68810> 13
- Sharon Behn, "Ramadi a Major Win for Iraq, But Anti-IS Fight far from Over", Voice of America, December 28, 2015, <https://www.voanews.com/a/ramadi-major-win-for-iraq-but-anti-islamic-state-fight-far-from-over/3122052.html> 14
- Knights, "Predicting the Shape of Iraq's Next Sunni Insurgencies", 15
- Michael Knights, "The Fight for the Northern Iraq-Syria Border", *The Cipher Brief*, June 27, 2017, <https://www.thecipherbrief.com/the-fight-for-the-northern-iraq-syria-border>
- Dekel and Valensi, "The Iranian Threat in Syria: As Bad as It Seems?" 16
- "Iran's Land Bridge: Countering a Growing Influence in the Middle East", The Hudson Institute, September 29, 2017, <https://www.hudson.org/events/1462-iran-s-land-bridge-countering-a-growing-influence-in-the-middle-east92017>. 17

לגיון הזרים השיעי של איראן

אפרים קם

ההתערבות הצבאית של איראן בלחימה בסוריה מעמידה לרשותו של המשטר האיראני כלי נוסף לקידום השפעתו והאינטרסים שלו במרחב – מיליציות שיעיות המאורגנות על ידי 'כוח קודס' ומשמרות המהפכה האיראניים. המיליציות החשובות ביותר הן ארגון חזבאללה הלבנוני ואחריו כמה מיליציות שיעיות עיראקיות שאורגנו על ידי איראן, או שזו סייעה להקמתן בתקופות מלחמת עיראק ואיראן ומלחמת עיראק; המיליציות החדשות יותר נבנו בשנים האחרונות על בסיס התגייסות מתנדבים שיעים מאפגניסטן ומפקיסטן. כל המיליציות הללו נשלחו למשימות לחימה בסוריה לשם הצלת משטר אסד, ומבחינה מספרית הן מהוות את חלק הארי של הכוחות שאיראן מפעילה בסוריה. הקמת מיליציות אלה נותנת בידי איראן כוח לחימה גדול נוסף – שייתכן כי בעתיד יוגדל ויופעל גם במדינות אחרות – המאפשר לה גמישות הפעלה וצמצום סיכונים. שיטה זו יוצרת סיכונים נוספים לישראל, לארצות הברית ולמדינות אחרות באזור, כשבמסגרת זו ייתכן שאיראן תנסה להשאיר את המיליציות ובעיקר את חזבאללה ברמת הגולן, ולפתוח חזית נוספת מול ישראל. הטיפול באיום זה עשוי לחייב גם שיתוף פעולה בין ארצות הברית לישראל.

תגיות: איראן, סוריה, מיליציות שיעיות, חזבאללה, משמרות המהפכה

בשנים האחרונות מסתמנת תופעה חשובה ומדאיגה בהתנהלותה האזורית של איראן. יועצים צבאיים איראנים תחת פיקוד 'כוח קודס' היו מעורבים בלחימה בסוריה מאז 2012, כמעט מראשיתה. המפנה חל באמצע 2014, בעקבות הופעתו של ארגון 'המדינה האסלאמית' והשתלטותו על שטחים נרחבים בסוריה ובעיראק. עקב השינוי הדרמטי במצב העבירה איראן לסוריה כוחות קרקע בהנהגתם של

ד"ר אפרים קם הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי

'משמרות המהפכה' ו'כוח קודס' האיראניים, כדי להילחם לצד הצבא הסורי ולחלץ את משטר אסד מהמצוקה הקשה שאליה נקלע. אולם ככל שמתגלים פרטים על התערבותה הצבאית של איראן בסוריה, מתברר כי עיקרם של הכוחות שאיראן שיגרה לסוריה, מבחינה מספרית, אינו בנוי על כוחות איראניים, אלא על לוחמי מיליציות שיעיות שמוצאם מארבע מדינות: לבנון, עיראק, אפגניסטן ופקיסטן – כולם בהובלתה של איראן.

הרעיון של הקמת מיליציות שיעיות חמושות שיעשו את מלאכתה של איראן אינו חדש בתפיסתו האסטרטגית של המשטר האיראני. כבר ב-1982, שלוש שנים לאחר המהפכה האסלאמית באיראן, הקים המשטר את ארגון חזבאללה בלבנון כדי שיילחם עבורו בכוחות צה"ל בדרום לבנון. כך דאגה איראן בשנים האחרונות לשלוח אלפי לוחמים מחזבאללה לסוריה, כדי לסייע למשטר אסד במלחמתו נגד יריביו. בעשור הקודם איראן הקימה או סייעה להקים בעיראק מיליציות שיעיות חמושות. אלה נועדו לשרת את מטרותיה של איראן: לסייע למחנה השיעי – שהוא מחנה הרוב בעיראק – להשתלט על מוסדות השלטון וכוחות הביטחון במדינה, לדחוק את הכוחות האמריקאיים מתוכה ולבסס בה את השפעתה של איראן. המיליציות מאפגניסטן ופקיסטן חדשות יותר. הן הוקמו בשנים האחרונות על ידי האיראנים על בסיס גיוס פליטים שיעים משתי מדינות אלה, שנמלטו לאיראן ונשארו בה. רבים מבין הפליטים הללו התנדבו למיליציות השיעיות שהוקמו באיראן תמורת תשלום או הבטחה לקבל אזרחות איראנית, או אישורי שהייה ורישיונות עבודה באיראן. 'כוח קודס' גייס כנראה למיליציה האפגנית מתנדבים מקרב המיעוט השיעי במערב אפגניסטן.

המיליציות השיעיות אורגנו ואומנו על ידי 'משמרות המהפכה' ו'כוח קודס', הכפוף מבחינה טכנית ל'משמרות המהפכה' (למרות שמפקד הכוח, גנרל קאסם סולימאני, מדווח במישרין למנהיג הרוחני, עלי חאמנהאי), וקצינים איראנים הוצבו בהן כמפקדים ומדריכים. לאחר אימונים בסיסיים הם נשלחו לסוריה למשימות לחימה, ורבים מהם נהרגו או נפצעו בקרבות. עמדת רוסיה כלפי הפעלת המיליציות בסוריה אינה ברורה, אך מתקבל הרושם שהיא תומכת בהשתתפותן בלחימה, לפחות בזירה הסורית, ובכל מקרה אינה מתנגדת לה – בין השאר, אולי משום שרוסיה עצמה העסיקה לוחמים מתנדבים ובלתי סדירים בפעילותה הצבאית באוקראינה. ראוי להזכיר בעניין זה שמאז השתתפותה של רוסיה בלחימה בסוריה יושבים קצינים רוסים בחדר מבצעים משותף בסוריה עם נציגי איראן, חזבאללה וצבאו של אסד. פחות ברור כיצד תושפע עמדתה של רוסיה בנושא השימוש במיליציות בעתיד, לאור עניינה בשיתוף פעולה עם ארצות-הברית בכינון הסדר בסוריה.

מבחינתה של איראן, חזבאללה הוא הדגם הרצוי למיליציה השיעית. הארגון קשור בטבורו לאיראן, הרבה יותר מהמיליציות האחרות, וקיים קשר של מחויבות

הדדית ביניהם יותר מאשר בין איראן למיליציות האחרות. הוא אימץ את דגם השלטון האיראני, כאשר בראש הארגון עומד איש דת ולא דמות פוליטית או ביטחונית. יכולתו הצבאית של חזבאללה משמעותית הרבה יותר: הוא קיים 35 שנים, והתנסה במשך 18 שנים ויותר בקרבות עם ישראל. בפעילותו בלבנון הוא רואה עצמו נלחם על הבית, והמניע השיעי, הדתי והעדתי בולט וחשוב עבורו יותר מאשר עבור המיליציות האחרות, ולכן הוא גם מסוכן יותר. לעומתו, קשה לראות לוחמים שיעים מפקיסטן או מאפגניסטן – ובמידה מסוימת אפילו מעיראק – נלחמים בחירוף נפש על אדמה לא להם, במרחק מאות ואלפי קילומטרים מביתם, גם אם הם נשמעים להוראותיה של איראן והמוטיבציה הדתית השיעית חזקה גם אצלם. חזבאללה משמש דגם מועדף למיליציה שיעית מסיבה נוספת. הוא החל את דרכו כארגון טרור קטן, שמטרתו העיקרית הייתה להביא ליציאת כוחות צה"ל מדרום לבנון – אך גם ליציאת הכוחות האמריקאיים והצרפתיים מביירות – באמצעות פגיעה בחייליהם. אולם במשך השנים הפך חזבאללה בעזרת איראן לארגון צבאי קטן אך מצויד בנשק איכותי, ובכלל זה במאגר רקטות עצום שהפך אותו לגורם הצבאי החשוב ביותר בלבנון. ומה שחשוב לא פחות, חזבאללה הפך לארגון דתי, למפלגה פוליטית ותנועה חברתית חשובות בלבנון, שגם סייע לעדה השיעית להתפתח למיעוט החשוב והחזק בלבנון, תוך ניצול חולשתו של ממשלת לבנון והמערכת הצבאית שלה. לאיראן יש כנראה ציפיות שגם המיליציות האחרות הקשורות בה – בעיקר אלה העיראקיות – יפתחו עוצמה פוליטית במדינותיהן ויסייעו להרחבת ההשפעה האיראנית בהן.

קבוצת המיליציות השיעיות העיראקיות היא השנייה בחשיבותה. אחרי שנת 2014 הן אוגדו במסגרת על הקרויה 'הגיוס העממי' (PMU= Popular Mobilization Units) מנקודת ראותה של איראן, יתרון של קבוצות אלה טמון בכך שהן קשורות בה זה למעלה מעשר שנים ושיש להן ניסיון קרבי, לאחר שלחמו נגד הכוחות האמריקאיים שהיו מוצבים בעיראק מאז כיבושה ב-2003, בהפעלת 'כוח קודס'. איראן מבקשת להסתייע בהן כדי לחזק את המחנה השיעי, לבסס את המסדרון מאיראן לסוריה ואת שליטתה של איראן לאורך קטעים מהגבול בין עיראק לסוריה, משני צידי הגבול, ולצמצם את השפעת ארצות הברית במרחב ובעיראק עצמה. המיליציות השיעיות העיראקיות הוותיקות יותר הוקמו בתקופה שבה פעלו הכוחות האמריקאיים בעיראק מאז כיבושה ב-2003, וכתגובה לכיבוש האמריקאי ניתן לחלק את המיליציות לשתי קבוצות עיקריות. הקבוצה הגדולה יותר כוללת מיליציות שהוקמו ואומנו על ידי איראן ו/או נתמכות על ידיה בנשק ובסיוע כספי, ואנשיהן אומנו על ידי 'כוח קודס'. הגדולה, החשובה והחזקה בין מיליציות אלה היא ארגון 'אל-בדר', שנלחם לצידה של איראן נגד צבאו של צדאם חוסיין במלחמת עיראק-איראן ודווח כי מפקדו, האדי אל-אמירי, הוא חבר קרוב של מפקד 'כוח

קודם קאסם סולימאני. שתי מיליציות קטנות יותר הקשורות באיראן הן עצאיב אהל אל-חק וכתאיב חזבאללה.

שלוש המיליציות הללו תקפו את הכוח האמריקאי בתקופה שזה פעל בעיראק, נלחמו נגד מיליציות סוניות עיראקיות, השתתפו בשחרור חלקים מעיראק משליטת דאע"ש ושלחו כוחות להילחם בסוריה תחת פיקוד ושליטה של קצינים איראנים. הן נאמנות לאיראן והיא סומכת עליהן בביצוע משימות רגישות, גם אם נאמנותן מובטחת פחות מאשר זו של חזבאללה הלבנוני. עם זאת, קיימת סברה שאיראן אינה מעוניינת שהמיליציות העיראקיות תהיינה חזקות מדי, עד כדי כך שישתחררו מהנהגתה, ולכן היא מעודדת תחרות ביניהן. המיליציות העיראקיות חיזקו את כוחן לאחר הופעת דאע"ש בעיראק ב-2014. לאחר התמוטטות כוחות הביטחון הממשלתיים העיראקיים בעקבות התקפת דאע"ש וכיבוש מוצול על ידי הארגון באמצע 2014, הסתמכה ממשלת עיראק במידה רבה על מיליציות שיעיות לשם בלימת דאע"ש. אולם בקרב לשחרור מוצול ב-2016–2017 העדיפה הממשלה להרחיק מהקרב את המיליציות השיעיות שאלפים מאנשיהן נשלחו ללחימה על ידי איראן, כדי לקדם את השפעתה ומעורבותה במרחב העיראקי.

הקבוצה השנייה של המיליציות השיעיות העיראקיות כוללת כאלה הקשורות בממסד הדתי העיראקי ובארגונים עיראקיים אחרים. החשובות ביניהן הן המיליציה הכפופה למנהיג הדתי מוקתדא אל-צדר והמיליציה המושפעת מהמנהיג הדתי הבכיר בעיראק, האייתאללה עלי סיסתאני. מיליציות אלה מסתייגות מהשפעתה הגוברת של איראן במרחב ובעיראק, ולמרות שלאיראן יש קשרים מוגבלים גם איתן, הן אינן מסייעות לה בלחימה בסוריה.¹

קשה להעריך את היקף כוח האדם העומד לרשותן של המיליציות השיעיות, אך לפי רוב ההערכות הוא מונה מעל 100 אלף לוחמים. לפי אחת ההערכות כוללות המיליציות את מספר הלוחמים כמפורט להלן:²

1. חזבאללה הלבנוני – 45 אלף לוחמים, מהם נשלחו 6,000–8,000 להילחם בסוריה.
2. המיליציות העיראקיות – כ-100 אלף לוחמים, 80 אלף מהם משתייכים לארגונים הנתמכים על ידי איראן. אלה כוללים: 10–20 אלף לוחמים בארגון 'אל-בדר', שמהם נשלחו כמה אלפים לסוריה; 10 אלפים לוחמים בארגון 'כתאיב חזבאללה', שמהם נשלחו 1,000–3,000 לסוריה; מספרים דומים נכללים בארגון 'עצאיב אהל אל-חק'.
3. חטיבת 'פאטמיון' האפגנית – 2,000–3,000 לוחמים.
4. חטיבת 'זינאביון' הפקיסטנית – מספר דומה, מהם נשלחו עד 1,000 לוחמים לסוריה.

איראן מעדיפה להשתמש בעיקר במיליציות השיעיות ללחימה בסוריה במקום בכוחותיה שלה, מכמה סיבות. היא מבקשת לשמור לעצמה חופש פעולה, ולא

להסתבך בלחימה ישירה מול יריבים כארצות־הברית או ישראל. חשוב לה גם להראות – כפי שהיא טוענת עד היום – שאנשי צבא איראנים אינם לוחמים בסוריה אלא משמשים בה יועצים ומדריכים בלבד, למרות שהאבדות הכבדות שנגרמו לכוחות האיראניים מלמדות שאלה עסקו בלחימה. לאיראן גם חשוב להמחיש שהמאבק בסוריה אינו רק עניינה של איראן אלא של המחנה השיעי בכללו, ולהפגין את כוחו של מחנה זה. אבל השימוש במיליציות מאפשר גם ליריבותיה של איראן – ובראשן ארצות־הברית וישראל – לפגוע במיליציות, אם יש צורך, בלי להסתבך בהכרח בלחימה עם איראן עצמה, משום שסביר להניח שאיראן לא תמהר להגיב בעצמה בהיקף משמעותי על פגיעה בשלוחיה. כך פוגעת ישראל מפעם לפעם בחזבאללה, בעיקר בשיירות המעבירות אמצעי לחימה לארגון, או במקרים חריגים של הכנות הארגון לפיגוע ביעד ישראלי. המפקד היוצא של חיל האוויר הישראלי, אלוף אמיר אשל, הודיע שישראל תקפה מאז 2012 קרוב למאה פעמים שיירות נשק ואמצעי לחימה שנועדו לחזבאללה ולארגונים אחרים.³ ברוב המקרים חזבאללה לא הגיב על הפגיעה בו, ומה שחשוב יותר – גם איראן לא הגיבה על פגיעות בחזבאללה. איראן והמיליציות גם לא הגיבו על פגיעתה של ארצות־הברית בכוח של המיליציות במזרח סוריה ביוני 2017.

מהתנהלותו של חזבאללה ניתן גם ללמוד שאפשר להרתיע אותו. אומנם, גם לאחר יציאת צה"ל מדרום לבנון ביוני 2000 המשיך חזבאללה להתגרות בישראל, בעיקר על ידי ניסיונות לחטוף חיילי צה"ל. ההתגרות העיקרית המכוונת של חזבאללה בישראל הייתה ביוני 2006, והיא שהובילה למלחמת לבנון השנייה. מנהיג חזבאללה חסן נסראללה הודה בגלוי שזו נבעה מטעות שלו בשיקול דעת. ואומנם, מאז אותה מלחמה נמנע חזבאללה בדרך כלל מהתגרות בישראל, מחשש שזו תגיב – כפי שהזהירה לא פעם – בפגיעה ביעדים לבנוניים, ולא רק בחזבאללה. משמעות הדבר היא שיתכן כי ניתן להרתיע גם את המיליציות שהוקמו מאוחר יותר, אשר המוטיבציה שלהן להתגרות בארצות־הברית ובישראל עשויה להיות נמוכה יותר מזו של חזבאללה.

מובן שאין להשוות בין עוצמתן הצבאית של המיליציות לבין זו של ארצות־הברית וישראל. למיליציות אין כוחות אוויר או חימוש מונחה מדויק, עוצמת השריון והארטילריה ואיכות המודיעין שלהן מוגבלת, והן אינן מאומנות בהפעלת מסגרות גדולות. יכולתה של איראן לסייע להן מוגבלת, מה גם שהן יפעלו במרחק גדול מבסיסי המוצא שלהן, גם אם איראן תצליח לבנות ולבסס את המסדרון שיחבר את איראן עם סוריה ולבנון. במצב זה, שיירות שיעברו במסדרון וילוו על ידי המיליציות עשויות להיות חשופות לתקיפות אוויר מצד יריבותיה של איראן. ספק גם עד כמה גבוהה המוטיבציה של אנשיהן ודבקותם במטרה. מניעיהם של רבים מאנשי המיליציות מפקיסטן ומאפגניסטן אינם לאומיים־דתיים, אלא נובעים

מההבטחה לקבל טובות הנאה של שכר ואישורי אזרחות ועבודה באיראן. בקרב חלק מההנהגה השיעית בעיראק שאינה קשורה במיליציות הפועלות בסוריה קיימת הסתייגות מהרחבת ההשפעה האיראנית בעיראק, והסתייגות זו עשויה להשפיע על נכונות המיליציות העיראקיות להילחם עבור איראן. כך נמסר שראש ממשלת עיראק, חידר אל-עבאדי, שהוא שיעי, אינו תומך בהכנסת המיליציות העיראקיות לסוריה, כדי שלא לסבך את עיראק במלחמת האזרחים שם.

למרות מגבלות כוחן הצבאי של המיליציות, אין להמעיט ביכולתן לבצע פיגועי טרור נגד כוחות קרקע של יריבותיהן. לכוחות ארצות-הברית ששהו בעיראק בשנים 2003–2011 היו כ־4,500 הרוגים – כמה מאות מהם כתוצאה מפיגועים שבוצעו על ידי ארגונים מסוג המיליציות השיעיות. גם אי-אפשר להתעלם מהעובדה שחזבאללה צמח מארגון טרור קטן לארגון המקרין איום אסטרטגי על ישראל. בראייה ארוכת טווח אי-אפשר לשלול את האפשרות שאם המיליציות השיעיות לא ייעצרו, הן יפתחו בסיוע איראני איום אסטרטגי על יריבותיהן.

השמעויות

מערך המיליציות השיעיות החמושות צפוי לגדול ולהתחזק בעתיד מבחינה כמותית ואיכותית, אם לא ייבלם. סביר להניח שאיראן תפעל להגדיל את מספר הלוחמים בשורותיהן ולשפר את איכות החימוש שבידיהן. בכל מקרה, המשך הלחימה בסוריה, הפעילות הצבאית המשותפת עם היחידות האיראניות, הניסיון המצטבר והפקת הלקחים ממנו ושיפור אמצעי הלחימה – כל אלה צפויים לשפר את איכות הביצועים של המיליציות. אם איראן תצליח לבסס ולהבטיח את המסדרון מאיראן לסוריה ולבנון, יתעצם כוחו של מערך המיליציות, הן כתוצאה מחיזוק כוחם של חזבאללה והמיליציות העיראקיות והן ביצירת מסגרת חזקה ויציבה של המיליציות.

התבססות מערך גדול ומתחזק של מיליציות שיעיות בהנהגת איראן במרחב שבין איראן לסוריה ולבנון – ובעיקר אם תצטרף לכך הצלחה איראנית לבסס את המסדרון בין איראן לבנון – מקרינה איומים וסיכונים כלפי כמה ממדינות האזור, וכן כלפי ארצות-הברית וישראל. ראשית, המהלך יבסס את אחיזתה והשפעתה של איראן כגורם המרכזי במרחב חשוב זה, ויאליץ מדינות וארגונים המצויים בו להתחשב באינטרסים של איראן, בהשפעתה ובפעילותה.

שנית, איראן עלולה לנצל את מעמדה המתחזק ואת הכלים החדשים שיעמדו לרשותה להתערבות במדינות האזור ולהשפעה על המערכות הפנימיות בהן כדי להטותן לטובתה. התערבות כזו גם עלולה לערער את היציבות הפנימית במדינות אלה. התפתחות המאחז השיעי במרחב עיראק-סוריה-לבנון עלולה ליצור איום גם על ירדן וטורקיה, אם כי מותר להניח שאיראן לא תמהר להתגרות בטורקיה,

לפחות, ותעדיף דווקא לשתף עמה פעולה, מה גם שבינתיים המיליציות השיעיות פועלות הרחק משטח טורקיה. סביר להניח שגם ערב הסעודית ומדינות המפרץ מודאגות מעצם השימוש במעין צבא שיעי רב־לאומי. הן יראו בו חלק מהמאבק בין המחנה השיעי למחנה הסוני, ויחששו מכך שהפעלת המיליציות בסוריה תהווה תקדים להפעלת מיליציות כאלה גם במדינות אחרות – לדוגמה בתימן. שלישיית, איראן עלולה להציב סיכונים חדשים בפני ישראל. כבר עתה יש סימנים לכך שהיא שוקלת להציב כוחות הקשורים בה במרחב רמת הגולן הסורית. הרעיון יהיה להרחיב את החזית מול ישראל מדרום לבנון לרמת הגולן, ובכך לאיים על ישראל מזווית נוספת. סביר יותר להניח שאיראן תעדיף שלא להציב כוחות איראניים ברמת הגולן, מחשש שהם יהוו מטרה נוחה לפגיעה מצד ישראל במקרה הצורך. היא עשויה אפוא לבחור בהצבת כוחות מחזבאללה או ממיליציות שיעיות אחרות (בעיקר עיראקיות) ברמת הגולן לתקופה ארוכה, ובכך למתוח חזית רחבה מול ישראל, שתשתרע מדרום לבנון לגולן. העברת אמצעי הלחימה לכוחות שיאיישו חזית זו תהיה קלה ומהירה יותר אם תיעשה דרך המסדרון, בתנאי שאיראן תמצא מענה לאפשרות שתיפתח בפני ישראל לתקוף שיירות נושאות נשק בדרכן מאיראן לסוריה וללבנון. מבחינת חזבאללה, הפעלת כוחות גם מרמת הגולן תאפשר לארגון יותר גמישות וגיוון של דרכי פעולה מול ישראל, ואולי צמצום הסיכון של תגובה ישראלית כלפי יעדים לבנוניים.

מה ניתן לעשות כדי לבלום את בניית המסדרון מאיראן לסוריה ולבנון, ואת החדירה של איראן ושלוחיה השיעים לרמת הגולן? המסדרון חשוב לאיראן להעברת אמצעי לחימה וכוחות, בעיקר לחזבאללה, כנתיב חלופי או כפול לנתיב האווירי מאיראן, במקרה שזה ישתבש. שיטה נוספת שבה עושה איראן שימוש כדי להעביר אמצעי לחימה לחזבאללה בדרך קצרה ומהירה יותר היא באמצעות בניית מפעלי נשק בסוריה ולבנון. משום כך חשוב שתושג הבנה בין ישראל לארצות־הברית לגבי הצעדים הנדרשים להרחקת איראן ושלוחיה מרמת הגולן, וחשוב שהצעדים יינקטו בשלב מוקדם ככל האפשר, כי אחרי שחזבאללה והמיליציות יכו שורשים בשטח, יהיה קשה יותר לעוקרם. בין השאר חשוב שבמסגרת הסדר עתידי לגבי סוריה, אם יושג, יורחקו הכוחות האיראניים והמיליציות ככל האפשר מרמת הגולן, אם בכל זאת יוצבו כוחות מחזבאללה או ממיליציות שיעיות אחרות ברמת הגולן, ישראל תצטרך להבהיר שהיא לא תגביל את תגובתה במקרה שיבוצעו פיגועים מרמת הגולן נגד יעדים ישראלים.

במסגרת שיבושה של בניית המסדרון, יהיה צורך למנוע העברת יחידות שיעיות צבאיות ושיירות נושאות נשק איכותי לכיוון רמת הגולן ולבנון, ולהרתיע את איראן משימוש במסדרון באורח חופשי וקבוע. ישראל כבר פוגעת מפעם לפעם בשנים האחרונות בשיירות המובילות אמצעי לחימה מסוריה לחזבאללה בלבנון.

הפגיעה במסדרון תהיה משמעותית יותר אם הממשל האמריקאי ייטול על עצמו חלק מתפקיד ההרתעה בסוגיה זו על ידי תקיפת שיירות בעומק סוריה ועיראק, במרחקים גדולים מישראל. העובדה שמזכיר ההגנה האמריקאי, ג'יימס מאטיס, הודיע ביוני 2017 שארצות-הברית מפעילה מאמץ למנוע מאיראן לחדור לשטחים שדאע"ש פינתה, ושמטוסים אמריקאיים תקפו שיירה ממונעת של המיליציות באזור משולש הגבולות סוריה-עיראק-ירדן – יכולה ללמד שבתנאים מסוימים ממשל טראמפ יהיה מוכן לפעול לבלימת הפעילות של המיליציות השיעיות במזרח סוריה ובמערב עיראק.

אלא שקשה לקבוע מה תהיה מדיניותו של ממשל טראמפ בסוגיה זו. דיווחים מווישינגטון עשויים ללמד כי קיימת מחלוקת בנושא בצמרת הממשל, וכי מזכיר ההגנה וראשי הצבא אינם מעוניינים להגיע לעימות ממשי עם איראן ושלוחיה בסוגיית מעורבותם בסוריה, שכן מבחינתם העדיפות ניתנת לחיסול דאע"ש ולא להפלת משטר אסד ובלית איראן.⁴ טראמפ עצמו הגדיר את איראן כאיום מהמעלה הראשונה, כאשר חלק חשוב מאיום זה נובע מפעילותה האזורית של איראן. הממשל עשוי להבין בעתיד שהמרוויחה העיקרית מהבסת דאע"ש ומהסדר בסוריה עלולה להיות איראן, וכי אין שחקן אזורי היכול לבלום לבדו את איראן, מה גם שהיא צירפה לכלי המשחק שלה את המיליציות השיעיות, שבעתיד עלולות להתחזק עוד יותר בכמות ובאיכות. אם אלה תהיינה מסקנותיו של הממשל, הוא עשוי להשקיע מאמצים מוגברים בבלימת איראן ושלוחיה.

נוסף לכך, הסיכוי לתקוע טריז בין חזבאללה לאיראן נמוך משום שהקשר ביניהם עמוק ונרחב, אבל יש מקום וסיכוי לנסות להפריד בין המיליציות השיעיות העיראקיות לאיראן. אומנם, עשרות אלפי לוחמים מהמיליציות השיעיות העיראקיות נשמעים לאיראן במהלך הלחימה בסוריה, אולם שיעים עיראקים לא מעטים מסתייגים מהעמקת ההשפעה האיראנית בעיראק ומהמעורבות העיראקית בסוריה. גם זיכרון מלחמת עיראק-איראן, שבה נפלו מאות אלפי חיילים משני הצדדים, אינו תורם לקרבה ביניהן. לפיכך, אין לשלול את האפשרות שמאמץ אמריקאי מוגבר להדק את הקשרים עם ממשלת עיראק, לחזק את כוחות הביטחון העיראקיים לעומת המיליציות ולהבליט את הניגודים בין איראן למיליציות השיעיות העיראקיות עשוי להרחיק את המיליציות מאיראן.⁵

ולבסוף, הן ארצות-הברית והן ישראל ומדינות אחרות באזור צריכות להביא בחשבון שכוחותיה של איראן ושלוחיה צפויים לצאת מחוזקים מהשתתפותם בלחימה בסוריה ומההסדר שיבוא אחריה. איראן צברה ניסיון לחימה שלא התנסתה בו מאז סיום מלחמתה נגד עיראק. חזבאללה והמיליציות האחרות צברו ניסיון בסוג מלחמה שבו לא התנסו מעולם. לאיראן ושלוחיה יש הזדמנות ללמוד מקרוב כיצד רוסיה מנהלת מאמץ מלחמתי מודרני. המיליציות השיעיות יתגבשו לכלל כוח

יעיל וגדול יותר, שיוכל לעמוד לרשותה של איראן גם בהזדמנויות אחרות. איראן תנסה לפתוח חזית נוספת מול ישראל מרמת הגולן, כנראה באמצעות חזבאללה, כאשר הפעלת המסדרון מאיראן תסייע לה בכך. על הפרק עומדת גם עסקת נשק גדולה בין רוסיה לאיראן, שתשדרג את אמצעי הלחימה המיושנים שבידי הכוחות האיראניים, וייתכן שדרכם יועברו מערכות נשק איכותיות יותר לחזבאללה.

הערות

- אני מודה לחברי ועמיתי מיכאל (מייק) אייזנשטאט, מ"מכון ושינגטון למדיניות המזרח הקרוב", על הערותיו החשובות והמועילות למאמר זה.
- 1 על המיליציות השיעיות העיראקיות ראו: Aymenn Jawad Al-Tamimi and Jonathan Spyer, "Iraq's Shi'a Militias and Iran", *The Tower*, December 2014, www.aymennjawad.org/15773/iraq-shia-militias-and-iran; Priyanka Boghani, "Iraq's Shia Militias: The Double-Edged Sword Against ISIS", *Frontline*, March 21, 2017, <http://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/iraqs-shia-militias-the-double-edged-sword-against-isis/>; Rowan Scarborough, "Iran positioning Shiite militias in Iraq as regional expeditionary force", *The Washington Times*, November 21, 2016, <http://www.washingtontimes.com/news/2016/nov/21/iran-positioning-shiite-militias-in-iraq-as-region/>; Jack Watling, "The Shia Militias of Iraq", *The Atlantic*, December 22, 2016, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/12/shia-militias-iraq-isis/510938/>
 - 2 על כוחן של המיליציות השונות ראו: Matthew McInnis, "Iranian Deterrence: Strategy and Use of Proxies", American Enterprise Institute, Testimony before the Senate Committee on Foreign Relations, December 6, 2016, <http://www.aei.org/publication/iranian-deterrence-strategy-and-use-of-proxies/>
 - 3 עמוס הראל, "ישראל תקפה קרוב למאה פעם שיירות נשק לחזבאללה ולארגונים נוספים בחמש שנים", **הארץ**, 18 באוגוסט 2017, <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.4362752>
 - 4 Kate Brannen, Dan DE Luce and Paul McLeary, "Exclusive: White House Officials Push for Widening War in Syria Over Pentagon Objections", *Just Security*, June 16, 2017, <https://www.justsecurity.org/42230/trump-administration-weighs-confronting-irans-proxies-syria>
 - 5 Michael Knights, "How to Contain and Roll Back Iranian-Backed Militias", Congressional Testimony, *Policy Analysis*, The Washington Institute for Near East Policy, October 4, 2017, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/how-to-contain-and-roll-back-iranian-backed-militias>

מעמד הביניים כסוכן שינוי פוליטי אפשרי באיראן

רז צימט

התהליכים הפוליטיים והחברתיים המתחוללים באיראן בעשורים האחרונים, לצד אירועי 'האביב הערבי', מעוררים עניין גובר במעמד הביניים האיראני המתרחב ובפוטנציאל הטמון בו להובלת מחאה ציבורית ואף לשינוי פוליטי עתידי. מקומם המרכזי של בני מעמד הביניים במהומות 2009 ובבחירתו של חסן רוחאני לנשיאות שיקף את מורת רוחם הגוברת בנושאי חברה, כלכלה ופוליטיקה.

שיעורו הגדול יחסית של מעמד הביניים באוכלוסייה, הניסיון ההיסטורי המצביע על תפקידו בהובלת תנועות מחאה עממיות ותביעותיו לשיפור כלכלי ולרפורמות אזרחיות הופכים אותו לסוכן שינוי אפשרי. עם זאת, בהתייחסות למעמד הביניים כגורם מפתח בהובלת תהליכי שינוי קיימת נטייה להתעלם מחולשות וממגבלות המאפיינות אותו, ובהן ההטרוגניות שלו, תלותו הכלכלית בממשלה ונטייתו הגוברת לאינדיבידואליות ולדה-פוליטיזציה. ניתן להעריך כי מעמד הביניים ימלא תפקיד מרכזי בכל תרחיש של שינוי פוליטי עתידי באיראן, אך מימוש הפוטנציאל הטמון בו לכדי שינוי משמעותי תלוי ביכולתו להתגבר על חולשותיו ובחבירה אל כוחות חברתיים נוספים.

מילות מפתח: איראן; חברה; פוליטיקה; יציבות משטר; מעמד ביניים

הקדמה

התהליכים הפוליטיים והחברתיים המתחוללים ברפובליקה האסלאמית בעשורים האחרונים מעוררים עניין גובר במעמד הביניים האיראני המתרחב. מעמד זה מילא לאורך שנים תפקיד מרכזי בהובלת שינויים פוליטיים וחברתיים באיראן, והוא נתפס כבעל פוטנציאל להוביל מחאה ציבורית ואף שינוי פוליטי עתידי. מקומם המרכזי

רז צימט הוא חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

של בני מעמד הביניים בהפגנות 'התנועה הירוקה' לאחר הבחירות לנשיאות בקיץ 2009, בבחירתו של חסן רוחאני כנשיא איראן בשנת 2013 ובבחירתו המחודשת בשנת 2017 שיקף את מורת רוחם הגוברת בשני תחומים מרכזיים: החברתי-כלכלי והפוליטי.

רוחאני נבחר על בסיס הבטחתו לשפר את המצב הכלכלי, לחלץ את איראן מהבידוד המדיני המתמשך ולצמצם את מעורבות הממשלה בחייהם הפרטיים של האזרחים. בחירתו בתום שמונה שנות כהונתו של הנשיא מחמוד אחמדינז'אד (2005-2013), שנקט מדיניות פופוליסטית אשר ביקשה להיטיב בעיקר עם השכבות החלשות, נתפסה כביטוי לתהליכי השינוי העוברים על החברה האיראנית ולשאיפת הציבור, ובעיקר מעמד הביניים, לשינוי אמיתי.

אירועי 'האביב הערבי' שנקשרו להתפתחותו של מעמד הביניים בעולם הערבי תרמו אף הם לעיסוק הגובר במעמד זה במזרח התיכון. התפקיד המרכזי שמילאו צעירים בני מעמד הביניים בהתפתחות הפוליטיות באזור בשנים האחרונות הצביע על הפוטנציאל המהפכני הקיים בו, אשר עשוי לסייע בקידום תהליכי דמוקרטיזציה עתידיים. על רקע התרחבות מעמד הביניים באיראן, תפקידו ההיסטורי בהובלת תנועות מחאה עממיות ותהליכי העומק החברתיים והתרבותיים העוברים על החברה האיראנית, לא ניתן להתעלם מהפוטנציאל הטמון בו לשמש מנוע של תהליכי שינוי ודמוקרטיזציה עתידיים באיראן. יחד עם זאת, אין להתעלם גם מחולשותיו ומגבלותיו, שעלולות לעכב את הבשלתם של תהליכים אלה.

זהות מעמד הביניים האיראני

השימוש במדדים שונים להגדרת מעמד הביניים ובעיות מתודולוגיות באיסוף נתונים ברפובליקה האסלאמית מקשים על החוקרים לאפיין את מעמד הביניים באיראן ולהעריך את גודלו. רוב ההגדרות המקובלות של מעמד הביניים באיראן מבוססות על מדדים שונים שאמורים לשקף את מכלול האפיונים המתקשרים בדרך כלל עם מעמד זה, ובראשם: תעסוקה, השכלה, רמת הכנסה, אורח חיים ומקום מגורים. רוב החוקרים מבחינים בין מעמד הביניים המסורתי שהתגבש באיראן טרם תהליכי המודרניזציה שעברה המדינה במהלך המאה ה-20, לבין מעמד הביניים החדש שהתפתח בה כתוצאה מתהליכי מודרניזציה, פיתוח כלכלי, עיור, בירוקרטיזציה והתרחבות ההשכלה הגבוהה. המעמד הבינוני המסורתי כלל בעיקר סוחרים, בעלי רכוש ואנשי דת. מעמד זה נחלש במהלך המאה ה-20 בעקבות הרפורמה שהנהיגה המדינה הפהלווית בתקופותיהם של רזא שאה (1925-1941) ומוחמד רזא שאה (1941-1979), ובמקביל החל להתגבש מעמד ביניים חדש. היווצרותם של מוסדות מודרניים חדשים, התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה, התבססות

מערכת מנהלתית מודרנית והקמתו של צבא חדש הביאו ליצירת מעמד ביניים חדש שכלל את עובדי המדינה, בעלי המקצועות החופשיים והמשכילים.¹ המהפכה האסלאמית (1979) חוללה תמורות משמעותיות בחברה האיראנית והביאה להצטמקות מעמד הביניים. העשור הראשון של המהפכה התאפיין בהתבססות אנשי הדת בשלטון ובמלחמת איראן-עיראק (1980–1988). הציפיות לשיפור כלכלי היו מוגבלות והמצב המהפכני והמלחמה הממושכת החריפו את המצוקות הכלכליות. בתום המלחמה ובמהלך העשור השני של המהפכה התחזק המגזר הפרטי בזכות מדיניות הליברליזציה הכלכלית שהנהיג הנשיא אכבר האשמי רפסנג'אני. כתוצאה ממדיניות זו ומהשיפור במצב הכלכלי מסוף שנות השמונים חלה עלייה מחודשת בגודלו של מעמד הביניים.

שני הכלכלנים ממוצא איראני, פרהאד נועמאני וסוהראב בהדאד, שעסקו במחקריהם בחלוקה המעמדית באיראן, כללו במסגרת מעמד הביניים באיראן את עובדי המדינה ואת המועסקים במשרות ניהוליות וטכניות-מקצועיות במגזר הפרטי. הם הציגו במחקרם כי בדומה לכל חברה אחרת, גם מעמד הביניים האיראני אינו הומוגני והוא כולל בעלי כישורים גבוהים, אנשי מקצוע ששכרם גבוה, מנהלים ואנשי מנהל במרכזים עירוניים, לצד עובדים בעלי הכשרה נמוכה ומשכורת נמוכה כדוגמת אנשי חינוך וכוח עבודה פרה-רפואי, שרבים מהם מועסקים באזורים הכפריים.² לנוכח ריבוי ההגדרות והמדדים המשמשים לאפיון מעמד הביניים, קיים קושי להעריך את גודלו. בסקר הערכים והמגמות שנערך בקרב אזרחים איראנים מעשר

ערים מרכזיות בשנים 2000 ו-2003 הגדירו עצמם למעלה מ-50 אחוזים מהנשאלים כמשתייכים למעמד הביניים. עם זאת, הגדרה זו אינה מבוססת על מדדים כלכליים אובייקטיביים.³ הכלכלן ג'ואד סאלחי-אספהאני, שהגדיר את מעמד הביניים על בסיס הוצאה של לא פחות מ-10 דולרים לאדם ליום בשילוב עם חינוך בסיסי, העריך את מעמד הביניים באיראן בשנת 2007 בכ-32 מיליון מועסקים (46 אחוזים מכוח העבודה),⁴ ואילו הסוציולוג האיראני חמיד-רזא ג'לאאי-פור העריך את מעמד הביניים בכ-60 אחוזים מאוכלוסיית איראן, אם כי הודה בקושי להעריך את

על אף ההערכות השונות ביחס לגודלו של מעמד הביניים האיראני, אין ספק כי מדובר בשכבה חברתית הולכת ומתרחבת, שהיא משמעותית הן בגודלה והן בהשפעתה החברתית, הכלכלית והפוליטית

גודלו בשל הטרוגניות המאפיינת אותו.⁵ על אף ההערכות השונות ביחס לגודלו של מעמד הביניים האיראני, אין ספק כי מדובר בשכבה חברתית הולכת ומתרחבת, שהיא משמעותית הן בגודלה והן בהשפעתה החברתית, הכלכלית והפוליטית.

השפעת המשבר הכלכלי באיראן על מעמד הביניים

המשבר הכלכלי הפוקד את איראן בשנים האחרונות פגע קשות במעמד הביניים. המשבר נובע בחלקו מבעיות מבניות במשק האיראני כגון תלות בהכנסות המדינה מנפט, חולשת המגזר הפרטי ושחיתות בהיקף נרחב; חלקו נובע מניהול כלכלי כושל וחלקו נעוץ בהשלכות הסנקציות הכלכליות שהושתו על איראן על ידי הקהילה הבינלאומית. הגם שסימני המשבר הכלכלי ניכרים בקרב כלל האוכלוסייה, מעמד הביניים ספג את הפגיעה הקשה ביותר. בעוד המעמדות הגבוהים היו מסוגלים בדרך כלל להתמודד עם השפעות המשבר הכלכלי, והמעמדות הנמוכים קיבלו מהממשלה פיצוי חלקי בצורת קצבאות וסבסוד סחורות מיובאות בסיסיות, הרי מעמד הביניים נאלץ לשאת בעיקר הנטל הכלכלי. באוקטובר 2012 הגדיר העיתון הרפורמיסטי 'אבתכאר' את המשבר הכלכלי כ"המסמר האחרון בארון הקבורה של מעמד הביניים", והזהיר כי מעמד זה נשחק ונדחק אל מתחת לקו העוני.⁶

הפגיעה הכלכלית במעמד הביניים הוחרפה עוד יותר בשל המדיניות הכלכלית שנקט הנשיא אחמדינז'אד. הוא נבחר לנשיאות בעיקר בזכות הבטחותיו לחלוקה צודקת יותר של משאבי המדינה, שיפור מצבן של השכבות החלשות ומאבק בשחיתות הכלכלית. ואומנם, על מנת לממש את הבטחותיו נקטה ממשלתו שורה של צעדים, שנועדו ברובם להביא לצמצום הפערים החברתיים ולקידום רעיון "הצדק החברתי" שאותו אימץ הנשיא. אלא שמדיניותו הכלכלית של הנשיא הפכה תוך זמן קצר לעקב אכילס של ממשלתו. לא זו בלבד שהיא לא סייעה לשפר את מצבה הכלכלי של איראן, היא אף גרמה החמרה במצב המשק, שבאה לידי ביטוי בעלייה באחוזי האינפלציה ובשיעור האבטלה ובירידה בשיעורי הצמיחה הכלכלית. האינפלציה הדוהרת ושחיקת השכר הביאה להחרפת המצוקה הכלכלית בקרב מעמד הביניים. בשנים האחרונות התפרסמו בעיתונות האיראנית והמערבית עדויות רבות המצביעות על השפעותיו הקשות של המשבר הכלכלי על חייהם של בני מעמד הביניים ועל הרגלי הצריכה שלהם.⁷ מבקרו של הנשיא טענו כי מדיניות ממשלתו, ובמיוחד הרפורמה שהנהיג במדיניות הסובסידיות, נועדה לפגוע במכוון במעמד הביניים העירוני כחלק מצעדי הדיכוי של התנועה הרפורמיסטית לאחר מהומות 2009, שפרצו בעקבות פרסום תוצאות הבחירות לנשיאות איראן. בגילוי דעת שפרסמה קבוצת סטודנטים מאוניברסיטאות ברחבי טהראן ב־6 בנובמבר 2010 נכתב כי הממשלה רואה בבני מעמד הביניים אויבים ומעוניינת להפוך אותם לעניים, על מנת ש"לא יוכלו להרהר בדבר מלבד כיצד למלא את בטנם, ולא יוכלו לחשוב על הממשלה".⁸

מאז יישום הסכם הגרעין שנחתם בקיץ 2015 בין איראן למעצמות המערב, חל שיפור במצבה הכלכלי של איראן. עם זאת, המדינה מתקשה עדיין להפשיר את עשרות מיליארדי הדולרים שהופקדו בחשבונות מחוץ לאיראן והוקפאו

בעקבות הסנקציות, ובנקים וחברות במערב עדיין מסתייגים מחידוש העסקים עם איראן, בעיקר מחשש לתגובתה של ארצות־הברית. גם נתונים שפרסמה בפברואר 2017 קרן המטבע העולמית מצביעים על מגמה מעורבת. הקרן העריכה את שיעור הצמיחה הכלכלית באיראן בשנה האיראנית המסתיימת ב־20 במארס ב־6.6 אחוזים, ואת שיעור הצמיחה בטווח הזמן הבינוני ב־4.5 אחוזים. היא גם הצביעה על הירידה הדרמטית בשיעור האינפלציה. לעומת זאת הצביעה הקרן על שיעור האבטלה הגבוה, והזהירה מהשלכות הסנקציות המשניות האמריקאיות על נכונותן של חברות מערביות לחזור לעסקים ולהשקעה באיראן. בכל מקרה, עד שהשפעת השיפור הכלכלי על מצבם של אזרחי איראן בכלל ועל מעמד הביניים בפרט תורגש – יעבור זמן רב.

מעמד הביניים האיראני כמנוף אפשרי לשינוי פוליטי

המשבר הכלכלי והשפעותיו על מעמד הביניים עוררו ספקות בנוגע ליכולתו להמשיך לשמש סוכן שינוי מרכזי בחברה האיראנית, כשם ששימש בהתפתחות תנועת הרפורמה האיראנית מסוף שנות התשעים ובמהלך מהומות קיץ 2009. מאמר שהתפרסם בספטמבר 2009 באתר הרפורמיסטי 'איינדה' (עתיד) הגדיר את בני מעמד הביניים כ"נושאים הראשונים והמרכזיים של התנועה הירוקה" וכ"מנוע" שהנהיג את התנועה.¹⁰ הסוציולוג האמריקאי קוון האריס הצביע במחקרו – המבוסס על עבודת שטח שביצע במהלך מהומות 2009 באיראן – על כך ש'התנועה הירוקה' התבססה במידה רבה על מעמד הביניים העירוני, שצמח באיראן בשני העשורים האחרונים.¹¹

תנועת הרפורמה סיפקה בידי מעמד הביניים האיראני תשתית שבאמצעותה התאפשר לו להעלות את דרישתו לא רק לשיפור כלכלי, כי אם גם להרחבת

חירויות הפרט. במקביל למצוקות הכלכליות גדל בעשורים האחרונים הפער בין מוסדות המשטר והממסד הדתי לציבור האיראני, ובמיוחד לדור הצעיר. צעירים רבים, בעיקר מקרב מעמד הביניים העירוני המשכיל, הולכים ומתרחקים מערכי המהפכה ומאמצים לעצמם אורח חיים מערבי, חרף מאמצי השלטונות לבלום את מה שנתפס בעיניהם כמתקפה תרבותית מצד המערב. מגמה חברתית נוספת שיש בה כדי לעורר דאגה מצד הממסד הדתי היא תהליך החילון שעובר על החברה האיראנית, במקביל

המשבר הכלכלי חייב את מעמד הביניים להתמקד במאבק הישרדותי יום־יומי ומנע ממנו להתפנות להמשך המאבק לקידום חירויות פוליטיות ושינוי פוליטי

לשחיקת מעמדם של אנשי הדת בשנים האחרונות. דרשן תפילות יום השישי בעיר משהד, איתאללה סיד אחמד עלם אל־הודא, ביטא את דאגת הממסד הדתי מהתרחקות החברה מערכי האסלאם כאשר הצהיר ערב יום השנה למהפכה כי

החברה האיראנית גרועה כיום מבחינה תרבותית יותר מאשר טרם המהפכה. הוא הלין על כך שהצעירים מעדיפים לצפות בשידורי הטלוויזיה בלוויין ובסרטי קולנוע ולהאזין למוזיקה, במקום לעסוק בענייני דת.¹²

שחיקת מעמד הביניים פגעה קשות באחד ממוקדי הכוח המרכזיים של המחנה הרפורמיסטי. המשבר הכלכלי חייב את מעמד הביניים להתמקד במאבק הישרדותי יום-יומי ומנע ממנו להתפנות להמשך המאבק לקידום חירויות פוליטיות ושינוי פוליטי. זאת ועוד, המשבר הכלכלי הגביר את תלותם בממשלה של בני מעמד הביניים, שרובם מועסקים במגזר הציבורי, ובכך הפחית את הסיכוי שהם יסכנו את ביטחונם הכלכלי והתעסוקתי באמצעות מעורבות פוליטית ואזרחית. בדוח שפרסמה 'רשת הפעולה הבינלאומית לחברה אזרחית' (ICAN) בשנת 2012 נטען כי מעמד הביניים העירוני, שמילא לאורך ההיסטוריה תפקיד מרכזי ביצירת שינוי באיראן, הוא הנפגע המרכזי ממשטר הסנקציות הגורם להיעלמותו.¹³ גם הכלכלן האיראני מוסא ע'נינז'אד טען כי המשבר הכלכלי פוגע בפוטנציאל הטמון במעמד הביניים לדרוש שינויים פוליטיים. שיפור המצב הכלכלי בשנות התשעים הוא שאפשר, לדבריו, למעמד הביניים להעלות תביעות פוליטיות ולממשן באמצעות בחירה בממשל הרפורמיסטי בהנהגת הנשיא מוחמד ח'אתמי בשנת 1997. כאשר אזרחים חושבים כיצד לשפר את בעיותיהם הכלכליות, אמר ע'נינז'אד בריאיון ליומון הכלכלי 'סרמאיה', הם חושבים פחות על פוליטיקה, על חירות ועל חופש עיתונות.¹⁴

ראש אגודת הסוציולוגים של איראן, מוחמד אמין קאנעיראד, הגדיר מגמה זו כ"פרולטרזיציה של מעמד הביניים". הוא טען כי במקביל לשקיעה הכלכלית חווה מעמד הביניים האיראני גם שקיעה תרבותית ופוליטית. בדומה למעמד הנמוך, מתמקד מעמד הביניים בשיפור מצבו הכלכלי, וכתוצאה מכך פוחתת השתתפותו הפוליטית והוא אינו ממלא עוד תפקיד תרבותי מוביל בחינוך, באומנות ובקולנוע כפי שמילא בתקופת הרפורמות בשלהי המאה ה-20 ובעשור הראשון של המאה הנוכחית.¹⁵

מעמד הביניים האיראני: סוכן שינוי או אסיר בידי חולשותיו?

שיעורו הגבוה יחסית של מעמד הביניים בחברה האיראנית, הניסיון ההיסטורי המעיד על מעורבותו בתנועות שינוי עממיות והזדהותו עם תביעות לשיפור כלכלי ולהרחבת חירויות האזרח הופכים אותו לסוכן פוטנציאלי של שינוי חברתי ופוליטי. עם זאת, בהתייחסות למעמד הביניים האיראני כגורם מפתח בהובלת תהליכי שינוי פוליטיים, ובעיקר בקידום תהליך דמוקרטיזציה, קיימת נטייה להתעלם מחולשות ומגבלות המאפיינות אותו ופוגעות ביכולתו להוביל תהליכי שינוי משמעותיים.

בין אלה ניתן לציין את ההטרוגניות שלו, תלותו הכלכלית בממשלה ונטייתו הגוברת לאינדיבידואליות ולדה-פוליטיזציה, במיוחד בקרב צעירים המשתייכים למעמד זה. ההטרוגניות הרבה המאפיינת את מעמד הביניים האיראני תורמת אומנם ליכולתו לשמש נציג של מגזרים מגוונים בחברה האיראנית (עירוניים לצד כפריים, מנהלים בעלי כישורים גבוהים לצד עובדים זוטרים יותר ובעלי הכשרה נמוכה יחסית וכדומה), אך היא גם פוגעת בלכידותו וביכולתו להתאחד למאבק משותף סביב יעדים ואידיאולוגיה משותפים. גם תלותו הרבה בממשלה הנובעת מכך שרוב בני מעמד הביניים מועסקים במגזר הציבורי מחזקת מגמות "צייתניות". אחד ממאפייני הכלכלה האיראנית הוא חולשת המגזר הפרטי ביחס למגזר הציבורי. כתוצאה מכך, רבים מבני מעמד הביניים מועסקים על ידי המדינה המספקת להם ביטחון תעסוקתי, פנסיה, ביטוח רפואי מסוים ומשכורות קבועות, ולעתים אף הטבות בדיור. מציאות זו יוצרת במידה רבה תלות של מעמד הביניים במדינה המעכבת מחאה פוליטית. החוקר האיראני מסעוד מטלבי טען בהקשר זה כי רוב המנהלים המשתייכים למעמד הביניים מועסקים במגזר הממשלתי, תלויים במשטר ונמנעים לפיכך ממעורבות פוליטית. הדבר נכון גם ביחס לבעלי מקצועות חופשיים כמו רופאים, מהנדסים ועורכי דין הנהנים ממצב כלכלי טוב יחסית. הקבוצה היחידה המשתייכת למעמד הביניים ונוטה למידה רבה יותר של מעורבות פוליטית היא קבוצת הסטודנטים והאינטלקטואלים.¹⁶

בנוסף מצביעים חוקרים, מבקרים חברתיים ועיתונאים באיראן על חולשות ערכיות, המאפיינות כיום את מעמד הביניים האיראני ופוגעות בתפקידו ההיסטורי כסוכן שינוי חברתי. החשיפה הגוברת של החברה האיראנית בכלל ושל מעמד

הביניים בפרט לתרבות המערב עודדה אומנם תהליכי שינוי חברתיים, ובכלל זה חילון, והאיצה את הדרישה לרפורמות אזרחיות ופוליטיות המציבה אתגר בפני שלטון אנשי הדת. בני מעמד הביניים מאמצים אורח חיים מערבי, מבלים במסיבות וצורכים מותגים מערביים ומוזיקה מערבית. אלא שתהליכי ההתמערבות מעודדים גם שינויים ערכיים שיש בהם כדי לעכב תהליכי שינוי בהובלת מעמד הביניים. בשנים האחרונות גברה הביקורת הפנימית באיראן ביחס לחולשותיו של מעמד הביניים, הניכרות באימוץ דפוסי התנהגות מערביים, חוסר סולידריות חברתית ונטייה גוברת לאינדיבידואליות ולבורחנות (אסקפיזם). כך למשל

בשנים האחרונות גברה הביקורת הפנימית באיראן ביחס לחולשותיו של מעמד הביניים, הניכרות באימוץ דפוסי התנהגות מערביים, חוסר סולידריות חברתית ונטייה גוברת לאינדיבידואליות ולבורחנות (אסקפיזם)

תיארה כתבה שפרסם עיתונאי איראני במארכ 2010 את "חיי הכפולים" של מעמד הביניים, המנצל כל הזדמנות "לעשות חיים, לשתות אלכוהול ולהשתתף במסיבות", תוך התעלמות ממחויבויותיו החברתיות.¹⁷ ביקורת חברתית נוספת

הלין פעיל הסטודנטים הרפורמיסטי אלבורז זאהדי על כך שבני מעמד הביניים מעוניינים בכל זכויותיהם האזרחיות של אזרחים בחברה דמוקרטית מודרנית, אך אינם מוכנים לשאת באחריות חברתית ולצאת לכיכרות. זאת ועוד, הם אף אינם מוכנים לבצע משימות פשוטות כמו ניקוי הרחובות שסביב בתיהם, או להפגין סולידריות חברתית בסיסית. הם פועלים רק למען עצמם ולא למען אחרים.¹⁸ ביטוי לנטייה הגוברת לאינדיבידואליות ניכר היטב בשיח המתנהל ברשתות החברתיות באיראן. ביוני 2016, למשל, התעורר שיח ציבורי נרחב בעקבות מפגשים חברתיים רחבי היקף שארגנו אלפי צעירים איראנים באמצעות הרשתות החברתיות כדי לחגוג את סיום שנת הלימודים. רבות מהתגובות כללו ביטויי לעג וזלזול כלפי בני "דור ה-Z" האיראנים, ילידי שנות התשעים והמחצית הראשונה של העשור הראשון של המאה ה-21, בטענה שהם מעדיפים לחגוג ולבלות ללא כל תכלית ראויה במתחמי בידור וקניות. זאת לעומת ילידי שנות החמישים והשישים שהובילו את המהפכה האסלאמית ב-1979, וילידי שנות השמונים וראשית שנות התשעים שהובילו את מהומות 2009. נטייתם הבולטת של הצעירים בני מעמד הביניים העירוני למפגשים נטולי תכלית פוליטית-חברתית הוצגה על ידי המבקרים כביטוי לאסקפיזם פוליטי, המתבטא בהתרחקותם מעיסוק בעניינים פוליטיים ובבחירה להקדיש את זמנם לפעילויות בידור ופנאי.¹⁹ אין משמעות הדבר בהכרח כי הצעירים האיראנים בני מעמד הביניים אינם מחויבים לקולקטיב לאומי או תרבותי כלשהו, אך הם מעוניינים להגדיר בעצמם את הקולקטיבים שאליהם הם משתייכים, ונכונותם להקריב למען הכלל והקולקטיב פוחתת.

הזהרות של מעמד הביניים האיראני עם תפיסות עולם חילוניות וליברליות מוטלת אף היא בספק. מחקרם של שני סוציולוגים איראנים שהתפרסם בשנת 2008 העלה כי אין קשר חד-משמעי בין השתייכות למעמד הביניים העירוני לבין תמיכה בתפיסות ליברליות, חילוניות ומערביות. המחקר שבחן את מידת התמיכה בקרב מעמד הביניים העירוני בסוגי משטרים שונים הראה שרוב הנשאלים הצביעו על צורת ממשל דתי כמודל שלטוני מועדף על פני צורת ממשל חילוני.²⁰ חוקר איראני נוסף טען כי לא ניתן להגדיר את מעמד הביניים באיראן כבעל תפיסות חילוניות, מאחר שהחברה האיראנית היא חברה דתית במהותה. הוא העריך כי מעמד הביניים האיראני אינו מעוניין במהפכה נוספת ומסתפק במימוש דרישותיו בדרך של רפורמות הדרגתיות.²¹ אף כי ראוי להתייחס במידה רבה של ספקנות למחקרים הנערכים תחת עינו הפקוחה של הממסד הדתי השמרני, הרי גם מחויבותו של מעמד הביניים האיראני בהרכבו ההטרורגי לשינויים חברתיים ופוליטיים ברוח תפיסת העולם הדמוקרטית-ליברלית המערבית מוטלת בספק. ניתן לציין בהקשר זה את התמיכה הנרחבת למדי בקרב מעמד הביניים, שפוליטיקאים איראנים שמרנים

כדוגמת ראש עיריית טהראן, מוחמד באקר קאליבאף, ויושב ראש המג'לס, עלי לאריג'אני זכו לה במערכות בחירות קודמות.

סיכום

השינויים החברתיים והפוליטיים המתחוללים באיראן מאז המהפכה האסלאמית, וביתר שאת בשני העשורים האחרונים, מעלים את השאלה אם שינוי משמעותי באיראן אפשרי בתנאים הנוכחיים, וכיצד יכול מעמד הביניים לקדם שינוי כזה. אף כי ברור שלא ניתן להשיב על כך באופן חד-משמעי, הרי ניתן למנות כמה גורמים מרכזיים שיש בהם כדי להשפיע על המציאות הפוליטית באיראן בשנים הקרובות. ראשית, עמדת הציבור האיראני ביחס למשטר. למעלה מ־38 שנים לאחר המהפכה האסלאמית, המשטר האיראני טרם הצליח לספק את צורכי האזרחים, והפער בין הציבור למוסדות המהפכה הולך ומתרחב. נראה, עם זאת, כי חלק ניכר מאזרחי איראן, ובכלל זה בני מעמד הביניים, מבכרים שינוי הדרגתי על פני שינוי מהפכני נוסף, שתוצאותיו אינן ידועות.

שנית, יכולתו של המשטר להביא לשיפור המצב הכלכלי. הסרת הסנקציות הכלכליות בעקבות הסכם הגרעין הגבירה את ציפיות האזרחים לשיפור מהיר במצבם הכלכלי. יכולתה של הממשלה לממש את הבטחתה לטפל במצוקות הכלכליות, ובראשן האבטלה הגואה, מוטלת בסימן שאלה לנוכח שורה של כשלים מבניים שמהם סובלת הכלכלה האיראנית. שיפור כלכלי שילווה, ככל הנראה, בחדירת חברות מערביות לאיראן עשוי לתרום ליציבות המשטר, לפחות בטווח הקצר. הוא גם עשוי, עם זאת, להגביר את חשיפת החברה להשפעות מערביות ולחזק את ציפיות האזרחים, במיוחד בקרב מעמד הביניים, למימוש רפורמות אזרחיות ופוליטיות.

שלישית, המציאות הפוליטית בעידן שלאחר ח'אמנהאי. כל עוד נתון השלטון בידי המנהיג הנוכחי, ספק רב אם יהיה בכוחם של שוחרי השינוי באיראן לקדם רפורמות מרחיקות לכת. הסתלקותו של המנהיג העליון עשויה, עם זאת, להגביר את תהליכי העומק החברתיים ולהאיץ את תהליכי השינוי.

ניתן להעריך כי מעמד הביניים ימלא תפקיד מרכזי בכל תרחיש של שינוי פוליטי עתידי באיראן, בהיותו כוח גדול ומשמעותי החותר להכניס שינויים באידיאולוגיה

המהפכנית ברוח תנאי הזמן והמציאות העכשווית. מימוש הפוטנציאל הטמון בו לכדי שינוי פוליטי משמעותי תלוי, עם זאת, ביכולתו להתגבר על חולשותיו ובחבירה אל כוחות חברתיים נוספים כמו מעמד הפועלים.

למעלה מ־38 שנים לאחר המהפכה האסלאמית, המשטר האיראני טרם הצליח לספק את צורכי האזרחים, והפער בין הציבור למוסדות המהפכה הולך ומתרחב

הערות

- 1 מוחסן מהאג'רניא, "מעמד הביניים באיראן", **זמאנה**, יולי-אוגוסט, 2011, (פרסית), <https://goo.gl/GNylf1>
- 2 Farhad Nomani & Sohrab Behdad, *Class and Labor in Iran, Did the Revolution Matter?*, New-York, 2006; Nomani & Behdad, "What a Revolution! Thirty Years of Social Class Reshuffling in Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 29, No. 1, 2009, pp. 84-104.
- 3 ג'עפר הזאר-ג'רבי ורוזא צפרי שאלי, "מחקר תיאורטי בהכרת מעמד הביניים (בדגש על מעמד הביניים החדש באיראן)", **כתב העת למדעי החברה**, סתיו 2010, גיליון 50, עמ' 63-90, (פרסית), <http://fa.journals.sid.ir/ViewPaper.aspx?id=131560>
- 4 Djavad Salehi Isfahani, "Is the election pitting the poor vs. the middle class?", *Tyranny of Numbers*, June 9, 2009, <http://djavad.wordpress.com/2009/06/09/the-poor-vs-the-middle-class/#more-428>; Salehi Isfahani, "How poor are Iran's poors", *Tyranny of Numbers*, April 2, 2009, <https://djavadsalehi.com/2009/04/02/how-poor-are-irans-poor/#more-80>
- 5 שולחן עגול על מצב מעמד הביניים בחברה האיראנית, אגודת הסוציולוגים האיראנית, 24 בפברואר 2014, (פרסית), <http://bit.ly/2pl1fdc>
- 6 סיד עלי מחקק, "מסמר נוסף בארון הקבורה של מעמד הביניים", **אתבכאר**, 2 באוקטובר, 2012, (פרסית), <http://iranpress.ir/ebtekar/ebtekar/News.aspx?NID=105266>
- 7 Golnaz Esfandiari, "Average Iranians Struggling To Make Ends Meet Amid Currency Crisis", Radio Free Europe, October 5, 2012, <http://www.rferl.org/content/average-iranians-struggling-with-rial-currency-crisis/24730303.html>
- 8 "הסיבה לסובסידיות הממוקדות היא חיסול מעמד הביניים", **ג'רס**, 6 בנובמבר 2010, (פרסית), <http://www.rahesabz.net/story/26755/>
- 9 "Iran's 'Impressive Recovery' Clouded by 'Uncertainty', IMF Says", Bloomberg, February 2, 2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-28/iran-s-impressive-recovery-clouded-by-uncertainty-imf-says>
- 10 עבאס עבדי, "המעמדות החברתיים והתנועה הירוקה", **איינדה**, 27 בספטמבר 2009, (פרסית), <http://www.iranglobal.info/node/47469>
- 11 Kevan Harris, "The Brokered Exuberance of the Middle Class: An Ethnographic Analysis of Iran's 2009 Green Movement", *Mobilization, An International Journal*, Vol. 17 (4), 2012, pp. 435-455.
- 12 "דרשן תפילות יום השישי במשהד: שורשי התרבות והדת בחברה נפגעו", סוכנות הידיעות 'אסינא', 31 בינואר 2014, (פרסית), <https://goo.gl/B7fB2Z>
- 13 Jamal Abdi, Mohammad Sadeghi Esfahani, "Sanctions cripple Iran's middle class, not the regime", *Foreign Policy*, August 2, 2012, <http://foreignpolicy.com/2012/08/02/sanctions-cripple-irans-middle-class-not-the-regime/>
- 14 "מעמד הביניים באיראן לאחר המהפכה, ריאיון עם מוסא ע'נינז'אד", **סרמאיה**, 19 ביוני 2010, (פרסית), http://ariyabod.blogspot.co.il/2010/06/blog-post_5865.html
- 15 "יו"ר אגודת הסוציולוגים של איראן: מעמד הביניים מתאמץ למען עצמו", **שרק**, 29 במארס 2016, (פרסית), http://sharghdaily.ir/Modules/News/PrintVer.aspx?Src=Main&News_Id=85293

- 16 מסעוד מטלבי, "תפקידו והתנהגותו הפוליטית של המעמד הבינוני החדש ברפובליקה האסלאמית של איראן", **כתב העת לסוציולוגיה של אוניברסיטת אזאד באשתיאן**, קיץ 2007, גיליון מס' 8, עמ' 79-102, (פרסית), <https://goo.gl/MV2Nqb>
- 17 Jafar Farshian, "The Double Lives of Tehran's Middle Class", *Global Voices*, March 20, 2010, <http://iwpr.net/report-news/double-lives-tehrans-middle-class>
- 18 אלבורז זאהדי, "ביקורת על מעמד הביניים האיראני", 16 באוקטובר 2012, (פרסית), www.bamdadkhabar.com
- 19 רז צימט, "דור ה-Z באיראן: מתארגנים ברשתות החברתיות וחוגגים בקניון", **ביהיב (השיח ברשתות החברתיות במזרח התיכון)**, כרך 4, גיליון 7, יולי 2016, http://dayan.org/he/sites/default/files/Beehive_2016_July_HEB.pdf
- 20 אברהים חאג'יאני, סלימאן פאכרשת, "מחקר אמפירי של דפוסי הלגיטימיות הפוליטית בקרב המעמד הבינוני העירוני באיראן", **מחקרי מדעי החברה באיראן**, 2008, גיליון 1, עמ' 50-67, (פרסית), <http://sisp.ispa.ir/WebUsers/ispa/UploadFiles/OK/139412081022191210-F.pdf>
- 21 סיד סלמאן צפוי, "מעמד הביניים באיראן כמוקד פיתוח כולל", **עצרי איראן**, 5 באוקטובר 2011, (פרסית), <http://www.asriran.com/fa/news/183920/>

היום שאחרי המדינה האסלאמית

מרתה פורלן, כרמית ולנסי

אובדן השטחים של המדינה האסלאמית (דאע"ש) במהלך השנה האחרונה, נפילתו של מעוז הח'ליפות במוסול ושלבי נפילתה האחרונים של בירתה בפועל אירקה מצביעים על תבוסתה הצבאית הקרבה של המדינה האסלאמית. ואולם, הוואקום האידיאולוגי, התסכול והניכור המאפיינים קהילות במזרח התיכון מאז 'האביב הערבי' והיעדר חלופה פוליטית ומשילות מקומית אפקטיבית שיחליפו את המדינה האסלאמית, ובעיקר שורשיו הנטועים היטב של הרעיון הסלפיג'האדיסטי במרחב המזרח תיכוני, מעלים את האפשרות שהארגון יצליח לשרוד חרף תבוסתו הצבאית. בהקשר זה הכרחי להעריך מהי הסבירות הגבוהה ביותר להתפתחותה של ישות זו. במסגרת הערכה זו תוקדש תשומת לב להתפתחותה של המדינה האסלאמית בעבר, במטרה להסיק מכך על עתידה. לאחר מכן יוצג דיון על הצעדים שיש לנקוט על מנת להתמודד עם המסגרת "החדשה" של המדינה האסלאמית.

מילות מפתח: המדינה האסלאמית, אל-קאעדה, טרור ג'האדיסטי, המלחמה נגד המדינה האסלאמית

התפתחותו של דאע"ש: 2003–2014

נפתח בסקירה קצרה של התפתחות הארגון, שתאפשר לשפוך אור על יכולת ההסתגלות והארגון מחדש שלו כמדד אפשרי שעשוי להצביע על התמורות שיחולו בו בעתיד. לאחר מכן ננתח את התגובה הצפויה בסבירות הגבוהה ביותר מצד הארגון לתבוסתו הצבאית בסוריה ובעיראק.

מרתה פורלן היא תלמידה לתואר שני באוניברסיטת טרנטו, איטליה ומתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי.
כרמית ולנסי היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

שורשיה של המדינה האסלאמית טמונים בהקשר העיראקי ב־2003 ובארגון המורדים 'אל־תווחיד ואל־ג'האד' (TwJ), אשר פתח בהנהגתו של אבו מוסעב א־זרקאווי במסע חסר רחמים של מתקפות טרור נגד הכוחות שהשתתפו במבצע 'חופש לעיראק' (OIF).¹ עם זאת הגובלה יכולתו המבצעית של הארגון עקב מחסור במשאבים כספיים והסתמכות מוגזמת על לוחמים זרים, אשר הקשו על הארגון להשתלב בתנועת המרי העיראקית.²

הצורך להתמודד עם חולשות אלה ולחזק את תדמיתו של ארגון 'אל־תווחיד ואל־ג'האד' בקרב המיליציות בעיראק הוא שהוביל ב־2004 את א־זרקאווי להישיב אמונים (بَيْعَة – بیعة) לבן־לאדן, שהיה מעוניין מצידו בהרחבת השפעתו של ארגון אל־קאעדה בזירה העיראקית לאחר הנסיגה שחלה בכוחו באפגניסטן. לאחר המיזוג עם אל־קאעדה הוחלף שמו של 'אל־תווחיד ואל־ג'האד' ל'ארץ שני הנהרות' או 'אל־קאעדה בעיראק' (AQI), והוא נעשה שחקן חשוב בזירה הצבאית בעיראק. השפעתו גברה במיוחד לאחר הבחירות לפרלמנט בדצמבר 2005, כאשר א־זרקאווי איחד את קבוצות המורדים הקרובות אליו תחת ארגון גג בשם 'מועצת השורא של המוג'האדין' (MSC) במטרה לצרף את הארגונים הג'האדיסטיים האחרים,³ והגביר את המתקפות האלימות של 'אל־קאעדה בעיראק' על מטרות שיעיות על מנת ליצור מתחים תוך־קהילתיים שיחזקו את תמיכתם של הסונים בתנועת המרד.⁴ על רקע זה נהרג א־זרקאווי ב־2006 בחיסול ממוקד שבוצע על ידי כוח אמריקאי משולב, ומותו הפך למכשלה גדולה עבור 'אל־קאעדה בעיראק'. למעשה, מתחילת דרכו לכידותו הפנימית של הארגון, התיאום הפנימי בשורותיו והזהות המאחדת את חבריו תלויים היו בקיומו של מערך מרכזי שנבנה סביב דמותו של א־זרקאווי. עם מותו התמוטטה ריכוזיות זו, אשר אפשרה לארגון למצב את עצמו כאחד השחקנים המובילים בתנועת החתרנות העיראקית, ו'אל־קאעדה בעיראק' עבר תהליך משמעותי של רה־ארגון ושינוי החשיבה האסטרטגית שלו.⁵ הארגון נבנה מחדש תחת הנהגתם המשותפת של אבו איוב אל־מסרי ואבו עומר אל־בגדאדי. כוחותיו עברו "עיראקזיציה" והתאים שלו עברו תהליך של "בירוקרטיזציה ודילול", אשר הכפיף אותם למנגנון בירוקרטי בלתי יעיל וגרם לפריסתם בצורה מוגזמת ברחבי עיראק.⁶ כתוצאה מכך חל ב'אל־קאעדה בעיראק' פיצול פנימי משמעותי ונוצר חוסר תיאום בסיסי, שהגביל את יכולתו המבצעית והפך לחולשתו העיקרית של הארגון. בכל הקשור לאופן פעולתו, הפעולות הצבאיות והטרוריסטיות שאפיינו את הארגון מאז ימיו המוקדמים נשארו ליבת האסטרטגיה שלו, אולם הן הופנו לעבר יעד חדש, שכן הארגון שאף להקים מדינה אסלאמית בעיראק ומיתג עצמו מחדש ב־2006 כ'ארגון המדינה האסלאמית בעיראק' (דאע"ש). ברם, המערכה הצבאית האלימה שאימץ הארגון נתקלה בהתנגדות באזורים שונים בעיראק כמו מחוז אנבאר. במחוז זה התנגדו השבטים הסונים לניסיונו של ארגון המדינה האסלאמית

בעיראק לכפות את שלטונו, והקימו ב־2008 מועצות צבאיות (סחווה) אשר לחמו נגד הארגון, פגעו ביכולותיו המבצעיות וערערו את אמינותו.⁷ על כן, כאשר אל־מסרי ואל־בגדאדי נהרגו ב־2010, התפיסה הכללית הייתה שארגון המדינה האסלאמית בעיראק צפוי להתפרק. עם זאת, באותה שנה הפך אבו בכר אל־בגדאדי למנהיגו החדש של הארגון וקידם ר־הארגון מקיף על בסיס הצלחות ושגיאות העבר: הוא חיזק את הקשרים הפנימיים בתוך הארגון במטרה לחזק את לכידותו, הנהיג מחדש מודל של הנהגה ריכוזית סביב דמותו וא־פשר השגת רמות גבוהות של יכולת ותיאום מבצעיים, וכן פישט את המנגנון הביורוקרטי הבלתי יעיל שהיה בשלב הקודם.⁸ ברמה האסטרטגית הוא מיתן את הגישה האכזרית שאימץ א־זרקאווי נגד אויביו – ובייחוד נגד השיעים בעיראק – ואשר גרמה בסופו של דבר לאובדן התמיכה מצד רבים מבני העם העיראקי,⁹ יצרה פילוג בשורות תנועת ההתנגדות הסונית בעיראק¹⁰ ועוררה ביקורת מצד המורה הרוחני של א־זרקאווי – אל־מקדיסי – ורוב חברי הנהגת אל־קאעדה, לרבות בן־לאדן וא־זוואהירי.¹¹

בנוסף למאמצי הארגון ושינוי החשיבה האסטרטגית התאים אל־בגדאדי את מטרתו של הארגון – הקמת מדינה אסלאמית, לשינויים מערערי היציבות שהתרחשו בכל רחבי הלבנט כתוצאה ישירה של אירועי 'האביב הערבי' שהחלו בדצמבר 2010, ובייחוד קריסתו של חלק ממדינות הלאום המסורתיות, אובדן הלגיטימציה של מרבית הממשלות באזור והחרפת הקרע בין הסונים לשיעים. על רקע התפתחויות אלה הרחיב אל־בגדאדי את האסטרטגיה של המדינה האסלאמית בעיראק מעבר לממד הצבאי־טרווריסטי בלבד, במטרה להגביר את האפקטיביות של פעולת הארגון. לאחר שבחר אל־בגדאדי במרכז האזור המאוכלס בסונים המקיף את מערב עיראק ומזרח סוריה כמיקום המועדף עבור המדינה האסלאמית העתידית שלו, הוא מיקד את פעילויות הארגון בשתי המדינות, הודות לרמת התיאום הגבוהה שהתאפשרה עקב חידוש המנהיגות הריכוזית. בשני ההקשרים הוכיחה המדינה האסלאמית בעיראק את יכולותיה ברמה הצבאית והחברתית כאחת: מצד אחד, הארגון נלחם בהצלחה נגד האויבים שבהם נתקל בשטח; מצד שני, הוא ניסה לאמץ מבנה הדומה יותר למדינה וסיפק לאוכלוסייה מוצרים (כגון מזון) ושירותים (כגון חינוך) שאותם לא יכלו הממשלות לספק.¹² המדינה האסלאמית הצליחה להציג את עצמה כחלופה הלגיטימית היחידה ולצבור פופולריות בקרב הסונים. זאת תוך ניצול חוסר יכולתן של הממשלות בבגדאד ובדמשק לתת מענה לצרכים הבסיסיים ולדרישות הפוליטיות של התושבים; ניצול חולשתו ובסופו של דבר קריסתו של מבנה המדינה בעיראק ובסוריה אחרי 'האביב הערבי', שחשפו את חוסר הלגיטימיות של הממשלות המרכזיות, וכן את הניכור שחשו הקהילות הסוניות המקומיות. באופן זה הצליחה המדינה האסלאמית בעיראק להרחיב את השטחים שבשליטתה

למספר אזורים בעיראק ובסוריה. לאחר התנערותו מאל-קאעדה¹³ הכריז הארגון בן-29 ביוני 2014 על הקמת הח'ליפות האסלאמית של עיראק וא-שאם (המדינה האסלאמית), ובכך הגשים את שאיפתו של האב המייסד א-זרקאווי.

מן הצלחות המוקדמות לתבוסות האחרונות: 2014–2017

לאחר סקירת צמיחתו של ארגון המדינה האסלאמית מחורבות אל-קאעדה והמדינה האסלאמית בעיראק ראוי לדון בקצרה בהיסטוריה של הח'ליפות, החל מן הכיבושים וההתעצמות של התקופה הראשונית ועד התבוסות והחולשות של החודשים האחרונים.

עם ההכרזה על הקמתה של הח'ליפות האסלאמית השלים הארגון בהנהגת אל-בגדאדי את השינוי שחל בו, מארגון טרור המעורב בפעילות צבאית אלימה לארגון דמוי מדינה הפועל להעניק לתושבים משילות, לרבות הבטחת אספקת מוצרים ושירותים, וכן ביטחון וסדר באמצעות השימוש במנגנוני שיטור ואכיפת חוק. במסגרת השלמת תהליך השינוי אימץ הארגון מבנה ממשלתי יעיל דמוי פירמידה. הוא הקים מוסדות מדינתיים אד הוק והרחיב את טווח הפעילויות הבלתי אלימות שלו. בראש מבנה הפירמידה ניצבים אל-בגדאדי ושני סגניו, הכפופים לו ישירות. הם מהווים את הזרוע המבצעת הידועה בשם 'אל-עימארה' ואחראים על העברת פקודותיו של אל-בגדאדי למושלי המחוזות. מתחת לאל-עימארה מורכב מבנה הפירמידה משמונה מועצות:¹⁴ מועצת השורה (האחראית על ענייני הדת); המועצה המשפטית (האחראית על פתרון סכסוכים משפחתיים, הפרות חוק והטלת עונשים); המועצה הביטחונית (האחראית על ביטחון הפנים ואכיפת הסדר הציבורי); המועצה המודיעינית (המספקת ומעבירה מידע למנהיגות בנוגע למתחרים וליריבים); המועצה הצבאית (העוסקת בלוחמה ובהכנת שטחיה של המדינה האסלאמית); המועצה הכלכלית (האחראית על משאביה הכספיים של התנועה, לרבות מכירת נפט ונשק); מועצת הסיוע ללוחמים (האחראית על גיוס מתנדבים זרים, הברחתם לאזורים שונים, הקצאת דיור ומתן מענה לצורכיהם השונים); מועצת התקשורת (האחראית על הפצת המסרים וההצהרות הרשמיות של המדינה האסלאמית, ניהול חשבונותיו של הארגון ברשתות החברתיות ומעקב אחר אתרים אחרים בשיתוף עם המועצה המשפטית).¹⁵

בתחתית הפירמידה נמצא כוח גדול של לוחמים זרים ומקומיים המאורגנים בשלוש רמות. מבנה זה מאפשר למנהיגות לשלוט באופן הדוק יותר על החברים, להטיל משימות צבאיות וממשלתיות ביעילות רבה יותר ולפרוס לוחמים באופן אפקטיבי יותר באזורי הקרבות.

באמצעות מבנה לכיד דמוי מדינה זה, המבדיל בין המדינה האסלאמית לבין ארגוני טרור מסורתיים, הצליח הארגון בהנהגתו של אל-בגדאדי לתת ביטוי מודגש

לשלטונו בתחומים רבים של החיים הציבוריים ולהרחיב את פעילותו החברתית.¹⁶ הוא סלל כבישים והקים גשרים; סייע לעניים בשיקום; סיפק חשמל; הקים קווי תקשורת; יצר שווקים לסחר במוצרים; הקים משרדים לגבייה ולחלוקת 'אזכאת' (צדקה); יסד בתי ספר; שמר על הסדר והביטחון הציבורי באמצעות פריסת כוחות משטרה והבטיח את השמירה על החוק והסדר באמצעות הקמתם של בתי דין הפועלים על פי השריעה.

בנוסף, פרט למתן שירותים לאוכלוסייה המשיך ארגון המדינה האסלאמית להסתמך על אמצעים צבאיים למלחמה באויביו ולנקוט טקטיקות אלימות כגון הוצאות פומביות להורג ועינויים, כדי לזרוע טרור בקרב האוכלוסייה ולמנוע התקוממויות עממיות נגד שלטונו. כפילות טקטית זו אפשרה לארגון המדינה האסלאמית לחזק את שליטתו בשטחי אזור ג'זירה, המאוכלס ברובו בסונים, ולאכוף בו את שלטונו;¹⁷ להשתלט על משאבי הטבע של השטחים שכבש ולנצל אותם למטרות מימון עצמי¹⁸ ולזכות בתמיכה, או לפחות בהסכמה אילמת מצד האוכלוסייה המקומית המפוחדת והמנותקת.¹⁹

ואולם, הצלחתו המוקדמת של ארגון המדינה האסלאמית החלה להתערער לאחר שהתפשטות הארגון הגיעה לשיאה באמצע 2015. מאז ספגה המדינה האסלאמית מספר תבוסות שהביאו לצמצום ניכר של השטחים והאוכלוסייה שבשליטתה: כפי שדיווחו IHS Conflict Monitor²⁰ ותאגיד RAND,²¹ השטח שבשליטת המדינה האסלאמית הצטמצם ב־60 אחוזים בין שנת 2015 ל־2017, ומספר האנשים החיים תחת שלטונה פחת מ־9.6 מיליון בסתיו 2014 ל־2.6 מיליון בחורף 2016–2017. פרט לאובדן השטחים נרשמה גם ירידה דומה בהכנסות הארגון

בשנים האחרונות, אשר צנחו מ־1.9 מיליארד דולר ב־2014 ל־870 מיליון דולר ב־2016.²² כפי שהדגיש מחקר שערך לאחרונה המרכז הבינלאומי לחקר הרדיקליזציה והאלימות הפוליטית (ICSR), הרי אובדן השליטה על שטחים גרם למדינה האסלאמית לאבד למעשה את מקורות ההכנסה העיקריים שלה, ומעל לכול את מאגרי הנפט שעל ההכנסה מהם הסתמך הארגון במידה ניכרת, והיא שתרמה להפיכתו ל"ארגון הטרור העשיר ביותר בעולם".²³

שילוב זה בין אובדן שטחים להפסדים כספיים ערער את יכולות המשילות של המדינה האסלאמית, מכיוון שהארגון מצא עצמו ללא השליטה הטריטוריאלית הנדרשת

השילוב בין אובדן שטחים להפסדים כספיים ערער את יכולות המשילות של המדינה האסלאמית. כתוצאה מכך צמצמה המדינה האסלאמית את היקף המשילות שלה והיא מתמקדת בפעולות צבאיות

לצורך אכיפת שלטון אמין ומבנה בר־קיימא דמוי מדינה, וללא המשאבים הכספיים הנחוצים לקיומו של מנגנון משילות יעיל. כתוצאה מכך צמצמה המדינה האסלאמית את היקף המשילות שלה והיא מתמקדת במקום זאת בפעולות צבאיות שמטרתן

להבטיח את שרידותו של הארגון ובנייה מחדש של נוכחותו בשטחים שאיבד.²⁴ בהקשר זה ראוי לציין כיצד הובילו אובדן השטחים וההפסדים הכספיים את המדינה האסלאמית לנטוש את המערכות הצבאיות הקונוונציונליות שתכנן אל-בגדאדי מאז ימי מנהיגותו המוקדמים, ולשוב ללוחמת הגרילה שבה דגל א-זרקאווי מאז השלב הראשון של אל-קאעדה בעיראק.²⁵ ללוחמת גרילה יש למעשה יתרונות מהותיים בהשוואה לפעולות צבאיות קונוונציונליות: ארגון יכול להוציאה לפועל גם כאשר משאביו הכספיים מוגבלים; היא ניתנת לביצוע באופן אפקטיבי באמצעות תאים קטנים ואינה דורשת מן הארגון שליטה על שטחים. ניתן היה לראות שינוי זה באופן הפעולה של המדינה האסלאמית במהלך הקרב על מוסול, שבו הסתמך הארגון בעיקר על טקטיקה של לוחמה א-סימטרית בשטח עירוני, אשר כללה הפעלת פצצות מרגמה, מלכודות מוסוות, מטעני צד ומכוניות תופת שהופעלו על ידי מתאבדים.²⁶

לבסוף, כחלק מאובדן השטחים בזמן האחרון ביצע ארגון המדינה האסלאמית התאמה של החשיבה האסטרטגית שלו. במסגרת זו הוא שם דגש רב יותר על החשיבות שבפגיעה באויב המערבי "הרחוק", ובצורך של לוחמיו להתפרס מעבר לאזור ג'זירה ולהצטרף לג'האדיסטים בכל רחבי העולם המערבי.²⁷ במילים אחרות, נראה כי המדינה האסלאמית הרחיבה את האסטרטגיה המקומית שלה מן העבר ואימצה שיח אסטרטגי בינלאומי יותר, הדומה לזה שאומץ באופן מסורתי על ידי אל-קאעדה. חשיבה מחודשת סיפקה את ההקשר למתקפות טרור היחידים שפעלו בהשראתה של המדינה האסלאמית בערים גדולות באירופה דוגמת פריז, בריסל ולונדון, ולהצטרפותם של נאמני הארגון לשדות הקרב הג'האדיסטיים במקומות כמו לוב, אפגניסטן ודרום-מזרח אסיה.

אף על פי כן ממשיך ארגון המדינה האסלאמית לפעול באזור הלבנט, ועד כה הוא לא נטש באופן מוחלט את המאפיינים הטריטוריאליים המקומיים שלו. לפי הפנטגון, כ-20 אלף לוחמים של המדינה האסלאמית עדיין שולטים במספר אזורים בסוריה ובעיראק (נכון לאוגוסט 2017). בין 5,000 ל-10,000 לוחמים נמצאים כעת בעמק הפרת המרכזי, מדיר א-זור ועד לאזור הגבול בין עיראק לסוריה.²⁸ התפתחויות והתאמות אלה שהתרחשו בעת האחרונה סביב המדינה האסלאמית מעלות שאלות חשובות לגבי השלב הבא בחיי הארגון, והן מחייבות הערכה לגבי אופן התפתחותה הסביר ביותר של המדינה האסלאמית.

מה צופן העתיד למדינה האסלאמית לאחר תבוסתה הצבאית?

לאור יכולות ההתאוששות המהירה וההסתגלות של הארגון שתוארו לעיל, כפי שהארגון הפגין במהלך 15 שנות קיומו, טוען מאמר זה כי לאחר שיובס מבחינה צבאית הוא לא ייעלם אלא ישנה את תצורתו ויתאים עצמו לנסיבות המשתנות:

התרחישים הסבירים ביותר מבחינת התפתחותו הפנימית של הארגון בכל הקשור לארגונו מחדש ולשינוי החשיבה האסטרטגית שלו הם כדלקמן:

"מיני אמיריות" – התפתחות של הארגון למספר ישויות קטנות ברחבי המזרח התיכון ומעבר לו (לדוגמה, בצפון אפריקה או בדרום אסיה) במסגרת רשת רופפת יותר הדומה במידה רבה למה שנקרא אחרי שנת 2001 "הערפילית של אל-קאעדה" (Al Qaeda Nebula). במקום לשרוד כארגון יחיד ומאוחד עלולה המדינה האסלאמית להתפצל לארגוני משנה רבים, הקשורים זה לזה באופן אידיאולוגי אך עצמאים מיסודם בכל הקשור למימון, להגדרת היעדים, לתכנון האסטרטגי ולניהול המבצעים בפועל; ההנחה המרכזית של התרחיש היא שהזרם הסלפיי'ג' האדי מושרש ונטוע מדי בעולם האסלאמי, ולכן פריחתו אינה תלויה בהכרח בארגון מרכזי בעל מבנה איתן. "מיזוג ג'האדיסטי" – הצטרפות מחדש – באופן הדוק פחות או יותר – לאל-קאעדה של א-זוואהירי כדי לשקם את מעמד הארגון ולטפל בגורמים המכשילים אותו מבחינת יציבות פיננסית, אמינות אידיאולוגית ויכולת גיוס. ברגע שהמדינה האסלאמית תנחל תבוסה צבאית, ייתכן שיהיה לה נוח לשאוף שוב ל"נישואי הנוחות" עם אל-קאעדה – שהתקיימו לראשונה ב-2004 – לצורך הרחבת שורותיה, רכישת יכולות מבצעיות נוספות וחיזוק מעמדה בעולם הג'האדיסטי. תרחיש זה מבוסס על ההנחה כי חרף המכות שספג אל-קאעדה הוא נותר חזק, בעל יכולת התאוששות ומונחה על ידי אסטרטגיה שקולה של שכנוע אוכלוסיות וניצול סכסוכים מקומיים למטרותיו. צעד זה לא רק יפיח חיים חדשים במדינה האסלאמית, אלא גם ימצב מחדש את אל-קאעדה כשליט הבלתי מעורער של תנועת הג'האד, וסביר להניח כי יעודד את הארגון ללמוד מניסיונה של המדינה האסלאמית ולאמץ משימות ומאפיינים הדומים יותר לאלה של מדינה. עם זאת, חשוב להדגיש כי הסבירות למימושו של תרחיש זה בטווח הקצר נמוכה יותר, מכיוון שהמדינה האסלאמית ואל-קאעדה יתקשו להתגבר על העוינות ההדדית ברמה השוררת ביניהם. נאמני אל-קאעדה מתארים את פעילי המדינה האסלאמית כ'קיצונים', 'ח'וארג' (פורשים) ו'תכפירי' (כופרים); המדינה האסלאמית מכנה את נאמני אל-קאעדה 'היהודים של הג'האד' ונאמנים למנהיג ה"צופי" של ארגון הטליבאן הכופר. לכן נראה כי פילוג זה יהיה בלתי ניתן לגישור, לפחות לא בטווח הזמן הקצר.

"IS.com" – ביולי 2017 פרסמה לשכת המידע של המדינה האסלאמית במחוז א-רקה שבסוריה סרט וידאו באורך 30 דקות, המתמקד בהצגתם של זרים ממדינות שונות שהגיעו במטרה להצטרף לשורות הארגון: "זהו מסר לפרעה החדש של ימינו, דונלד טראמפ, ייתכן שאתה נושא את עיניך לא-רקה ולמוסול, אך עינינו נשואות לקונסטנטינופול ולרומא. בעזרת אללה, אנו נטבח אתכם בבתים." ²⁹ תסריט זה כולל אחזקת גרעין קטן ומחתרתי באזור ג'זירה (כלומר, האזור השבטי הסוני

בשטחי מערב עיראק ומזרח סוריה), שבו צמחה והתרחבה המדינה האסלאמית לראשונה, והעברת המיקוד האסטרטגי להענקת השראה להתקפות במדינות זרות (לדוגמה, מדינות אירופה, ארצות-הברית וכדומה) באמצעות תעמולה אידיאולוגית אד הוק, המופצת בעיקר באינטרנט. קיצו של "חלום הח'ליפות" יוביל אם כן את הארגון לשינוי המטרות והאסטרטגיה המקוריים שלו, ולמעבר מניסיונות לפגוע ב"אויב הקרוב" באמצעות מבצעים צבאיים וכיבושים טריטוריאליים לניסיון לפגוע ב"אויב הרחוק", באמצעות הקצנה מקוונת וגיוס תומכים המתגוררים במדינות אחרות. הארגון מפעיל זרוע מבצעית איתנה למדי שנבנתה למעשה במהלך שלוש או ארבע השנים האחרונות, אף טרם ההכרזה על הח'ליפות או על המדינה האסלאמית. רשת זו קיימת כמובן באירופה ובמקומות אחרים – גם בדרום אסיה ובצפון אפריקה. בספטמבר האחרון קרא מנהיג המדינה האסלאמית אבו בכר אל-בגדאדי לתומכיו שלא יגיעו ללבנט בעיראק כדי להילחם, אלא כדי להשתלב בשלוחות הארגון ולחזק אותן, כדי שהן יוכלו להמשיך במאבק.

"הקאמבק" – עלייתה המחודשת של המדינה האסלאמית באזורים שמהם סולקה. תחייה זו היא אפשרות העשויה להתממש בשלוש נסיבות ספציפיות: ראשית, אם הקואליציה הבינלאומית הנלחמת נגד המדינה האסלאמית תחזור על אותן טעויות מן העבר, כפי שעשתה כאשר הסיגה את כוחותיה מוקדם מדי מאפגניסטן, מכיוון שהניחה בטעות כי האיום מצד אל-קאעדה מוגר בהצלחה ולתמיד, וכי המשימה הושלמה. ואולם, הנחה זו נבעה מהערכת חסר מהותית של יכולתו של אל-קאעדה לשרוד ולהמציא את עצמו מחדש, וארגונו של בן-לאדן אכן הוכיח כי הוא מסוגל להעביר את בסיסו לאזור הגבול בין אפגניסטן לפקיסטן ולהתפתח שם ל"ערפילית" מורכבת יותר וקשה יותר לגילוי. שנית, תחייתה של המדינה האסלאמית עשויה להתרחש אם השחקנים השונים המעורבים בשלב זה בלחימה נגד הארגון יימנעו ממתן מענה הולם לבעיית הדרך שיש לנקוט ביום שאחרי המדינה האסלאמית, ולא ינסחו תוכנית פוליטית-חברתית מגובשת ובת-קיימא לשיקום של האזורים ששוחררו. שלישית, קביעותם של הגורמים היא שאפשרה את עלייתה של המדינה האסלאמית מלכתחילה. במילים אחרות, אם לא יינתן מענה לגורמים הבסיסיים שיצרו קרקע פורייה עבור הארגון לגיוס תמיכה בקרב אוכלוסייה סונית, המרגישה עצמה נדחקת לשוליים ומנוכרת ממדינת הלאום העיראקית, סביר להניח כי שרידיה של המדינה האסלאמית יתחברו מחדש. באופן דומה, אם לא תינתן חלופה אידיאולוגית-דתית אמינה ומושכת לאידיאולוגיה הסלפית-ג'האדיסטית המעניקה השראה להשקפת העולם של מדינה האסלאמית, קיימת סבירות להופעתה (או להופעתה מחדש) בזירה של המדינה האסלאמית או של ישות חדשה הדומה לה.

סיכום והמלצות

מאמר זו טוען כי תבוסתה הצבאית הקרבה של המדינה האסלאמית אינה רומזת בפשטות על היעלמותו של הארגון מן המפה. למעשה, משתמע ממנה קץ קיומו של הארגון בצורתו הנוכחית ועלייתה של ישות אחרת, אך מאיימת לא פחות. לאור התרחישים האפשריים שהוצעו בכל הנוגע להתפתחותה העתידית של המדינה האסלאמית, יהיה צורך לנקוט את הצעדים הבאים על מנת להתמודד באופן אפקטיבי עם האיום החדש מצד הארגון, ברמה המקומית והבינלאומית: ברמה המקומית – ראשית, הפחתת הסיכוי לתחייתה של המדינה האסלאמית (או ישויות דומות), באמצעות טיפול בסיבות שסללו את הדרך להופעתו של הארגון ובגורמים שאפשרו את התגבשותו. בהקשר זה חיוני שממשלת עיראק תיתן מענה לתחושות המרמור, הניכור והעוינות שחשו הקהילות הסוניות בתקופת כהונתו של נורי אל-מליכי, ואשר הובילו רבים מהם לראות במדינה האסלאמית חלופה רצויה למדיניות הפלגנות הכיתתית של בגדאד. לשם כך יידרשו: פשרה פוליטית אשר תבטיח את חלוקת הכוח בין הקבוצות האתנו־דתיות במדינה; רפורמות שיבטיחו כי מוסדות המדינה יעניקו ייצוג לאומי במקום ייצוג כיתתי; עידוד והדגשת יישומו האפקטיבי של חוק הביזור מ־2013,³⁰ המעניק מידה רבה יותר של אוטונומיה ואחריות לכל אחת מן הממשלות המקומיות, כדרך היחידה לפתור מתחים פנים־קהילתיים אלה, המעודדים התקוממויות ופעולות כושלות של המדינה.

שנית, שיקום האזורים – הן העירוניים והן הכפריים – אשר שוחררו מידי המדינה האסלאמית באמצעות שיתוף פעולה אד הוק בין ממשלת עיראק, שותפיה בקואליציה בראשות ארצות־הברית, האומות המאוחדות וסוכנויות הסיוע, במטרה לתת מענה אפקטיבי לצרכים הכלכליים, הביטחוניים והחברתיים של הקהילות המקומיות, ולהציע להן חלופות אמינות למוסדות ולשירותים שסופקו על ידי ארגון המדינה האסלאמית בשיא פרויקט בניית המדינה שלו.

שלישית, המשך ושיפור נוסף של האימון, הציוד, הסיוע והייעוץ הניתנים לכוחות הביטחון העיראקיים (ISF), כפי שפותחו במסגרת כוח המשימה המשותף למבצע 'נחישות טבועה' (CJTF-OIR), במטרה להגביר את האפקטיביות של כוחות הביטחון העיראקיים במאבק בטרור ובהתקוממויות, ולחזק את הלגיטימיות, האמינות והאמון שלהם בעיני הקהילות המקומיות.

ברמה הבינלאומית – התמודדות עם האיום הביטחוני הנשקף למדינות המערב מצד המדינה האסלאמית, יחידים הפועלים בהשראתה ו"לוחמים זרים" השבים למולדתם, באמצעות טיפול בשלבי טרום הגיוס ואחרי הגיוס; מאבק נגד התעמולה

תבוסתה הצבאית הקרבה של המדינה האסלאמית אינה רומזת על היעלמותו של הארגון מן המפה. משתמע ממנה קץ קיומו של הארגון בצורתו הנוכחית ועלייתה של ישות אחרת, אך מאיימת לא פחות

המקוונת של המדינה האסלאמית והכשלתה; הגברת שיתוף הפעולה המודיעיני ושיתוף בסיסי הנתונים לצורך איתור אנשים שעברו רדיקליזציה; טיפול בבעיית הלוחמים הזרים השבים הביתה באמצעות אימוץ תגובות העשויות לנוע בין צעדים קשים כגון שלילת אזרחות, החרמת דרכונים והוצאת צווי מעצר, לבין צעדים רכים כגון פיתוח תוכניות של דה־רדיקליזציה, ייעוץ פסיכולוגי ושילוב מחדש בחברה. לסיכום, ניסיון העבר מוכיח כי סביר יותר להניח שצעדים אלה יהיו אפקטיביים כאשר השחקנים המקומיים והבינלאומיים יצליחו לתאם את מאמציהם ולחלוק באחריות. לכן, במסגרת ההכנות ליום שאחרי המדינה האסלאמית יהיה צורך להשקיע בראש ובראשונה מאמצים לגיבוש תיאום חיוני זה.

הערות

- 1 Angel Rabasa et al., *Beyond Al Qaeda. The Global Jihadist Movement*, Santa Monica, CA: RAND, 2006, p. 139.
- 2 Brian Fishman, "After Zarqawi: The Dilemmas and Future of Al Qaeda in Iraq", *The Washington Quarterly* 29, no. 4, Autumn 2006.
- 3 Nibras Kazimi, "The Caliphate attempted", *Current Trends in Islamist Ideology* 7, July 21, 2008.
- 4 Brian Fishman.
- 5 Andrea Plebani, *New (and Old) Patterns of Jihadism: al-Qa'ida, the Islamic State and Beyond*, Milano: ISPI, 2014, p. 8.
- 6 Brian Fishman, *Dysfunction and Decline: Lesson Learned from Inside Al Qa'ida in Iraq*, West Point, NY: Combating Terrorism Center, March 16, 2009.
- 7 David Kilcullen, "Field Notes on Iraq's Tribal Revolt Against Al-Qa'ida", *CTC Sentinel* 1, no. 11, October 2008.
- 8 Andrea Plebani, p. 10.
- 9 שם, עמ' 7
- 10 Emily Hunt, "Zarqawi's 'Total War' on Iraqi Shiites Exposes a Divide Among Sunni Jihadists", *Policy Watch*, 1049, *Washington Institute* [online], November 15, 2015, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/zarqawis-total-war-on-iraqi-shiites-exposes-a-divide-among-sunni-jihadists>
- 11 Bill Roggio, "A Letter from Zawahiri and a Constitutional Compromise", *Long War Journal*, October 12, 2005, https://www.longwarjournal.org/archives/2005/10/dear_zarqawi_a.php
- 12 Andrea Plebani, p. 23.
- 13 Aaron Zelin, "The War between IS and al-Qaeda for Supremacy of the Global Jihadist Movement", *The Washington Institute for Near East Policy Research Notes*, No. 20, June 2014.
- 14 TRAC, "Islamic State (IS), Islamic State of Iraq and ash Sham (ISIS), Islamic State of Iraq (ISIS or ISIL, IS), Terrorism Research and Analysis Consortium, <https://www.trackingterrorism.org/group/islamic-state-islamic-state-iraq-and-ash-sham-isis-islamic-state-iraq-isis-or-isil>

- Christophe Reuter, "The Terror Strategist: Secret Files Reveal the Structure of Islamic State," *Der Spiegel*, April 18, 2015, <http://www.spiegel.de/international/world/islamic-state-files-show-structure-of-islamist-terror-group-a-1029274.html> 15
- Laith Alkhouri, Alex Kassirer, "Governing the Caliphate: The Islamic State Picture", *CTC Sentinel* 8, No.8, August 21, 2015. 16
- James Denselow, "Mosul, the Jazira Region and the Syrian-Iraqi Borderlands", in *An Iraq of its Regions. Cornerstones of a Federal Democracy?* eds. Reidar Visser and Garteh Stansfield, London: Hurst Publishers LTD, 2007, pp. 99-122. 17
- Stephan Heissner, Peter R. Neumann, John Holland-McCowan and Rajan Basra, *Caliphate in Decline: An Estimate of Islamic State's Financial Fortunes*, London: International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence, 2017, pp. 5-8. 18
- Stephen Wicken, *Iraq's Sunnis in Crisis*, Middle East Security Report II, Washington: Institute for the Study of War, May 2013. 19
- "Islamic State Territory Down 60 Percent and Revenue Down 80 Percent on Caliphate's Third Anniversary, HIS Markit Says", *IHS Markit*, June 29, 2017, <http://news.ihsmarkit.com/press-release/aerospace-defense-security/islamic-state-territory-down-60-percent-and-revenue-down-80> 20
- Seth G. Jones et al., *Rolling Back the Islamic State*, Santa Monica, CA: RAND, 2017, p. 20. 21
- Stephan Heissner, Peter R. Neumann, John Holland-McCowan and Rajan Basra, pp. 7-8. 22
- שם, עמ' 7 23
- Andrea Plebani, p. 132. 24
- Seth G. Jones et al., pp. 14, 32 25
- Josie Ensor, "Isil 'launches suicide attacks' on Kurdish forces in Mosul as bloody battle to retake terror group's Iraq stronghold begins" *The Telegraph*, October 17, 2016, <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/10/17/bloody-battle-to-retake-mosul-begins-as-iraqi-forces-move-to-wip2/>; Tim Hume, "Battle for Mosul: How ISIS is fighting to keep its Iraqi stronghold" CNN, October 25, 2016, <http://edition.cnn.com/2016/10/24/middleeast/iraq-mosul-isis-tactics/index.html> 26
- Andrea Plebani, p. 130. 27
- S. Snow, "Syria's Euphrates valley is becoming a minefield where the risks of a wider war grow daily", *Military Times*, June 19, 2017. 28
- ISIS Video Shows Its Fighters Of Various Nationalities In Raqqa, Syria; Somali" 29
- Fighter Threatens Trump Says ISIS 'Will Slaughter You [Americans] In Your Own Houses', MEMRI, July 31, 2017, https://www.memri.org/jttm/isis-video-shows-its-fighters-various-nationalities-raqqa-syria-somali-fighter-threatens-trump#_ednref2
- באוגוסט 2013 אישר הפרלמנט העיראקי תיקונים לחוק 21 (המוכר גם בשם "חוק הסמכויות המחוזיות"), אשר חיזק את סמכותם של המועצות והמושלים המחוזיים. לפי החוק החדש יבחרו הממשלות המקומיות את השופטים והאחראים על גופי הביטחון 30

בתחומיהן; למחוזות יינתנו גם שליטה רבה יותר על משאביהם הכספיים ואוטונומיה רבה יותר בכל הקשור לניהולם; באזורים שיימצאו בשליטה משותפת של הממשלות המקומיות והממשלה המרכזית תינתן עדיפות להחלטותיה של הממשלה המקומית במקרה של מחלוקת; למושלי מחוזות המנהליים תינתן אחריות על כל פקידי הממשל בתחומי שיפוטם; תוך שנתיים תועבר השליטה על הדיוור, התעסוקה, החינוך, הבריאות וכספים לידי הרשויות המקומיות.

יציאת ישראל מדרום לבנון וההתנתקות מרצועת עזה: ניתוח השוואתי

רוב גייסט פינפולד

יציאתה של ישראל מדרום לבנון במאי 2000 וההתנתקות מרצועת עזה באוגוסט-ספטמבר 2005 סימלו שינוי פרדיגמה במדיניות הטריטוריאלית של ישראל. שתיהן זכו לביקורת חריפה במסגרת השיח הפוליטי בישראל בשל חוסר תכנון אסטרטגי שהזיק בסופו של דבר לאינטרס הלאומי, משום שהן היו כרוכות במסירת שטחים "באופן חד-צדדי", מבלי לנהל משא ומתן עם הצד שכנגד. בניגוד לכך מבקש מאמר זה לתאר את הגורמים שעומדים מאחורי ההיגיון שהוליד את שתי הנסיגות: בסופו של דבר, אף אחת מהן לא הייתה חד-צדדית לחלוטין ולא היוותה תגובה פשוטה למספר חריג של נפגעים. הנסיגות נבעו מערעור דפוסים מקובלים של שליטה טריטוריאלית עקב ירידה בתועלת האסטרטגית הכרוכה בה, יחד עם כיוול מחדש נדרש של מדיניות, אשר היה חיוני להשגת יעדים לאומיים.

מילות מפתח: היחסים בין ישראל לפלסטינים, רצועת עזה, לבנון, חזבאללה, חמאס

בשנת 2002 הדף ראש ממשלת ישראל אריאל שרון את הלחץ הציבורי לסגת מרצועת עזה ואמר כי "דין נצרים כדין תל-אביב", כלומר, יציאה מעזה שוות ערך לנטישת המוקדים המסחריים והתרבותיים של ישראל. כעבור שלוש שנים, שבמהלכן לא התקיים משא ומתן כלשהו בין ישראל לפלסטינים, הורה שרון על "ההתנתקות החד-צדדית" של צה"ל ועל פינוי של כ-8,000 אזרחים ישראלים מרצועת עזה. בדרום לבנון, שינוי מדיניות דומה הביא לסיומה של הנוכחות הצבאית הישראלית באזור שנקרא 'רצועת הביטחון', אף על פי שבניגוד לרצועת עזה, לא היו בדרום לבנון יישובים אזרחיים ישראלים. ישראל שלטה בשטח הלבנוני בין השנים 1985-

רוב גייסט פינפולד הוא עמית מחקר, מלגאי ניובאואר, במכון למחקרי ביטחון לאומי.

2000, וממשלות שבאו זו אחר זו התחייבו לנסיגה במסגרת הסכם שלום. ואולם, בסופו של דבר יצאה ישראל מרצועת הביטחון באופן חד-צדדי ב-24 במאי 2000, בהתאם להתחייבותו של ראש הממשלה אהוד ברק "להחזיר את הבנים הביתה". שתי הנסיגות סימנו היפוך פרדיגמות במדיניות ישראל שהיו תקפות במשך שנים, אשר הקשו על הפרשנים שהתחרו כיצד להסביר את ההיגיון הניצב בבסיסן. מאמר זה עוקב אחר יעדי המדיניות והתוצאות בפועל של היציאה מדרום לבנון בשנת 2000 וההתנתקות מרצועת עזה ב-2005. הוא נפתח בסקירה היסטורית קצרה על מדיניותה של ישראל בשני האזורים, בוחן את הגורמים שתרמו לנסיגות וממפה את תוצאות המדיניות שאליהן התכוונו. לאחר מכן מובאת הערכה לגבי יישומן ותוצאותיהן של הנסיגות, במטרה לקבוע אם אכן הושגו המטרות. המאמר טוען כי הנסיגות לא נבעו ממידה בלתי מספקת של ראיית הנולד או משיקולים פוליטיים קצרי רואי. למעשה, ישראל נסוגה כתוצאה מכך שמתודולוגיות בלתי אפקטיביות של שליטה על שטח לא הועילו לאינטרס הלאומי, לא הביאו להפחתת עלויות גואות ולא יצרו צפי אסטרטגי מועיל לעתיד.

דרום לבנון ורצועת עזה: רקע היסטורי

ב-6 ביוני 1982 ישראל פלשה ללבנון במטרה לגרש משם את הארגון לשחרור פלסטין – אשר ניצל את חוסר האונים של הממשלה המרכזית בלבנון לאחר פרוץ מלחמת האזרחים במדינה, והקים אזור בשליטתו בדרום לבנון. לאחר כישלון השיחות בין ישראל ללבנון, אשר נועדו להבטיח נסיגה במסגרת משא ומתן, הקבינט בישראל הצביע ב-1985 בעד יציאה מלבנון, תוך מתן חופש פעולה לצה"ל "להבטיח את ביטחונם של תושבי הצפון".¹ מתוקף סעיף זה צה"ל לא נסוג לחלוטין מהאזור, והמשיך לשלוט במשך 15 שנים נוספות על שטח של 1,100 קילומטרים רבועים שנודע בשם 'רצועת הביטחון', ובו נפרסו כל העת 1,500 חיילי צה"ל ו-2,500 בעלי ברית מקרב האוכלוסייה המקומית הנוצרית במסגרת צבא דרום לבנון ('צדל'), על מנת לשלוט בשטח שבו חיו 200 אלף אזרחים לבנונים. חרף העובדה שמספר ממשלות בישראל הביעו את רצונן לצאת מהאזור, גורמים רשמיים הטילו ספק ביכולתה של ממשלת לבנון לשלוט בעצמה בשטח. הנסיגה הותנתה בהסכם עם סוריה, שהייתה לה השפעה פוליטית רבה על לבנון ועל חזבאללה. בסך הכול, ההיגיון שעמד בבסיס רעיון רצועת הביטחון היה פשוט, והתבסס על הדוקטרינה הישראלית הקלאסית של שימוש בטריטוריה זרה כמנגנון בלימה

הנסיגות לא נבעו ממידה בלתי מספקת של ראיית הנולד או משיקולים פוליטיים קצרי רואי. ישראל נסוגה כתוצאה מכך שמתודולוגיות בלתי אפקטיביות של שליטה על שטח לא הועילו לאינטרס הלאומי ולא הביאו להפחתת עלויות גואות

המיועד להבטיח שכל עימות אלים יישאר מחוץ לשטחה הריבוני של ישראל. המלכודת של רצועת הביטחון הייתה טמונה באריכות ימיה: ראש הממשלה דאז שמעון פרס טען כי שנת 1985 תהיה "החורף האחרון של צה"ל בלבנון"²; אך לא כך היה. בין 1985 לשנות התשעים המאוחרות נותרה מדיניותה של ישראל כלפי רצועת הביטחון סטטית לחלוטין.

בעוד נוכחותה של ישראל בדרום לבנון נבעה מחששות ביטחוניים, מדיניותה כלפי רצועת עזה הושפעה ממערך סבוך של גורמים. ישראל כבשה את מובלעת החוף סביב העיר עזה, ששטחה 360 קילומטרים רבועים, במהלך מלחמת ששת הימים ביוני 1967. כפי שקרה בלבנון, גם השליטה על רצועת עזה הוצדקה בטענה שיש צורך למנוע מתקפות בתוך שטחה הריבוני של ישראל. יחד עם זאת, עזה נכללת בתחומי ארץ ישראל ההיסטורית, ועל כן ישראלים רבים סברו כי השליטה בה מוצדקת מבחינה אידיאולוגית. הרצון לשמור על השטח בא לידי ביטוי בהקמתם של יישובים אזרחיים, וטרם הנסיגה, היו מוצבים כ-3,000 חיילי צה"ל בעזה לצורך הגנה על 8,000 התושבים הישראלים ברצועה ובגבולותיה. בשנת 2005 התגוררו בעזה גם כ-1.4 מיליון פלסטינים.³ חוסר סימטריה זה שימש כטיעון נגד סיפוח בשל הקושי הכרוך בקליטתה של אוכלוסייה עוינת כה גדולה.

ב-1992 הביע ראש הממשלה דאז רבין את תקוותו כי עזה "תשקע בים"⁴; ושיקף בכך את הקושי של מקבלי ההחלטות בישראל בכל הקשור לתוכניות אסטרטגיות עבור הרצועה. בסופו של דבר, במסגרת הסכמי אוסלו, רבין הורה על נסיגה מ-80 אחוזים מן השטח, תוך השארת היישובים על כנם. האינתיפאדה השנייה שפרצה בשנת 2000, אשר גבתה את חייהם של למעלה מ-1,000 ישראלים ו-3,000 פלסטינים, הציתה מחדש את הדיון באשר לנסיגה מ-20 האחוזים הנוותרים של השטח, שעדיין הוחזקו בידי ישראל. בשנת 2001, במהלך מערכת הבחירות, התחייבה מפלגת העבודה לסגת מעזה אף ללא הסכם.⁵ ראש הממשלה שרון דחה בתחילה את הרעיון של נסיגה כלשהי – אך לאחר מכן יישם את תוכנית ההתנתקות בעצמו. סתירות אלו ממחישות אולי יותר מכול את הצורך בבחינת היסודות האסטרטגיים של הנסיגה.

ההיגיון בנסיגה: עזה ולבנון

הרעיון של רצועת הביטחון בדרום לבנון זכה לתמיכה רחבה בישראל בין השנים 1985 ו-1996,⁶ אך 1997 הייתה שנה גוראית. ב-4 בפברואר נהרגו 73 חיילים שהיו בדרכם לדרום לבנון בהתנגשות בין מסוקים של צה"ל. התאונה האיצה את הקמתה של תנועת 'ארבע אימהות' המשפיעה, שקראה לנסיגה. נוסף לכך, ב-5 בספטמבר 1997 נהרגו 12 לוחמי שייטת של צה"ל במארב בחופי לבנון. עד אז מספר ההרוגים הישראלים הממוצע בדרום לבנון עמד על כ-20-30 בשנה, אך ב-1997 הגיע היחס

בין הרוגי צה"ל וחזבאללה ל-1:1, בניגוד למצב קודם של יחס 3:1 לרעת חזבאללה.⁷ הירידה במספר ההרוגים בקרב חיילי צה"ל בשנים 1999–2000 מיוחסת לעתים לאפקטיביות של רצועת הביטחון. ואולם, הירידה במספר האבדות נבעה בראש ובראשונה מנסיגה הדרגתית, ולא מגידול באפקטיביות של המדיניות המקורית: שר הביטחון משה ארנס הודה כבר באפריל 1999 כי 80 אחוזים ממוצבי צה"ל הועברו לידי צד"ל, ובמאי 1999 התכוון שטחה של רצועת הביטחון.⁸

בראשית שנת 1999 נרשם בפעם הראשונה רוב בסקרים בעד נסיגה חד-צדדית. בתגובה הציע ראש הממשלה בנימין נתניהו צמצום חלקי וחד-צדדי, אך חזר בו לפני שהצהיר על כך בפומבי.⁹ בעקבות זאת, יושב ראש העבודה ברק, אשר התמודד מול נתניהו בבחירות לראשות הממשלה ב-1999, התחייב לסגת תוך שנה ממועד כניסתו לתפקיד, וציין את העדפתו לנסיגה במסגרת משא ומתן. עוד בהיותו ראש אמ"ן ב-1985, ברק התנגד להקמתה של רצועת הביטחון, אך הקונצנזוס ששרר בין הדרג הפוליטי והמדיני גבר על דעתו.¹⁰ עם זאת, עד אמצע שנת 2000 פחתה הרלוונטיות הביטחונית של רצועת הביטחון. הרצועה הוקמה לשם מניעת הסתננות של גורמים עוינים, אשר היוו איום משמעותי על ישראל בשנות ה-80. לקראת סוף שנות התשעים, חזבאללה ניסה לחדור לישראל לעתים נדירות בלבד, והעדיף לגרום לצה"ל אבדות בתחומי רצועת הביטחון, בשילוב ירי רקטות לעבר ישראל. המבצעים הצבאיים ב-1993 וב-1996 שנועדו לדכא את חזבאללה הסתיימו בטרם עת. חוסר הלגיטימציה הבינלאומית לקיומה של רצועת הביטחון הגביל את חופש הפעולה של צה"ל, שכן ישראל נתפסה ככובשת בלתי חוקית של אדמה לבנונית. יצחק מרדכי, אלוף פיקוד הצפון דאז, נזכר כי "האמריקאים הציבו כל מיני תנאים לגבי מה שנחשב מחוץ לתחום: לא לתקוף את צבא לבנון, לא לתקוף מתקני מים, תשתיות, תחנות כוח".¹¹ ברק הציע להפוך את הדינמיקה הזו בתקווה שנסוגה "תייבש את הביצה" ותשלול מחזבאללה את הלגיטימציה הפוליטית שלו כ"תנועת התנגדות" הנאבקת בכיבוש הישראלי.¹² המשך תוקפנות מצד חזבאללה אמור היה להעניק לגיטימציה רבה יותר לתגובה צה"לית, משום שכל התקפה תהיה בשטחה הריבוני של ישראל.

הנסיגה נתמכה גם על ידי שינויים ברמת המקרו בדוקטרינה המבצעית של צה"ל. ב-1999 ישראל החלה להקים מערכת משוכללת של גדרות וחיילים לאורך הגבולות בין ישראל ללבנון ועזה. הפיתוחים הטכנולוגיים בתחום אמצעי החימוש המדויקים העניקו יתרון לישראל, בעוד החזבאללה היה נטול יכולת לירט מטוסים. השימוש בחימוש ארוך-טווח הפך לאופציה הצבאית המועדפת: ב-1998 ישראל ביצעה 150 תקיפות אוויריות בלבנון, לעומת 21 תקיפות ב-1990. ברצועת עזה המתקפות הפלסטיניות נענו בתקיפות אוויריות ב-21, 24, 26, 28 ו-30 באוגוסט

וב־1 בספטמבר 2003.¹³ השילוב בין שימוש בחימוש שובר שוויון לבין אטימת הגבול סייע לקדם מטרות מסוימות, תוך מזעור הצורך במבצעי חי"ר מתמשכים בשטח זה. בדומה ללבנון, האלימות הגואה ערערה את ההיגיון שבשליטה טריטוריאלית על רצועת עזה. מתחילת האינתיפאדה השנייה ועד ההתנתקות נהרגו 162 ישראלים בפיגועים שיצאו מרצועת עזה.¹⁴ גדר הגבול עם עזה הבטיחה כי הפיגועים יוגבלו בעיקר לשטח הרצועה עצמה סביב יישובים ישראלים, מוצבים צבאיים או כבישי גישה. כתוצאה מכך החלה להיווצר תפיסה שהיישובים מזיקים לאינטרס הלאומי: פלוגת חי"ר שלמה ומחלקת שריון נדרשו כדי להגן על יישוב קטן של 26 משפחות. אגף התכנון של צה"ל טען כי פינוי יישובים ברצועת עזה יאפשר צמצום של סדר הכוחות הפעילים בשליש, מבלי להתפשר בנושא הביטחון.¹⁵ התקווה הייתה שההתנתקות תאפשר לישראל לנקוט מדיניות של הרתעה באמצעות מניעה: פגיעה ביכולתו של האויב לגרום אבדות באמצעות צמצום נקודות המגע, והגבלת היכולת הפלסטינית להסלים את האלימות. בניגוד לכך, צה"ל יוכל להגיב על פרובוקציות באמצעות תקיפה מרחוק בעלות נמוכה וברמת פגיעה גבוהה.

יתר על כן, האינתיפאדה הובילה להכרה קולקטיבית באיום הדמוגרפי על הריבונות היהודית שנובע משליטה על מיליוני פלסטינים. נוסחו חלופות לסטטוס קוו, ביניהן יוזמת ז'נבה שהגו אישים ישראלים ופלסטינים, ויוזמת השלום הערבית

מ־2002 שהציעה לישראל יחסים דיפלומטיים מלאים עם העולם הערבי, בתמורה לנסיגה מלאה לקווי יוני 1967 ופתרון מוסכם לסוגיית הפליטים הפלסטינים. יוזמת ז'נבה זכתה לתמיכה של 40 אחוזים בקרב הציבור הישראלי, בעוד נשיא המדינה דאז, משה קצב, הציע לטוס לערב הסעודית כדי לנהל משא ומתן על יוזמת השלום הערבית.¹⁶ אולם ממשלת ישראל התנגדה ליוזמות, בין היתר עקב היקף הנסיגה שנדרשה בגדה המערבית, ואריאל שרון טען: "רק תוכנית ישראלית תמנע מאיתנו להיגרר ליוזמות המסוכנות... של ז'נבה וערב הסעודית".¹⁷ פחות משבועיים לפני שהכריז שרון על ההתנתקות התקיימה פגישה פומבית של מזכיר המדינה האמריקאי קולין פאוול עם תומכי יוזמת ז'נבה. נוסף לכך, ארצות־הברית בהנהגת הנשיא ג'ורג' וו. בוש הפעילה לחץ על ישראל לקבל את מפת הדרכים

אגף התכנון של צה"ל טען כי פינוי יישובים ברצועת עזה יאפשר צמצום של סדר הכוחות הפעילים בשליש, מבלי להתפשר בנושא הביטחון

האינתיפאדה הובילה להכרה קולקטיבית באיום הדמוגרפי על הריבונות היהודית שנובע משליטה על מיליוני פלסטינים

לשלום.¹⁸ יוזמת הקוורטט שהיו שותפות לה רוסיה, ארצות־הברית, האיחוד האירופי והאו"ם, במטרה לפרוץ את המבוי הסתום בין ישראל לפלסטינים.

טרם ההכרזה על ההתנתקות, 600 חיילי צה"ל הודיעו על סירובם לשרת בגדה המערבית או ברצועת עזה, וארבעה ראשי שב"כ לשעבר הזהירו כי ישראל ניצבת

בפני אסון. הצהרות אלו פגעו במעמדו של שרון בסקרים ולדברי דב וייסגלס, ראש לשכתו לשעבר, גם השפיעו עליו באופן אישי.¹⁹ הנשיא הפלסטיני יאסר ערפאת נתפס בעיני שרון כאדם בלתי אמין באופן שסיכל מראש את הדרישה למשא ומתן, ונראה היה כי פיטוריו של ראש הממשלה הפלסטיני מחמוד עבאס (אשר נתפס כרפורמטור) על ידי ערפאת בספטמבר 2003 הצדיקו את עמדתו של שרון. מכאן שמקבלי החלטות בישראל הושפעו משני גורמים מנוגדים: הצורך בשינוי הסטטוס קוו והתפיסה שאין פרטנר לשלום בצד הפלסטיני. כך גובשה הנסיגה כצעד חד-צדדי שמטרתו "להתנתק" מן הפלסטינים ולתת מענה לאיום הדמוגרפי והביטחוני, תוך הקלת הלחץ מבית ומחוץ.

קבלת החלטות ויישום הנסיגה

בנאומו הראשון כראש ממשלה ביולי 1999, ברק חזר על התחייבותו במערכת הבחירות לנסיגה מלבנון תוך שנה, על בסיס משא ומתן ובמסגרת הסכם שלום בין ישראל לסוריה. בינואר 2000, בעקבות כישלון המשא ומתן בין ישראל לסוריה, ברק ביקש מצה"ל להתכונן לנסיגה חד-צדדית; הקבינט אימץ את המדיניות בפברואר. ברק חרג מן הפרוטוקול בכך שסירב להזמין בכירים בצה"ל לשיבת הקבינט, עקב ההתנגדות הנרחבת בצבא לנסיגה.²⁰ דני יתום, ראש לשכתו של ברק דאז, נזכר כי: "[ראש חטיבת המחקר דאז] עמוס גלעד טען כי תושבי הצפון לא יוכלו אפילו להוציא את האף מהחלון, מחשש שצלף יירה בהם", אם הנסיגה תתבצע.²¹ אף על פי כן, התעלם ברק מקולותיהם של המתנגדים בצבא, כולל הרמטכ"ל שאול מופז. לאחר כישלון השיחות של הרגע האחרון בין נשיא ארצות-הברית ביל קלינטון ונשיא סוריה חאפז אל-אסד ב'ז'נבה במאוס 2000, נקבע מועד הנסיגה החד-צדדית לחודש יולי. עם זאת, תומכי חזבאללה יזמו בחודש מאי צעדות בלתי חמושות לעבר מוצבי צד"ל, והניסו את אנשי המיליציה המיואשים. ב־22 במאי 2000 הציג צה"ל בפני ראש הממשלה ברק שתי אפשרויות: להחליף את אנשי צד"ל הבורחים בכוחות של צה"ל, או לבצע את הנסיגה באופן מיידי. ברק לא מצא תועלת רבה במשלוח כוחות למוצבים המיועדים לפינוי, וכך הנסיגה הושלמה בקצת יותר מ־24 שעות, ללא נפגעים. התמיכה הציבורית הנרחבת והיעדר קשרים אידיאולוגיים ויישובים אזרחיים באזור גרמו לכך שהיציאה מדרום לבנון לא עוררה מחאה נרחבת מבית. האופוזיציה בראשות הליכוד גם כן תמכה בנסיגה.

בניגוד ללבנון, ההתנתקות מעזה גרמה קרע בעם. בכנס הרצליה השנתי שנערך ב־18 בדצמבר 2003 הכריז שרון על התנתקות חד-צדדית, ובאותו אירוע הכריז שר החוץ סילבן שלום על התנגדותו לכך. בפברואר 2004 הסביר שרון כי ההתנתקות תכלול נסיגה מ־20 אחוזים משטחי רצועת עזה הנמצאים תחת שליטה ישראלית ישירה. המהלך אושר בקבינט ביוני 2004 ובכנסת באוקטובר 2004. עם זאת, שרים אחדים פוטרו

ומפלגות פרשו מהקואליציה עקב התנגדותם. בהצבעה שנערכה בקרב חברי הליכוד במאי 2004, דחתה המפלגה של שרון את ההתנתקות ברוב של 60 מול 40. הנסיגה זכתה לתמיכה עקבית מרוב הציבור,²² אולם המתנחלים ורבים אחרים התנגדו לה בתקיפות, עתרו לבית המשפט העליון ובאחת ההזדמנויות אף יצרו לאות מחאה שרשרת אנושית מעזה לירושלים. מבצע הפינוי החל ב־15 באוגוסט 2005 והסתיים ב־11 בספטמבר. אף על פי שהמראות של תושבים המפונים בכוח מבתיהם נגעו ללבם של ישראלים מכל קצות הקשת הפוליטית, הרי נבואות הזעם הרבות על מלחמת אזרחים לא התממשו, ולא נרשמו פיגועים מן הצד הפלסטיני.

תומכים ומתנגדים הגדירו את היציאה מדרום לבנון ואת ההתנתקות מעזה כ'חד־צדדיות', כלומר, שינויי מדיניות שהתבצעו ללא הסכמתם של כלל השחקנים המעורבים. למרות שהנסיגות היו חסרות תקדים ושברו את המשוואה הישראלית הקודמת של שטחים תמורת שלום, הרי אף אחת מהן לא הייתה חד־צדדית לחלוטין: אף על פי שלא נעשה ניסיון לקבל את הסכמתו של האויב, האסטרטגיה שניצבה בבסיסן של שתי הנסיגות ויישומה בפועל גובשו באמצעות משא ומתן עם גורמים חיצוניים. ראש לשכת ראש הממשלה דאז דני יתום טוען כי היציאה מלבנון "לא הייתה חד־צדדית... היא התבצעה בתיאום עם האו"ם ועם האמריקאים".²³ משרד החוץ הישראלי המליץ לקיים את החלטת מועצת הביטחון של האו"ם 425, אשר הפרשנות הרחבה שניתנה לה כללה נסיגה של ישראל לגבול הבינלאומי. מכיוון שלבנון סירבה לשתף פעולה, ישראל פנתה לאו"ם, ואנשיו התוו את קו הגבול הבינלאומי. ברק אף התעלם מהתנגדויות של צה"ל ואילץ את הצבא לפנות שטח בעל חשיבות טקטית, במטרה להשיג לגיטימציה בינלאומית. מכאן שהנסיגה בוצעה בשיתוף פעולה ובחסות לגיטימציה מצד האו"ם, אשר גם קבע את עומק הנסיגה הישראלית.

באופן דומה סותרת המעורבות החיצונית הנרחבת בנסיגה מעזה את התפיסה המקובלת בדבר ההתנתקות החד־צדדית. הקוורטט, מדינות ה־G8 והבנק העולמי תמכו בהתנתקות, וממשלת מצרים והרשות הפלסטינית תיאמו עם ישראל את ההיבטים הביטחוניים של הנסיגה. פרטי התוכנית נקבעו במסגרת מגעים אינטנסיביים שהתקיימו בין ישראל וארצות־הברית בחודשים פברואר ומארס 2004. שגריר ארצות־הברית בישראל דאז, דניאל קרצר, נזכר: "הבהרנו לשרון שלא ניתן להגביל [את הנסיגה] לעזה בלבד".²⁴ הנציגים הישראלים במשא ומתן הציעו למעשה פינוי נוסף של 17 התנחלויות בגדה המערבית, אך האמריקאים דחו אפשרות זו לטובת נסיגה מוגבלת יותר. ההתנתקות כללה לבסוף ארבע התנחלויות בצפון הגדה המערבית, שבהן התגוררו 450 ישראלים.²⁵ גורם אמריקאי שהתבקש על ידי הצוות הישראלי להסכים לוותורים, הצהיר: "אנו נבהיר כי ישראל תוכל לשמור על גושי

[ההתיישבות] הגדולים מבלי להיכנס לפרטים לגבי פירוש הדבר, וכי יישובם מחדש של הפליטים הפלסטינים יתבצע בתחומי המדינה הפלסטינית, ולא בישראל.²⁶ בעקבות זאת שלח הנשיא בוש ב־14 באפריל 2004 איגרת לשרון ובה הבטחה שארצות־הברית תתנגד "לכל תוכנית אחרת" שתיכפה על ישראל, והרגיע בכך את חששות הישראלים מפני יוזמת ז'נבה ויוזמת השלום הערבית. בוש התחייב כי ארצות־הברית תתמוך ביישובם מחדש של פליטים פלסטינים מחוץ לגבולות ישראל בלבד. יתרה מזאת, ארצות־הברית לא תדרוש מישראל לסגת לקווי 4 ביוני 1967, ותעניק בכך לגיטימציה לסיפוח ישראלי פוטנציאלי של יישובים רבים בגדה המערבית. ניכר כי ממשל בוש למעשה נכנס ליחסי התמקחות עם ישראל, במסגרתם כתמורה להתנתקות, התאים את עמדותיה של ארצות־הברית באשר לפתרון הקבע באופן ששיקף אינטרסים ישראליים. אף על פי שמקבלי ההחלטות בישראל יצאו נגד הנורמות המקובלות לאחר שלא הצליחו לתאם נסיגה מלבנון ומעזה במסגרת משא ומתן עם כוחות עוינים, ה"חד־צדדיות" תואמה עם שותפים חיצוניים, במסגרת עסקה שבה ערובות פוליטיות ו/או ביטחוניות ניתנו בתמורה לויתורים טריטוריאליים. על כן, חרף היעדרו של הצד שכנגד, התיאום בין ישראל לגורמים אחרים מיתן את תחושת החד־צדדיות.

הצלחות וכישלונות: השלכותיה של הנסיגה

האו"ם נתן תוקף לנסיגה הישראלית מלבנון ב־16 ביוני 2000. במהלך החודשיים שלאחר מכן הגישה ישראל, אשר נהנתה מלגיטימציה בינלאומית מחודשת, 199 תלונות לאו"ם בנוגע לפעילות בגבול.²⁷ אולם, חזבאללה לא הפך לתנועה פוליטית פנימית בלתי אלימה אלא ריכז את התקפותיו בחוות שבעא, שטח ברמת הגולן ששישראל כבשה מידי סוריה ב־1967, אשר לגביו העלתה לבנון תביעה טריטוריאלית, ובכך שמר חזבאללה על תדמיתו כתנועת התנגדות. בשל העדר הסכם שלום בין ישראל לסוריה, לסוריה לא היה כל אינטרס לרסן את חזבאללה, אשר השתלט על השטח שפונה. אף על פי כן, נרשמה ירידה דרסטית בהתקפות של חזבאללה נגד ישראל, מ־1528 תקיפות ב־1999 ל־50 בלבד משנת 2000 עד אמצע 2006.²⁸ העוצמה הרכה שהושגה כתוצאה מהלגיטימציה הבינלאומית תוגברה באיומים בשימוש בכוח: ברק הזהיר כי "לבנון תעלה באש" אם ההתקפות יימשכו לאחר הנסיגה.²⁹ אולם תגובותיה של ישראל היו רפות למדי לעתים קרובות, כפי שסיכם ראש הממשלה דאז שרון בדרישתו: "כל מה שלא נדרש להתבצע שם [בלבנון] לא

ה"חד־צדדיות" תואמה עם שותפים חיצוניים, במסגרת עסקה שבה ערובות פוליטיות ו/או ביטחוניות ניתנו בתמורה לויתורים טריטוריאליים. חרף היעדרו של הצד שכנגד, התיאום בין ישראל לגורמים אחרים מיתן את תחושת החד־צדדיות

צריך להתבצע".³⁰ ישראל לא הצליחה להגיב על מספר ניסיונות מצד חזבאללה לחטוף חיילים ישראלים, ובעקבות זאת הצליח חיזבאללה לבצע חטיפה שהובילה למלחמת לבנון השנייה ביולי-אוגוסט 2006. כ־500 לוחמי חזבאללה, 121 חיילים ישראלים ו־1000 אזרחים לבנונים נהרגו, ובכך הופרכה התפיסה שהיציאה מלבנון הביאה שקט. עם זאת, המלחמה נבעה מכישלון של ההרתעה הישראלית יותר מאשר מהנסיגה עצמה: מנהיג חזבאללה שיח' חסן נסראללה הודה כי לא היה מורה על החטיפה אילו ידע שהתגובה הישראלית תהיה חריפה כל כך.³¹

בעיני פרשנים ישראלים רבים, ההתנתקות אפשרה את ירי הרקטות מעזה לתחומי ישראל, אשר תפח מ־401 שיגורים ב־2005 – לפני ההתנתקות – ל־1,722 ב־2006, לאחר ההתנתקות. ירי הרקטות הביא למספר סבבי לחימה. האחרון שבהם נמשך שבעה שבועות בקיץ 2014, וגבה את חייהם של 73 ישראלים ולמעלה מ־1,000 פלסטינים. עם זאת, שיטות הפיגועים המועדפות לפני ההתנתקות – כלי נשק קטנים, מטעני צד או פיגועי התאבדות, אשר גבו יותר קורבנות מן הרקטות – פחתו בצורה חדה לאחר ההתנתקות.³² בעשור שבין 2005–2015 נהרגו 140 ישראלים כתוצאה ממתקפות ששוגרו מעזה, לעומת 162 ישראלים שנהרגו בחמש השנים שקדמו להתנתקות.³³ מכאן שהדגש על ירי רקטות לאחר ההתנתקות היה תוצר ישיר של האפקטיביות של ההתנתקות: שחקנים עוינים לא היו מסוגלים עוד להוציא לפועל פיגועים קטלניים שעלותם נמוכה, ולכן עברו לירי רקטות, שהיה אפקטיבי פחות בגרימת אבדות. כמו כן, הטענה שההתנתקות הביאה לעלייה בכמות הרקטות לא הייתה מדויקת: מספר מקרי ירי הרקטות מעזה בשנת 2004 היה גבוה יותר מאשר ב־2006 ובשנים 2009–2012.³⁴

העלייה בהיקף ירי הרקטות גברה לאחר שחמאס נטל את השליטה על רצועת עזה מידי הרשות הפלסטינית ב־2007. נטען כי ההתנתקות הקלה על ההפיכה: כתוצאה מהנסיגה מעזה לא היה ביכולתו של צה"ל למנוע את ההשתלטות הצבאית של חמאס על הרצועה. אין ספק כי ההתנתקות חיזקה את חמאס בכך שביטלה את השליטה הישירה של צה"ל בשטח הרצועה והגבירה את חופש התנועה של הארגון האסלאמיסטי. עם זאת, ההתנתקות נגעה בפועל לשטח של פחות מ־20 אחוזים מהרצועה, שהיה עדיין בשליטת ישראל. גם אילו שמרה ישראל על נוכחות ביטחונית ב־2007, מקבלי החלטות היו נאלצים להתלבט אם להיכנס שוב לשטח עירוני צפוף ועוין, שהשליטה בו בפועל עברה זמן רב קודם לכן לידי הפלסטינים. ההתנתקות אכן לא ענתה על מספר ציפיות עיקריות. ישראל נחלה כישלון נחרץ בהשגת מטרתה – להסיר מעצמה את נטל האחריות על האוכלוסייה בעזה, תוך עידוד ההנהגה הפלסטינית לנטוש את דרך האלימות לשם הקמת מדינה. הדבר הוכח על ידי ההפיכה של חמאס והטענה שישראל שולטת על הגישה לעזה מן הים ומן האוויר, ומכאן שהשטח עודנו כבוש על ידי ישראל. לבסוף, תגובותיו

הלוחמניות של צה"ל לפרובוקציות המתמשכות בעזה ובלבנון חשפו את ישראל לביקורת בינלאומית רחבה, אשר הוכיחה כי תוספת הלגיטימציה והחופש הטקטי היתה מוגבלת.

סיכום והשלכות

אף על פי שהיציאה מדרום לבנון וההתנתקות מעזה זכו לתמיכה בדעת הקהל, הרי שכישלונות המדיניות, בין באמת ובין בתפיסה, עוררו בדיעבד התנגדות משמעותית בישראל. בשנת 2009, ראש הממשלה בנימין נתניהו התייחס להתנתקות מעזה כאל "טעות" אשר "לא הביאה לא שלום ולא ביטחון";³⁵ ב-2015 טען ראש האופוזיציה דאז יצחק הרצוג, כי הנסיגה הפכה את רצועת עזה ל"בסיס טילים אחד גדול".³⁶ באופן דומה אמר הפרשן הצבאי גל לופט שהיציאה מלבנון הייתה רעועה מבחינה אסטרטגית, וטען כי "שיקולי פופולריות ותועלתנות גברו על אינטרסים אסטרטגיים". אפרים סנה, שהיה סגן שר הביטחון בתקופת ממשלת ברק, ייחס את היציאה מלבנון ל"יללות הפופוליסטיות" של קבוצות מבית אשר תמכו בנסיגה.³⁷ נרטיב זה ממשיך להגדיר את הנסיגות כבלתי רציונליות ותולדה של חולשות חברתיות.

בניגוד לכך, מאמר זה מבקש להוכיח כי בשני המקרים לא הייתה הנסיגה בגדר הסתלקות בלבד או תוצר טהור של פוליטיקה פנימית, אלא שאיפה של מקבלי ההחלטות בישראל לצמצם עלויות ולצאת מהמבוי הסתום המזיק באמצעות שינוי טקטי, ניצול הפוטנציאל הצבאי של ישראל ומימוש הלגיטימציה הבינלאומית. הן בעזה והן בלבנון ניצלו שחקנים עוינים את הנוכחות הישראלית לצורך הסלמת עלויות והשפעה על הליכי קבלת ההחלטות. היציאה מלבנון וההתנתקות מעזה לא היוו אות לחולשה, אלא כיול מחדש של פרדיגמות מבוססות של שליטה טריטוריאלית, אשר לא שירתו עוד את המטרות המוצהרות.

למרות שאף נסיגה לא השיגה את מטרותיה במלואן, הפערים בין התוצאות הרצויות לתוצאות בפועל היו גם תולדה של כשלון לבסס הרתעה אפקטיבית לאחר הנסיגה. אף על פי כן, הדוגמאות לעיל עשויות לספק לקחים רלוונטיים לצורך קביעת מדיניות. קובעי המדיניות צריכים להכיר בכך שנסיגה אינה שמה קץ למעורבות בטריטוריה מסוימת, ופינוי שטחים אינו תרופת פלא לאתגרי ביטחון לאומי דוגמת ירי רקטות. היציאה מלבנון וההתנתקות מעזה לא הביאו לשינוי בהשקפת העולם של השחקן

בשני המקרים לא הייתה הנסיגה בגדר הסתלקות בלבד או תוצר טהור של פוליטיקה פנימית, אלא שאיפה של מקבלי ההחלטות בישראל לצמצם עלויות ולצאת מהמבוי הסתום המזיק באמצעות שינוי טקטי, ניצול הפוטנציאל הצבאי של ישראל ומימוש הלגיטימציה הבינלאומית

העוין, אם כי צמצום השליטה על השטח אכן הגביל את יכולתו של האויב לממש כוונות עוינות, לפחות בצורות מסוימות. לבסוף, שני המקרים ממחישים את הסכנה הטמונה באינרציה: התמשכותה של מדיניות שהתועלת הטמונה בה פגה זה זמן רב. שערור מתמיד של עלות ותועלת הינו הכרחי לשם קביעת מדיניות איתנה כלפי סכסוך טריטוריאלי מתמשך. הן בעזה והן בלבנון, כיול מחדש של מדיניות הביא לערעורה של פרדיגמה בעלת תוקף אסטרטגי הולך ופוחת, ומנע בזבוז משמעותי של הון אנושי וכלכלי נוסף עבור שטח שלא נחשב חיוני לאינטרס הלאומי.

הערות

- 1 Shlomo Brom, *Israel and South Lebanon: In the Absence of a Peace Treaty with Syria*, Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv, 1999.
- 2 Daniel Sobelman, *New Rules of the Game: Israel and Hizbollah after the Withdrawal from Lebanon*, Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv, 2003.
- 3 Darryl Li, "The Gaza Strip as a Laboratory: Notes in the Wake of Disengagement," *Journal of Palestine Studies* 35, no. 2, 2006, pp. 38-55, p. 39.
- 4 Martin Asser, "Analysis: Hopeless in Gaza," BBC News, November 20, 2000, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1032701.stm
- 5 Charles D. Freilich, *Zion's Dilemmas: How Israel Makes National Security Policy*, Cornell University Press, New York, 2012.
- 6 Asher Arian, "Israeli Public Opinion on Lebanon and Syria," *Strategic Assessment* 2, no. 1, 1999, pp. 19-23 and Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, Penguin, 2001, London, p. 427.
- 7 Joshua Gleiss, *Withdrawing Under Fire: Lessons Learned from Islamist Insurgencies*, Potomac Books, Virginia, 2011.
- 8 Ed Blanche, "Light at the End of Lebanon's Tunnel?" *Jane's Intelligence Review* 5, 1999.
- 9 Charles D. Freilich, "Israel in Lebanon – Getting It Wrong: The 1982 Invasion, 2000 Withdrawal, and 2006 War," *Israel Journal of Foreign Affairs* 6, no. 3, 2012, pp. 41-75.
- 10 Simon Murden, "Understanding Israel's Long Conflict in Lebanon: The Search for an Alternative Approach to Security during the Peace Process," *British Journal of Middle Eastern Studies* 27, no. 1, 2000, pp. 24-47; על עמדת ברק, ראו: Freilich (2012b).
- 11 ראיין של המחבר עם יצחק מרדכי, 28 ביוני 2017.
- 12 Lisa Beyer, "The Time Had Come to End a Tragedy," *Time Magazine*, June 5, 2000, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2056186,00.html>
- 13 על נתונים סטטיסטיים לגבי לבנון, ראו: Nicholas Blanford, *Warriors of God: Inside Hezbollah's Thirty-Year Struggle Against Israel*, Random House, 2011,

- Anthony H. Cordesman, *The Israeli-Palestinian Conflict: Escalating to Nowhere*, Praegar Security International, Connecticut, 2005.
- Avishay Ben-Sasson Gordis, *The Strategic Balance of Israel's Withdrawal from Gaza (2015-2016)*, Molad Center for Renewal of Israeli Democracy, http://www.molad.org/images/upload/files/Disengagement-Eng-report-full_final-for-website.pdf
- Daniel Byman, *A High Price: The Triumphs and Failures of Israeli Counter-Terrorism*, Oxford University Press, New York, 2011;
- Joel Fishman, "Failure of Perception and Self-Deception: Israel's Quest for Peace in the Context of Historically Related Cases," *Jerusalem Viewpoints* No. 450, 2001.
- יוזמת ז'נבה היא הסכם ישראלי-פלסטיני בלתי רשמי לפתרון קבע, אשר אדריכליו היו השר הישראלי לשעבר יוסי ביילין והשר ברשות הפלסטינית יאסר עבד רבו. יוזמת השלום הערבית היא הצעה לפתרון קבע שאומצה על ידי הליגה הערבית ב-2002. לפרטים נוספים ראו: Galia Golan, *Israel and Palestine: Peace Plans and Proposals from Oslo to Disengagement*, Markus Weiner, Princeton, 2007.
- Joel Peters, "The Gaza Disengagement: Five Years Later," *Israel Journal of Foreign Affairs* 4, no. 3, 2010, pp. 33-44, 36.
- מפת הדרכים לשלם הציעה נקיטת צעדים בוני אמון מקבילים על ידי שני הצדדים, לפני המשא ומתן על הסכם הקבע. למידע נוסף ראו: Ahron Bregman, *Israel's Wars*, Taylor and Francis, London, 2013.
- Mazal Muallem, "Why So Many of Israel's Security Hawks have Become Doves," *al-Monitor*, June 27, 2016, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/06/israel-left-camp-generals-shin-bet-the-gatekeepers-idf.html#ixzz4Fl iOWFrj>
- Bregman, *Israel's Wars*. 20
- ראיון של המחבר עם דני יתום, 27 ביוני 2017. 21
- Meir Elran, "The Domestic Effects of the Disengagement," *Strategic Assessment* 8, no.3, 2005, pp. 26-32. 22
- ראיון של המחבר עם דני יתום, 27 ביוני 2017. 23
- ראיון של המחבר עם דניאל קרצר, 11 בינואר 2017. 24
- Ahron Bregman, *Elusive Peace: How the Holy Land Defeated America*, Penguin, London, 2005. 25
- ראיון של המחבר עם דב ויסגלס, 7 ביוני 2017. 26
- "Israel Files 27 More Complaints with U.N. Over Lebanon Border", Associated Press, July 27, 2000. 27
- Sobelman, *New Rules of the Game*. 28
- Byman, *A High Price*, p. 242. 29
- שם, עמ' 250. 30
- BBC News, "Nasrallah Sorry for Scale of War," August 27, 2006, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/5291420.stm 31
- שם. 32
- Ben-Sasson Gordis, *The Strategic Balance of Israel's Withdrawal from Gaza*. 33

- ש.ם. 34
- “Netanyahu Calls Gaza Withdrawal ‘a Mistake’”, *The National*, August 10, 2009, <https://www.thenational.ae/uae/netanyahu-calls-gaza-withdrawal-a-mistake-1.539134> 35
- Luke Baker, “Shadow of Israel’s Pull-out From Gaza Hangs Heavy Ten Years On”, *Reuters*, August 10, 2015, <https://www.reuters.com/article/us-israel-gaza-disengagement-insight/shadow-of-israels-pullout-from-gaza-hangs-heavy-10-years-on-idUSKCN0QF1QQ20150810> 36
- Gal Luft, “Israel’s Security Zone in Lebanon: A Tragedy?” *Middle East Quarterly* 7, no. 3, 2000, pp. 13-20, <http://www.meforum.org/70/israels-security-zone-in-lebanon-a-tragedy>; Efraim Sneh, “Why I Opposed Israel’s Withdrawal from Lebanon”, *Haaretz*, May 21, 2010, <http://www.haaretz.com/why-i-opposed-israel-s-withdrawal-from-lebanon-1.291383> 37

האיום הדמוגרפי: האוכלוסייה הישראלית "נוטשת" את הנגב והגליל

עמית אפרתי

לאורך השנים נקטו ממשלות ישראל מדיניות אסטרטגית שמטרתה לפזר את האוכלוסייה המקומית בין חלקי הארץ. חרף מדיניות זו, בשני העשורים האחרונים התחזקה בצורה משמעותית העדפתה של האוכלוסייה הישראלית לגור במטרופולין גוש דן רבתי, ומגמה זו מתבטאת ב"נטישה" הדרגתית של הנגב והגליל. כדי להתמודד עם התופעה, אשר טומנת בחובה אתגרים אסטרטגיים למדינת ישראל במישור החברתי-סביבתי ובמישור והלאומי, מתעתדת הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל באמצעות צעדים מגוונים, ובראשם תמריצים כלכליים. אולם, הפערים העצומים בין צפון ודרום הארץ למרכז בתחומי חיים רבים כגון תעסוקה, חינוך ובריאות מובילים לכך שתמריצים אלה נתפסים על ידי רוב המשפחות השוקלות מעבר לנגב ולגליל כבטלים בשישים. לשיפור המצב ממליץ מאמר זה ליישם תהליך הדרגתי שיכלול תחילה השקעה משמעותית בתשתיות המשפיעות על איכות חייהם של תושבי הנגב והגליל, כדי למנוע את המשך הגירתם השלילית מהאזור. רק כשיושלם שלב זה ניתן יהיה לנסות לעודד אוכלוסיות מיתר חלקי הארץ להתיישב באזורים אלה לצורך שיפור איכות החיים, ולא כדי ליהנות מתמריץ כספי.

מילות מפתח: פיתוח הנגב והגליל, פריפריה, מאזן דמוגרפי, תכנון מרחבי, פיזור אוכלוסין

עמית אפרתי הוא בוגר תואר שני מחקרי ביחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית, ירושלים, וצוער בתכנית 'צוערים לשירות המדינה'. המחבר מודה לתא"ל (במיל') שלמה ברום ולתא"ל (במיל') רות ירון על הערותיהם.

רקע

מאז הקמת מדינת ישראל כללה מדיניות התכנון המרחבי של ממשלותיה אסטרטגיית פיזור אוכלוסין שנועדה להגן תחילה על המרחב הגיאוגרפי מפני פלישת צבאות ערב, כחלק מתפיסת הגנה מרחבית שבה מילאו יישובי הפריפריה תפקיד מרכזי במערך ההגנה על הגבול. בשלב מאוחר יותר נועדה מדיניות זו להשפיע על המאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים באזורי הפריפריה. במסגרת המדיניות הושקעו תקציבים נרחבים בבניית יישובים חדשים ובחיזוק יישובים ותיקים בגליל, ב"משולש", בנגב ובאזורים נוספים. על אף המאמצים, ובדומה לתמורות מקבילות ברחבי העולם במסגרתן מהגרות אוכלוסיות לערים הגדולות השוכנות במרכז הכלכלי והחברתי של מדינותיהן, בשלושת העשורים האחרונים התחזקה במידה רבה העדפתה של האוכלוסייה הישראלית לגור במרכז הארץ. מגמה זו מתבטאת במעבר מסיבי של תושבי הנגב והגליל למרכז, ובהעדפה מתמשכת של תושבי המרכז להישאר בו (טבלה 1).¹

טבלה 1: הגירה פנימית, מחוז המרכז

2015	2014	2008	2000	1992	1985	
74,100	74,400	73,700	62,800	56,900	34,100	נכנסו
63,300	62,300	62,000	47,600	48,900	30,100	יצאו
+10,800	+12,100	+11,700	+15,200	+8000	+4000	מאזן

מערכת ההעדפות המתוארת הובילה לכך שבמטרופולין גוש דן רבתי, הכולל את מחוזות המרכז ותל-אביב (מנתניה בצפון, מכבים-רעות במזרח ועד רחובות בדרום) – אזור המהווה כשבעה אחוזים משטח המדינה – מתגוררים כיום כ-40.6 אחוזים מכלל האוכלוסייה בארץ. מנגד, בנגב (נפת באר-שבע) – המשתרע מבקעת באר-שבע ועד אילת ומהווה כ-60 אחוזים משטח המדינה – מתגוררים כשמונה אחוזים מהאוכלוסייה. באופן דומה, בגליל (נפות צפת, כנרת, עכו ויזרעאל) – המשתרע מגבול לבנון ועד עמק יזרעאל ומהווה כ-16 אחוזים משטח המדינה – מתגוררים כ-15 אחוזים מכלל האוכלוסייה בארץ (טבלה 2).²

טבלה 2: פיזור האוכלוסין במדינת ישראל

מרכז (מחוזות המרכז ותל-אביב)	נגב (נפת באר-שבע)	גליל (נפות צפת, כנרת, עכו ויזרעאל)	
7% (1,479 קמ"ר)	60% (12,918 קמ"ר)	16% (3,319 קמ"ר)	אחוז משטח המדינה (20,770 קמ"ר)
40% (3,407,400 איש)	8% (687,400 איש)	15% (1,322,600 איש)	אחוז מתוך האוכלוסייה הכללית (8,380,100 איש)

"נטישת" הנגב והגליל – איום אסטרטגי עבור מדינת ישראל בשני מישורים המישור החברתי-סביבתי

מעברם של תושבי הנגב והגליל למטרופולין גוש דן והרצון המתמשך של תושביו להישאר בו נטועים בעוצמתו החברתית והכלכלית, אשר הובילה לתפיסה הרת אסון של הקשר בין מגורים באזור זה לבין יכולתם של אזרחי המדינה לרכוש השכלה ולהיות בעלי אמצעים. אולם, בשל המחיר הכלכלי הגבוה שכרוך במגורים במרכז הארץ, תפיסה זו מובילה בעיקר את המשפחות האמידות בנגב ובגליל להגר למרכז, בעוד מעוטי היכולת נותרים בפריפריה הגיאוגרפית. התהליך המתואר צפוי להוביל להחרפת הפערים החברתיים-כלכליים בחברה הישראלית, להגברת אי-השוויון בה, לחיזוק תחושת הניכור והפיצול ולהמשך חלוקת משאבים לא מאוזנת בין חלקי הארץ.

במקביל, ביקוש היתר של האוכלוסייה הישראלית להתגורר במרכז הארץ צפוי להאפיל על איכות החיים בו.³ ראשית, הוא יוביל לבנייה מסיבית ולהקמת תשתיות תמך רבות, שיובילו לדילול הדרגתי של השטחים הפתוחים. כבר כיום, מובילים תהליכים אלו להרס חופי הים והשטחים החקלאיים, לחיסול הריאות הירוקות ואתרי הנופש והרווחה לאוכלוסייה ולמניעת חדירת מים למפלס מי התהום. ביקוש היתר אף יפגע בכושר הנשיאה של המרכז בטיפול בשפכים ובפסולת, ולכך יהיו השלכות על איכות המים ועל מידת זיהום הקרקע. בנוסף צפוי ביקוש היתר להוביל להמשך העלייה המתמדת במחירי הדיור במרכז הארץ (ולפיכך לגידול ביוקר המחיה), בשל הקושי לספק את הביקוש הגבוה.

שנית, ביקוש היתר יוביל לצפיפות אוכלוסין משמעותית במרכז מדינת ישראל, המדורגת כבר כיום כצפופה ביותר בעולם המערבי.⁴ צפיפות זו עלולה להוביל לקריסת מערכת התחבורה המקומית, כאשר נכון לשנת 2016 מדורגים כבישי ישראל כצפופים ביותר מבין המדינות המפותחות (מעל 2,500 כלי רכב לקילומטר כביש).⁵ בהיעדר תחבורה ציבורית הולמת, שימוש היתר בתחבורה פרטית ("ריבוי טבעי" של כ-500 אלף מכוניות בשנה) מוביל לכניסת כ-700 אלף כלי רכב למטרופולין תל-אביב ביום (גידול של 55 אחוזים מאז שנת 2000) ולמהירות נסיעה ממוצעת של 11 קמ"ש בכבישיו. בהקשר זה, דילול השטחים הפתוחים במרכז מאפיל על היכולת להרחיב את הכבישים הקיימים, ולפיכך התמורות הדמוגרפיות יובילו בהכרח להחרפת הפקקים, שישפיעו על יכולת ההגעה למקומות העבודה ויפגעו בצמיחת המשק. כמו כן, להמשך ההכבדה על מערכת התחבורה במרכז יש השלכות נוספות בדמות מטרדי רעש ופליטת מזהמי אוויר, הגורמים לעלייה בתמותה ובתחלואה. יודגש כי צפיפות האוכלוסין כשלעצמה אינה הבעיה. בעיר ניו יורק, לדוגמה, אשר שטחה קטן יותר מפי שניים משטח מחוזות תל-אביב והמרכז, מתגוררים

ברווחה יחסית פי שניים וחצי תושבים. ההבדל בין שני המקרים טמון בתשתיות העירוניות בניו יורק שערוכות להכיל מספר תושבים זה, ובתשתיות המקבילות בגוש דן שהוזנחו לאורך השנים. טענה זו מתבטאת בפרויקט הרכבת הקלה במטרופולין תל-אביב, שחרף אישור תוכניתו כבר בשנת 2001, החלו העבודות בשטח רק בשנת 2015. כמו כן, כעבור שלושה חודשים מתחילת העבודות העמיד משרד האוצר את הפרויקט לבחינה מחודשת, בטענה שלא יוכל לעמוד בעומס הנובע מהקצב הבלתי צפוי של גידול האוכלוסין במטרופולין. בימים אלו, ולצד המשך העבודות, נמשכות המחלוקות בין רשויות מקומיות לגבי חלק נכבד מתוואי הפסים, והדבר צפוי לעכב עוד יותר את השלמת הפרויקט.

בהתאם לפער התשתיתי צפויה צפיפות האוכלוסין שתיווצר במרכז הארץ, ובעקבותיה הפגיעה באיכות החיים, אף לגרום להידרדרות חברתית שתתבטא בהפגנות, באי-אכיפת החוק ובפגיעה בתחושת הביטחון האישי. מצב זה עלול להוביל לאדישות לנעשה במדינה מצד תושבי המרכז, שאורח חייהם, כלכלתם וציפיותיהם דומים לאלה של אזרחי המערב, להעדפתם להשקיע בחו"ל על חשבון המשק המקומי ואף לירידתם מהארץ.⁶

המישור הלאומי

המעבר המסיבי של תושבי הנגב והגליל למרכז הארץ בשלושת העשורים האחרונים בולט ברובו המכריע בקרב הציבור היהודי, כאשר במקביל ממשיך להירשם באזורים אלה גידול דמוגרפי מהותי של האוכלוסייה הערבית. תמורות אלו מערערות את המאזן הדמוגרפי בין יהודים וערבים בנגב ובגליל, ששטחם הכולל מהווה כ-76 אחוזים משטח המדינה. **בגליל** – משנת 1961 החל שיעור האוכלוסייה היהודית לצנוח בעקביות, ובשנת 2015 עמד על 43.1 אחוזים (טבלה 3),⁷ כאשר במרכז הגליל ההררי (אזור נצרת עילית, משגב וכרמיאל) עומד שיעור היהודים כיום על 20 אחוזים בלבד.⁸

טבלה 3: מאזן דמוגרפי, מחוז צפון

2015	2014	2008	1995	1983	1972	1961	1948	
784,400	770,700	693,300	486,400	329,000	218,200	142,800	90,600	מספר הערבים
56.9%	56.8%	56.7%	51.4%	50.2%	46.1%	42.4%	63.0%	אחוז הערבים
596,000	587,900	548,800	460,500	327,000	255,700	194,300	53,400	מספר היהודים
43.1%	43.2%	43.3%	48.6%	49.8%	53.9%	57.6%	37.0%	אחוז היהודים

מגמה זו צפויה להימשך נוכח שיעורי הריבוי הטבעי השנתיים של האוכלוסייה היהודית (1.4 אחוזים) והערבית (1.7 אחוזים) בגליל⁹ ונוכח המשך הגירתה הפנימית השלילית של האוכלוסייה היהודית ממנו (טבלה 4)¹⁰.

טבלה 4: הגירה פנימית של יהודים, מחוז צפון

2015	2014	2008	2000	1992	1985	
23,600	22,100	21,000	17,800	25,200	14,400	נכנסו
23,700	23,300	20,500	19,800	28,300	15,400	יצאו
-100	-1200	+500	-2000	-3100	-1000	מאזן

תופעה דומה מתרחשת בנגב, כאשר משנת 1995 (סיום יישוב גלי העלייה מצפון אפריקה וברית המועצות לשעבר) החל שיעור האוכלוסייה היהודית לצנוח בהדרגה ובשנת 2015 עמד הוא על 59.7 אחוזים (טבלה 5).

טבלה 5: מאזן דמוגרפי, נפת באר-שבע

2015	2014	2008	1995	1983	1972	1961	1948	
279,700	270,400	219,500	95,800	43,700	29,800	18,300	13,000	מספר הערבים
40.3%	39.8%	36.4%	22.8%	15.9%	18.5%	18.9%	91.6%	אחוז הערבים
415,600	409,200	383,000	323,100	231,300	171,400	78,900	1,200	מספר היהודים
59.7%	60.2%	63.6%	77.2%	84.1%	81.5%	81.1%	8.4%	אחוז היהודים

בנוסף ולצד ההגירה הפנימית השלילית של האוכלוסייה היהודית ממחוז הדרום (טבלה 6)¹¹, שיעורי הריבוי הטבעי השנתיים שלה (1.6 אחוזים) נמוכים ביותר מ-60 אחוזים מהשיעורים המקבילים בקרב האוכלוסייה הערבית (3.7 אחוזים), שמקורם בפוליגמיה בקרב הבדואים¹².

טבלה 6: הגירה פנימית של יהודים, מחוז דרום

2015	2014	2008	2000	1992	1985	
28,200	27,800	26,300	26,300	37,200	16,800	נכנסו
29,700	29,600	29,600	27,300	27,700	20,300	יצאו
-1500	-1800	-3,300	-1,000	+9,500	-3,500	מאזן

ערעור המאזן הדמוגרפי בנגב ובגליל טומן בחובו איום גיאורפוליטי עבור מדינת ישראל. איום זה, נובע בעיקר מההיסטוריה הבינלאומית, המלמדת כי מיעוטים בעלי תודעה ומנהיגות לאומית המהווים רוב בטריטוריה שלהם עתידים לממש את מאווייהם הלאומיים על ידי דרישות אלימות או שקטות לאוטונומיה (הקטלונים בספרד), או לחלופין להסתפח למדינה אחרת, אולי בעלת גבול משותף (חצי האי קרים).¹³ בהתאם לכך, לא מן הנמנע שהחברה הערבית בישראל, המביעה פעמים רבות חוסר שביעות רצון מהסטטוס קוו המדיני והחברתי במדינה, תפעל כפי שפעלו בעבר מיעוטים אחרים בעולם. לפיכך, המשך התכנסות האוכלוסייה היהודית במרכז הארץ עשוי להפוך ביום מן הימים את גוש דן רבתי לעיר-מדינה ללא עורף לוגיסטי, כאשר הרצף הטריטוריאלי הערבי בין הגליל, יהודה ושומרון, הנגב, עזה וירדן יקשה מאוד את המעבר הצבאי והאזרחי בין חלקי הארץ ויהפוך לפגיע מאוד את הציבור היהודי שיהיה מרוכז במקום אחד.

אולם, תרחיש זה אינו נראה ישים בעתיד הקרוב, וכל עוד השתייכות למדינת ישראל היא החלופה האטרקטיבית ביותר עבור ערביי ישראל. כך או כך, הרי שהתגבשות רוב ערבי משמעותי בנגב ובגליל תוביל בהדרגה לכרסום גבולות הריבונות המהותיים של מדינת ישראל ולצמצום יכולתה לאכוף את החוק בהם. קשייה של הממשלה באכיפת מדיניותה כלפי הבנייה הבלתי חוקית הבלתי חוקית הבלתי חוקית בנגב הם סימפטום מרכזי לכך. בנוסף, היווצרות רוב ערבי משמעותי בנגב ובגליל, שהקודים של חלקו שונים בתכלית מאלה של מדינת ישראל – בתחומי התרבות (פוליגמיה בקרב הבלדואים), החוקים, צורת ההתיישבות, הדת והשפה – צפוי להשפיע באופן מכריע על אופייה ועל זהותה של מדינת ישראל.

הסיבות ל"נטישת" הנגב והגליל על ידי האוכלוסייה הישראלית

מסקר שנערך באפריל 2015 עולה כי 85 אחוזים מתושבי המרכז אינם מעוניינים לעבור לנגב ולגליל, כשרובם המוחלט ציין את היעדר מקומות התעסוקה (27

אחוזים) ואת איכות החיים הירודה (15 אחוזים) כסיבות המרכזיות לכך.¹⁴ אין זה מפתיע שהסיבות לעיל עמדו בראש מעייניהם של 78 אחוזים מתושבי הנגב והגליל אשר שקלו להעתיק את מקום מגוריהם למרכז.

בתחום התעסוקה, לדוגמה, השכר החודשי הממוצע לשכיר במחוזות תל-אביב והמרכז גבוה יותר מפי שניים מהשכר המקביל בגליל ובנגב.¹⁵ בהתאם, קבע דוח בנק ישראל לשנת 2015 שבמרחק כל 100 קילומטרים מתל-

אביב יורדת הכנסתו הממוצעת של משק בית בכ-15 אחוזים.¹⁶ לצד זאת, שיעורי האבטלה ושיעורי המשתכרים מתחת לשכר המינימום במחוזות הדרום והצפון

המשך התכנסות האוכלוסייה היהודית במרכז הארץ עשוי להפוך ביום מן הימים את גוש דן רבתי לעיר-מדינה ללא עורף לוגיסטי

גבוהים בהרבה מהשיעורים המקבילים במחוזות תל-אביב והמרכז, ואילו שיעורי השתתפות תושביהם בכוח העבודה נמוכים במידה משמעותית.¹⁷ פערים אלו נובעים מההבדלים בסוגי הפעילות הכלכלית בין המחוזות. כך, בעוד התעסוקה בנגב ובגליל מבוססת על תעשיות מסורתיות שנדדו אליהם בעקבות מחיר הקרקע הזול והתמריצים הממשלתיים, מבוססת התעסוקה במרכז בעיקר על תעשיות עילית וענפי שירותים (בנקאות, ביטוח ותוכנה)(טבלה 7).¹⁸

טבלה 7: פערים בין הנגב והגליל למרכז בתחום התעסוקה

מדד השוואה	מחוז הדרום	מחוז הצפון	מחוז תל-אביב
שכר ממוצע לחודש	7,439 ₪ (ממוקד לנפת באר-שבע)	7,035 ₪	9,444 ₪
שיעור האבטלה	6.6%	6.2%	3.7%
אחוז המשתכרים מתחת לשכר המינימום	39.8%	42.1%	33.1%
שיעור ההשתתפות בכוח העבודה מתוך כלל תושבי האזור	61.7%	58.3%	69.5%
אחוז המשרות בתעשייה עילית מכלל המשרות במחוז	22.4%	20.3%	30.15% (תמוצע מחוזות תל-אביב והמרכז)
אחוז המשרות בתעשייה מסורתית ומעורבות מסורתית מכלל המשרות במחוז	56%	66%	53.5% (תמוצע מחוזות תל-אביב והמרכז)

לשוני האמור מספר השלכות מרכזיות. ראשית, בעוד ענפי השירותים הישראליים מתחרים בינם לבין עצמם על לב הקהל המקומי, נאלצים ענפי התעשייה המסורתית להתחרות ביצרנים רבים מחו"ל (מפעלי טקסטיל מסין לדוגמה). שנית, בעוד מספר המשרות בענפי השירותים זינק בשנים האחרונות בעשרות אחוזים, מספר המשרות בתעשייה המסורתית כמעט שלא גדל, ולפיכך היצע העבודה בנגב ובגליל נותר מצומצם (ובהתאם חוסר התחרות על העסקת העובדים המקומיים). נתונים אלו, לצד פרוץ העבודה הנמוך בתעשייה המסורתית (המעלה דרישות תמידיות להתייעלות), מובילים את המעסיקים בנגב ובגליל להעסיק את העובדים המקומיים בשכר נמוך. שלישיית, התבססות הכלכלה בנגב ובגליל על תעשיות מסורתיות מציבה אתגר עתידי וחוסר ודאות תעסוקתית נוכח תהליכי הדיגיטציה, האוטומציה והאינטליגנציה המלאכותית שמייתרים משרות אנושיות רבות. לצד זאת, סובלת התעשייה המסורתית בנגב ובגליל מריכוזיות גבוהה, כאשר מספר מצומצם של

מפעלי ענק כגון סודהסטרים וכי"ל מעסיקים את מרבית התושבים המקומיים. לפיכך, אם ייקלעו מפעלים אלה לקשיים או אם יבחרו להעתיק את מקום מושבם, צפוי הדבר להוות אתגר תעסוקתי לאזורים שלמים.

הפערים בולטים גם בתחום החינוך, כאשר ההשקעה השנתית הממוצעת של רשויות מקומיות בתלמיד במחוזות תל-אביב והמרכז גבוהה יותר מפי שניים מאשר ברשויות בנגב ובגליל.¹⁹ בהתאם, הציונים הממוצעים בבחינות המיצ"ב גבוהים באופן משמעותי בתל-אביב ובמרכז לעומת הדרום והצפון בכלל מקצועות הלימוד שנבדקו,²⁰ דבר המתבטא בפער בין אחוזי הזכאות לבגרות בסיסית ולבגרות בהצטיינות במחוזות השונים (טבלה 8).²¹

פערים אלה, נובעים בין היתר מתהליך התקצוב הממשלתי לחינוך, כאשר מלבד התקציב הבסיסי שמקצה הממשלה באופן כמעט שוויוני בין הרשויות המקומיות, ננקטת מדיניות של תקציב תואם (Matching) שבמסגרתה משתתף משרד החינוך בהשלמת מימון פרויקטים חינוכיים שיוזמות הרשויות. אולם, נוכח חוסר היכולת של חלק מהרשויות החלשות בנגב ובגליל לספק תקציב מינימלי לייזום פרויקטים אלה, התהליך יוצר אי-שוויון ברמת החינוך הניתנת באזורים שונים בארץ. יודגש, כי חלק מהרשויות העניות בנגב ובגליל מצליחות לחפות על הפער באמצעות גיוס תרומות ופעילות של גופי המגזר השלישי. עם זאת, התופעה יצרה בקרבן ריבוי פרויקטים נקודתיים, לא מבוקרים וקצרי טווח, המופעלים על ידי עמותות ויוצרים חוסר עקביות במערכת. כמו כן, פרויקטים אלה אינם מוכווני מדידה ואינם מחויבים לתפוקה. הפערים הבולטים בין המחוזות מתבטאים גם בנגישות למוסדות ההשכלה הגבוהה, כשרובן המוחלט של האוניברסיטאות והמכללות ממוקמות במרכז הארץ (טבלה 8).²²

באשר לתחום הבריאות, שיעור הרופאים והאחיות המועסקים במחוזות הדרום והצפון נמוך בכ-50 אחוזים ביחס למחוזות תל-אביב והמרכז, וכן קיימים פערים משמעותיים במספר המיטות הזמינות באשפוז כללי, בטיפול נמרץ, במחלקות ילדים, בעמדות הניתוח ובמרכזי הרפואה הדחופה. פערים אלה מאריכים את זמני ההמתנה לקבלת טיפול רפואי בדרום ובצפון, מציבים סטנדרט רפואי שונה בין המקובל בהם לבין מרכז הארץ, וכן מתבטאים בשיעורים גבוהים של תמותת תינוקות ובתוחלת חיים כללית נמוכה יותר באזורים אלו. סקרים שנערכו לאחרונה אף מצביעים על כך שחלק לא מבוטל מתושבי הדרום והצפון התלוננו בשנה החולפת על היעדר שירותי רפואה דחופה באזור מגוריהם ועל כך שנאלצו לוותר על טיפול רפואי בשל שיקולי מרחק, זאת בהשוואה לשיעורים נמוכים במידה רבה במחוזות תל-אביב והמרכז (טבלה 9).²³

טבלה 8: פערים בין הנגב והגליל למרכז בתחום החינוך

מדד השוואה	מחוז הדרום	מחוז הצפון	ממוצע מחוזות תל־אביב והמרכז
ציון ממוצע בבחינות מיצ"ב (תשע"ג) בחינוך העברי			
ציון בעברית	64.3	64.3	71.1
ציון באנגלית	64.3	67.6	76.2
ציון במדע וטכנולוגיה	44.5	48.4	53.4
ציון במתמטיקה	58.7	60.9	72.3
השקעה ממוצעת של רשות מקומית בתלמיד (לשנה), בשנת הלימודים תשע"ד	באר־שבע: 3,780 ₪ דימונה: 2,877 ₪ ירוחם: 3,572 ₪	עפולה: 3,129 ₪ טבריה: 3,663 ₪ עכו: 1,959 ₪	תל־אביב: 8,504 ₪ הרצליה: 7,608 ₪ כפר סבא: 7,196 ₪
אחוז זכאות לבגרות מקרב בני 17 (בשנת הלימודים תשע"ו)	באר־שבע: 70.5% דימונה: 63.8% ירוחם: 69.3%	עפולה: 59.7% טבריה: 60.7% עכו: 66.8%	תל־אביב: 72.2% הרצליה: 85.4% כפר סבא: 83%
זכאות לבגרות מצטיינת (בשנת הלימודים תשע"ו)	באר־שבע: 3.8% דימונה: 3.4% ירוחם: 7.9%	עפולה: 3.1% טבריה: 4.6% עכו: 4.1%	תל־אביב: 9.7% הרצליה: 14.7% כפר סבא: 10.1%
סטודנטים לתואר ראשון לפי מחוז המוסד (בשנת הלימודים תשע"ו)	14.2%	9.7%	48%

טבלה 9: פערים בין הנגב והגליל למרכז בתחום הבריאות

מדד השוואה	מחוז הדרום	מחוז הצפון	מחוז תל־אביב
שיעור הרופאים המועסקים (ל־1000 איש)	2.3	3.1	5.1
שיעור האחיות המועסקות (ל־1000 איש)	3.3	4.4	6
שיעור המיטות לאשפוז כללי (ל־1000 איש)	1.35	1.57	2.02
מיטות רפואה דחופה (ל־1000 איש)	0.09	0.16	0.14
תלונות על היעדר שירותי רפואה דחופים באזור המגורים	23%	29%	14%
שיעור המדווחים על ויתור על טיפול רפואי בגלל מרחק	17%	12%	4%
שיעורי תמותת תינוקות (ל־1000 לידות)	5.3	3.9	2.1

בהתבסס על הנתונים המוצגים, לא ניתן לצפות שהנגב והגליל יהיו נחותים באופן משמעותי ממרכז הארץ בהיבטי חיים רבים ומהותיים, ובה בעת יהיו אטרקטיביים ממנו בהיבטי התיישבות. טענה זו מתבטאת בתמורות הדמוגרפיות הנסקרות.

ניסיונות הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל אינם אפקטיביים

המאמץ הלאומי לעידוד ההתיישבות בנגב ובגליל מתחלק בין מספר רב של משרדים ממשלתיים,²⁴ כאשר חרף שיתופי הפעולה ביניהם בולט בהיעדרו גוף המתכלל את כלל הפעילויות. תפקיד זה יועד במקור למשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל, אולם בשל מחסור בתקציבים ובמתן סמכויות בלעדיות למשרד נוצרה כפילות בתחומי פעילותו לעומת יתר המשרדים העוסקים במלאכה, ומכאן גם בלבול רב. מלבד הבעייתיות שבהיעדר גוף מתכלל, הטענה העיקרית המובאת במאמר זה היא שהסיבה המרכזית לחוסר הצלחת הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל טמונה בכך שרוב ניסיונותיה אינם מכוונים להוביל לשינוי אסטרטגי, מסדר ומקיף באיכות החיים באזורים אלו, ומנגד הם מבוססים על שתי אסטרטגיות בעייתיות: הענקת תמריצים כלכליים לפיתוח ולהתיישבות ופתרון בעיות נקודתיות בלבד. האסטרטגיה הראשונה מתבטאת, בין היתר, בהגדרת מרבית היישובים בנגב ובגליל כ'אזורי עדיפות לאומית', ומתוקף כך מוענקות למתיישבים בהם הטבות בדמות דמי חכירה מופחתים בעבור הקצאת קרקע, סבסוד הוצאות פיתוח לבנייה והטבות במשכנתה. במסגרת זו נהנים תושבי היישובים הללו אף מהטבות במס הכנסה בשיעורי זיכוי של 7-21 אחוזים מהכנסתם החודשית. כמו כן, מציע המשרד לפיתוח הנגב והגליל כ-10,000 ש' למשפחות עולים שיעברו להתגורר בנגב ובגליל, וכן מענק מציאת עבודה או פתיחת עסק לתושבים חוזרים. בנוסף לכך ועל מנת לעודד התיישבות באמצעות יצירת מקומות תעסוקה, מעניק משרד הכלכלה והתעשייה סיוע כספי להקמת מפעלים בנגב ובגליל או להעתקת מפעלים לאזורים אלה, וכן הקלות משמעותיות במיסים למספר שנים. העסקים המקומיים נהנים גם מדמי חכירה מופחתים בעבור הקצאת קרקע לתעשייה, מלאכה, תירות ומסחר, מסובסידיות לייצור בענפים ספציפיים ומקרן הלוואות בערבות המדינה.

הסיבה המרכזית לחוסר הצלחת הממשלה לעודד התיישבות בנגב ובגליל טמונה בכך שרוב ניסיונותיה מבוססים על שתי אסטרטגיות בעייתיות: הענקת תמריצים כלכליים לפיתוח ולהתיישבות ופתרון בעיות נקודתיות בלבד

אסטרטגיית התמרוץ הכלכלי בולטת גם בתחום הדיור ובניסיונות למשוך סטודנטים לנגב ולגליל. בתחום הדיור, מסבסד המשרד לפיתוח הנגב והגליל שכר דירה לעשרות משפחות וסטודנטים ביישובים עירוניים, וכן יוזם

פרויקטים ייעודיים במועצות כפריות כדוגמת פרויקט 'בתי אגודה', המציע לאלה השוקלים התיישבות בהן לשכור דירות בשכר דירה מפוקח, כשבתום תקופת השכירות יוכלו לרכוש אותן בקיזוז דמי השכירות. לצד זאת, מממן המשרד את שנת הלימודים הראשונה של חיילים משוחררים ובוגרי שירות לאומי במכללות בנגב ובגליל, וכן יוזם תוכניות כדוגמת 'סטודנטים בונים עתיד', המציעה מלגה לסטודנטים בתמורה לתעסוקה בחברות מקומיות.

על אף אסטרטגיה זו, התמורות הדמוגרפיות הנסקרות מוכיחות שהמחיר הגבוה הכרוך בהתיישבות בנגב ובגליל, בהיבטים של תעסוקה ואיכות חיים, הופך את התמריצים הכלכליים שמציעה הממשלה להיתפס בעיני השוקלים להתיישב באזורים אלה כבטלים בשישים. יתרה מזאת, אסטרטגיית התמרון הכספי נתפסת כ"פיצוי" בעבור מעבר למקום שאינו טוב בפני עצמו ולפיכך מחזקת את התדמית השלילית של הנגב והגליל, חרף המאמצים לשפר אותה באמצעות קמפינים, ירידים וכנסים, וכן באמצעות 'מרכז המידע לנגב ולגליל', שמעניק ייעוץ למתעניינים במעבר ומקשר אותם ליישובים ולמועצות השונות.

על אף האמור לעיל, פעולות הממשלה שנוקטות במסגרת האסטרטגיה השנייה – פתרון בעיות נקודתיות – משפיעות בצורה חיובית על ההתיישבות והפיתוח בנגב ובגליל, אם כי במידה מוגבלת. לדוגמה, בשנת 2011 נחנכה הפקולטה לרפואה בצפת, ובעקבות זאת עברו להתגורר ביישובי האזור כ-600 סטודנטים וכ-100 אנשי רפואה. עם זאת, ואף על פי שהמהלך לווה במימון רכישת ציוד רפואי מתקדם לבתי החולים בגליל ובשדרוג התשתיות הרפואיות באזור, הסטנדרט הרפואי בגליל נותר נמוך מאוד בהשוואה למרכז הארץ. כמו כן, בימים אלה ממשיכה הממשלה לעסוק במעבר של חלק מיחידות צה"ל מהמרכז לנגב. כחלק מהמהלך, המתיימר להוביל להגירת כ-3,000 משפחות אנשי קבע ליישובי האזור, הוקמו שכונות ייעודיות בירוחם, במיתר ובעומר, וכן הוקם מנהל המעבר דרומה, שתפקידו להכווין וללוות את משפחות אנשי הקבע בתהליך ההתיישבות. אולם, ומלבד העובדה שבעקבות הפרויקט עברו עד כה כ-100 משפחות בלבד, מעבר צה"ל לנגב עלול לייצר דווקא את האפקט ההפוך כאשר במסגרתו צפוי להתפנות שטח של כ-236 אלף מ"ר במרכז הארץ ובו עתידות להיבנות אלפי דירות, שעשויות להוריד את מחירי הדירות במרכז ולתמרץ רבים להתגורר בו.

באשר לעסקים קטנים ובינוניים, משרד הכלכלה והתעשייה שותף בתכנון ובהקמת פארקים לתעסוקה, וכן מפעיל מרכזי יזמות לצעירים ומרכזי עסקים שבמסגרתם ניתנים שירותי ניהול, חניכה ושיווק בעלויות נמוכות. במקביל, פרסם המשרד לפיתוח הנגב והגליל בשנת 2016 'נוהל סיוע לחברות', המציע לחברות מקומיות סיוע תקציבי בתמורה לקליטת עובדים נוספים. בנוסף, הוקם פורטל 'ביזבנגב' הממנף את תקציבי הרכש של המוסדות המרכזיים בנגב לטובת גידול

בפעילות הכלכלית של העסקים המקומיים, זאת באמצעות הגברת שיתופי הפעולה ביניהם. עם זאת, הפתרונות המוצעים אינם נותנים מענה לקשיים הברורקרטטיים הרבים שעמם מתמודדים עסקים קטנים ובינוניים בנגב ובגליל, כדוגמת קבלת היתרים לפתיחת עסק והגשת מועמדות למכרזים, והם אינם משרים באופן משמעותי את יכולתם להתחרות במקביליהם במרכז.

בתחום החינוך יזמה הממשלה מספר פרויקטים למחשוב מערכות החינוך בנגב ובגליל, במטרה לשפר את נגישות טכנולוגיית המידע לתלמידים המקומיים. בנוסף, מפעיל המשרד לפיתוח הנגב והגליל חמישה מרכזי מדע ומצוינות, המספקים לאלה חשיפה למגוון תחומים רחב. באשר לחינוך הבלתי פורמלי, המשרד מסבסד חוגי העשרה וקייטנות לכ־80 אלף ילדים, וכן מפעיל מרכזי צעירים המגבשים מענה מקיף ומוסדר לצורכי הצעירים המקומיים ומעניקים להם כלים להתפתחות אישית ומקצועית. אולם, צעדים אלו טרם הוכחו מבחינה הישגית והם אינם נותנים מענה לפערי היכולת של הרשויות בנגב ובגליל להשקיע בתלמידים המקומיים, ולפיכך אינם מבטלים את הזדקקותן לתוכניות ההשלמה שמפעילות עמותות.

בהיבט התחבורתי מקדם משרד התחבורה פרויקטים לשיפור נגישותם של תושבי הנגב והגליל למרכז, ולהפך. בנגב נבנה חלקו הדרומי של כביש 6 ונמשכת העבודה על המשכו לכיוון להבים וצומת הנגב. כן, הוכפלה תדירות הרכבת מתל־אביב לבאר־שבע. בגליל נבנה חלקו הצפוני של כביש 6 עד צומת סומך, ובעתיד תחל העבודה על המשכו לכיוון שלומי. בנוסף נסלל כביש 'הזרוע המזרחית' שיחבר בין כביש 6 באזור יוקנעם לבין צומת עמיעד ואצבע הגליל. בכך תתאפשר נסיעה רציפה (ללא רמזורים וצמתים) מהנגב דרך המרכז ועד לצפון הגליל. כמו כן, נוסף קו 'רכבת העמק' בין חיפה לבית־שאן ונבנתה מסילת עכו־כרמיאל. עם זאת, יצוין שהניסיון לקיצור זמני הנסיעה בין המרכז לנגב ולגליל עלול להרחיב את תופעת היוממות, ובהתאם לאפשר לאנשים רבים להמשיך ולהתגורר במרכז הארץ גם באם יועסקו בנגב או בגליל.

בהיבט ההתיישבותי ובמקביל לחיזוק שמעניק משרד הפנים לרשויות המקומיות בנגב ובגליל על ידי מענקי איזון ותקציבי פיתוח, המשרד לפיתוח הנגב והגליל מתקצב את הקמתם וחיזוקם של גרעיני ההתיישבות באזורים אלה. במסגרת זו, מתיישבת קבוצת אנשים המעוניינת לגור יחד ביישוב קיים, או מקימה יישוב חדש. במקביל, עומל משרד הבינוי והשיכון על תכנון יישובים קהילתיים ועיר חדשה בנגב ובגליל. אולם, להקמת יישובים חדשים יש מספר חסרונות בולטים כדוגמת הצורך בהקמת תשתיות יקרות מאפס כגון כבישים וחשמל, ובהגברת התלות בשימוש ברכב פרטי על כלל השלכותיה. בהשוואה לערים הגדולות, ביישובים קטנים אלה צפויים חוסר גיוון תעסוקתי רב יותר ונגישות מוגבלת יותר למוקדי בריאות וחינוך, ולפיכך הקמתם עלולה להחריף את הפערים הנסקרים במאמר

זה. נוסף לכך, הקמת יישובים חדשים אף תרחיב את ביזור תקציבי הממשלה המוענקים לרשויות המקומיות כחלק מהניסיון לפתח את הנגב והגליל, כאשר ביזור זה תורם כבר כיום לחולשתן של רשויות מקומיות רבות, בעיקר בגליל. בהקשר זה, יצוין שהאפקטיביות של תוכנית האשכולות האזוריים שמוביל כיום משרד הפנים ואמורה לתת מענה הולם לסוגיה זו מוגבלת, בעיקר בשל היעדר סמכויות דה פקטו לאשכולות.

מה ניתן לעשות?

התהליך לעידוד ההתיישבות בנגב ובגליל צריך לכלול מהלך דו־שלבי. ראשית, חשוב שהממשלה תשקיע תקציבים נרחבים בשיפור התשתיות המשפיעות על איכות חייהם של תושבי הנגב והגליל, כדי למנוע את המשך ההגירה השלילית מהאזור. תהליך זה מחייב הקמת גוף עצמאי במשרד ראש הממשלה, שיתכלל את פעילויות המשרדים העוסקים במלאכה, יגשר על המחלוקות ביניהם ויגבש רעיון מארגן ומסדר לפיתוח הנגב והגליל. בנוסף, חשוב שגורמים פוליטיים משפיעים ובעלי אינטרס מרכזי בפיתוח הנגב והגליל יגבו את עבודתו של גוף זה. היעדרם של גורמים אלה בלט מאוד לאורך השנים והוא נובע, בין היתר, מתת־הייצוג של אזורים אלה בכנסת ישראל. באופן מעשי, בשלב הראשוני יש לרכז את המאמצים בפיתוח שלושה תחומי ליבה ולהתמקד בערים הגדולות בנגב ובגליל כדוגמת באר־שבע, דימונה, כרמיאל וטבריה.

בתחום התעסוקה – חשוב להעביר מוסדות ציבור ומשרדים ממשלתיים לנגב ולגליל על מנת לשפר בהם את הגיוון וההיצע התעסוקתי, וכן להגדיל את תשלומי הארנונה שמקבלות הרשויות המקומיות. בנוסף, מומלץ להקים באזורים אלו עוגנים תעסוקתיים משמעותיים כדוגמת נמל תעופה בינלאומי בנבטים או בעמק יזרעאל, שיספק עשרות אלפי משרות בטווח הארוך. רצוי גם למפות את העסקים הקטנים והבינוניים בנגב ובגליל, ללמוד את צורכיהם ולשנות בהתאם את פעולות הממשלה. בהקשר זה, ובשל הקשיים הבירוקרטיים שבהם נתקלים העסקים המקומיים, חשוב לתקצב רכזי פיתוח עסקיים מטעם משרד הכלכלה והתעשייה, שימוקמו ברשויות המקומיות וייתנו מענה לבעיות בזמן אמת. כמו כן, מומלץ לשקול את תיקון חוק חובת המכרזים כך שיעניק העדפה מתקנת ונקודות זכות לעסקים קטנים ובינוניים מהנגב ומהגליל, בכל הנוגע לרכש ציבורי המבוצע על ידי משרדי ממשלה ורשויות מקומיות מכל חלקי הארץ. בנוסף, יש לשקול את שיעור מס החברות ומיסים נוספים שנגבים מחברות בינלאומיות בגין פעילות בנגב ובגליל ולהפחיתם, כדי לייצר עבורן תמריץ לפעול באזורים אלה.

בתחום החינוך – חשוב לשקול מדיניות תקצוב דיפרנציאלי לחינוך, שבמסגרתה תביא המדינה בחשבון את מצבה הכלכלי של הרשות המקומית ואת יכולתה להשקיע

בתושביה באופן עצמאי, החל מגני הילדים ובתי הספר וכלה בחינוך הבלתי פורמלי. התקצוב העודף, שאינו מחייב הפחתת תקציבים מרשויות חזקות, יפחית את תלותן של הרשויות החלשות בנגב ובגליל בארגוני המגזר השלישי, ויאפשר להן לגבש תוכניות לימודים ופעילויות העשרה מפקחות ומוכוונות מידה (בשיתוף משרד החינוך). בתחום זה וכן בתחומים נוספים מודגש הצורך בחיזוק שיתופי הפעולה בין הרשויות המקומיות בנגב ובגליל, ולפיכך מומלץ שהממשלה תפעל להקמת מנהלת משותפת שתכלול נציגים ממשרד החינוך וראשי אגפי החינוך ברשויות השונות. בפורום זה חשוב להנגיש שירותי חינוך פורמליים ובלתי פורמליים הניתנים ברשות מסוימת (כדוגמת מגמות לימוד) לתלמידי רשויות אחרות באזור, ובהתאם יתקצב משרד החינוך באופן עודף רשויות המספקות שירותי חינוך אזוריים. מומלץ גם ליצור שיתופי פעולה בתחום הסעות התלמידים מרשות לרשות. בנוסף רצוי להקים אוניברסיטה נוספת בגליל וגם בנגב.

בתחום הבריאות – חשוב לתקן את חוק ביטוח בריאות ממלכתי כך שיכיל הגדרות מדויקות לסעיף שלפיו זכאי חבר בקופת חולים לקבל ממנה את מלוא השירותים הכלולים בסל שירותי הבריאות "באיכות סבירה, בפרק זמן סביר ובמרחק סביר". לאורך השנים כשלו הניסיונות לייצר הגדרות מדויקות למונח "סביר", ובכך מתאפשרת פרשנות רחבה של קופות החולים והענקת סטנדרט רפואי שונה בין חלקי הארץ. כצעד משלים, מוטב שמשרד הבריאות יפקח על אופן ההקצאה של קופות החולים את תקציביהן, הנשענים על תשלומי ביטוח הבריאות הממלכתי של אזרחי ישראל, בין המחוזות השונים בארץ וכן ידרוש את שקיפות התהליך. צעד זה יוכל להיעשות במסגרת התוכנית הלאומית למדדי איכות לרפואת הקהילה בישראל. נוסף לכך מומלץ להקים בית חולים חדש בנגב וכן בגליל, ולהרחיב במידה משמעותית את מספר מיטות האשפוז בבתי החולים הקיימים. חשוב גם להרחיב את מערך מוקדי הרפואה הדחופה, להקים מוקדי משיכה לאנשי רפואה ולהגדיל את מימון ההיסעים, הטיפולים ושירותי השיקום. בהקשר זה, יש לתת את הדעת על כך שהחלטות ממשלה מהשנים האחרונות שביקשו לבצע את האמור לא יושמו, בעיקר בשל הקושי התקציבי והניהולי של הרשויות המקומיות בנגב ובגליל לבצען בפועל. לכשיושלם שלב זה ותושבי הנגב והגליל עצמם יבינו את הפוטנציאל ואת הכדאיות בהישארות באזוריהם, ניתן יהיה לגשת לשלב השני ולנסות למשוך אוכלוסייה נוספת מיתר חלקי הארץ לנגב ולגליל, לא בכדי ליהנות מתמריץ כספי או מיוקר מחיה מופחת, אלא בכדי לשפר את איכות חייהם.

הערות

- 1 הלמ"ס, הגירה פנימית בין יישובים, לפי מחוז ודת, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st02_26.pdf
- 2 הלמ"ס, אוכלוסייה, לפי דת, מחוז ונפה, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st02_19x.pdf
- 3 ארנון סופר ויבגניה ביסטרוב, **מדינת תל אביב – איום על ישראל**, אוניברסיטת חיפה, 2006, עמ' 51-55.
- 4 ארנון סופר ויבגניה ביסטרוב, **ישראל דמוגרפיה 2010-2030 – בדרך למדינה דתית**, אוניברסיטת חיפה, 2010.
- 5 אורן דורי, "11 קמ"ש וזו רק ההתחלה: המספרים שמאחורי הקטסטרופה בתחבורה", **דה מרקר**, 12 בספטמבר 2016, <http://www.themarker.com/dynamo/cars/1.3065094>
- 6 מדינת תל אביב, עמ' 54-55.
- 7 אוכלוסייה לפי דת.
- 8 ניקולא יוזגוף־אורבך וארנון סופר, **בין יהוד לאיבוד הגליל – המקרה של נצרת עילית בשנים 1956-2016**, אוניברסיטת חיפה, 2016, עמ' 11.
- 9 הלמ"ס, מקורות גידול האוכלוסייה, לפי מחוז ודת, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st02_13.pdf
- 10 הגירה פנימית בין יישובים.
- 11 שם.
- 12 מקורות גידול האוכלוסייה.
- 13 ישראל דמוגרפיה, עמ' 46.
- 14 יאיר שלג, "יום העצמאות 2015: איך מושכים צעירים לפריפריה?", *nrg*, 24 באפריל 2015, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/690/549.html>
- 15 הלמ"ס, הכנסה והוצאה חודשית לתצרוכת למשק בית, לפי נפה, <http://www.cbs.gov.il/publications17/1677/pdf/t10.pdf>
- 16 עמירם ברקת, "בין מרכז לפריפריה: מדוע ההכנסה יורדת ככל שמתרחקים מתל אביב?", **גלובס**, 13 במאי 2016, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001123614>
- 17 מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נתונים על תעסוקה במחוז הדרום, 2017, <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m04031.pdf>
- 18 הלמ"ס, משרות ותמורה למשרות בתעשייה, לפי מחוז ועוצמה טכנולוגית, http://www.cbs.gov.il/publications15/1585_taassiya_2011/pdf/t41.pdf
- 19 אבי עמית, "הדירוג המלא: כמה משקיעה הרשות המקומית בכל תלמיד?", **נענע**, 14 בינואר 2014, <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1030947>
- 20 הלמ"ס, הישגים של תלמידי כיתות ח' בבחינות מיצ"ב, 2013, http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st08_24x.pdf
- 21 נתוני משרד החינוך שנדלו ממערכת שקיפות בחינוך, http://ic.education.gov.il/QvAJAXZfc/opendoc_pc.htm?document=shkifut.qvw&host=qvsprodlb&sheet=SH02
- 22 המל"ג, נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשע"ז, <http://che.org.il/wp-content/uploads/2016/10/%D7%9C%D7%A7%D7%98-%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%A7%D7%A8%D7%90%D7%AA-%D7%A4%D7%AA%D7%99%D7%97%D7%AA-%D7%A9%D7%A->

- 0%D7%AA-%D7%94%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93%D7%
99%D7%9D-%D7%94%D7%90%D7%A7%D7%93%D7%9E%D7%99%D7%
AA-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%96-.pdf
23 נדלה מדוחות משרד הבריאות (<https://www.health.gov.il/publicationsfiles/>)
http://adva.org/wp-content/uploads/2015/11/) ומרכז אדווה (inequality-2016.pdf
health-gaps-november-20151.pdf) העוסקים באי השוויון בבריאות.
24 פעולות הממשלה נדלו מדוחות חוק חופש המידע של המשרדים השונים בחמש השנים
האחרונות.

אלכסנדר הגדול לא היה מתבלבל

גבי סיבוני, יובל בזק וגל פרל פינקל

כשהיה הגנרל מאטיס מפקד אוגדת הנחתים בצבא האמריקאי, הוא טען כי "אילו נקלע עכשיו אלכסנדר הגדול לשדה קרב מודרני, הוא לא היה מופתע ולא היה מתבלבל", שכן למרות השינוי באופי המלחמה בעת המודרנית, נותרו עקרונותיה כשהיו. ואולם, בשל היחלשותה של המחשבה הצבאית בצה"ל, שלא השכילה להתמודד עם השינויים שהתחוללו במאפייניו של שדה הקרב ולא עיצבה דוקטרינה עדכנית, הועדפו פתרונות של אש מנגד על פני התמרון. הפעם האחרונה שצה"ל פעל על פי תורת הביטחון והעביר את הלחימה לשטח האויב הייתה במבצע 'חומת מגן' ובשורת הפשיטות ללב הערים הפלסטיניות שלאחריו. לפיכך, השאלה שצריכה להישאל היום איננה אם התמרון עדיין רלוונטי כיסוד מרכזי בתפיסת הביטחון של מדינת ישראל, אלא איזה תמרון נדרש לצה"ל כדי שיוכל להתמודד כהלכה עם האתגרים הביטחוניים העומדים לפתחנו.

מילות מפתח: צה"ל, דוקטרינה, תמרון, אש.

מבוא

המלחמה היא לפני הכול ומעל הכול תופעה אנושית-חברתית, וכזאת עקרונותיה נותרו, וככל הנראה גם ייוותרו בטווח הנראה לעין נאמנים לטבעם של בני האנוש, שאינו משתנה. מתוך הבנה זו שלח גנרל הנחתים ג'יימס מאטיס, לימים שר ההגנה של ארצות-הברית, מייל לקציניו בטרם יציאת האוגדה שבפיקודו לתעסוקה מבצעית בעיראק, ובו טען כי "אילו נקלע עכשיו אלכסנדר הגדול לשדה קרב מודרני, הוא לא היה מופתע ולא היה מתבלבל"¹.

ד"ר, אל"ם במיל' גבי סיבוני הוא ראש תוכנית צבא ואסטרטגיה במכון למחקרי ביטחון לאומי. אל"ם במיל' יובל בזק הוא מפקד המעבדה התפיסתית של צה"ל. גל פרל פינקל הוא מתאם תוכנית צבא ואסטרטגיה במכון למחקרי ביטחון לאומי.

מזווית אחרת אפשר לשאול: אילו עמד אריק שרון עם אוגדתו ב־1967 או ב־1973 אל מול האתגרים של מלחמת לבנון השנייה, האם הוא היה מתבלבל? או במילים אחרות, האם השינוי במלחמה היה כל כך דרמטי, כפי שמנסים לשכנע תאורטיקנים מאסכולה פוסט מודרניסטית? האם אכן התרחשו שינויים בטבע המלחמה, המייתרים את הניסיון של מלחמות העבר והופכים את ניסיון העבר ללא רלוונטי, או שמא מדובר בעוד התפתחות הנובעת מההקשר הספציפי, ודורשת התאמה של עקרונות ישנים וטובים למציאות השונה, לעתים באופן קיצוני, מזו שמולה נקבעו עקרונות אלה.

בעוד טבע האדם נותר קבוע ומכתיב עקרונות אוניברסליים, הסביבה המשתנה מחייבת יישום מותאם, לעתים באופן מרחיק לכת. זהו כנראה האתגר המשמעותי ביותר בעולם המלחמה – איך להתאים עקרונות קבועים לסביבות משתנות. השמרנים נותרים נאמנים לתבניות המסורתיות אשר סופן להתנפץ במפגש הראשון עם המציאות החדשה, ויש המייצרים תבניות חדשות שאינן מעוגנות בעקרונות האוניברסליים. אלה גם אלה סופן להיכשל.

אחד מהיסודות המכוננים של תפיסת הביטחון של מדינת ישראל היה עקרון העברת המלחמה לשטחו של האויב. עיקרון זה הוביל לבנייתו של כוח המחץ ולבחירה בגישת התמרון, ששאפה ליטול את היוזמה ולתמרן לעומק שטחו של האויב כדי להכריעו במהירות האפשרית. במשך שנים אחדות פיתח צה"ל יכולת תמרון מרשימה, שהובילה לניצחונות בשדה הקרב ולערעור תחושתם של האויבים שביכולתם לממש את מטרותם האסטרטגית – השמדת מדינת ישראל באמצעות כיבוש. מאז סוף שנות השבעים אימצו אויביה של מדינת ישראל גישות חדשות על מנת להמשיך לחתור למימוש מטרותיהם ולחיסולו של הפרויקט הציוני. בד בבד שינה גם צה"ל את דרכי פעולתו לצורך התאמתו למציאות המתהווה, ובתוך כך זנח כמעט לחלוטין את גישת התמרון שאפיינה את רוחו ואת עקרונות פעולתו, מתוך אמונה שהלכה ונקבעה כי גישה זו כבר איננה מתאימה ל"מלחמות החדשות". האומנם?

מאמר זה יציג את הטענה כי לא השינוי באופי המלחמות הוביל להעדפת האש מנגד על התמרון, אלא הייתה זו היחלשותה של המחשבה הצבאית, שלא השכילה להתמודד עם השינויים שהתחוללו במאפייניו של שדה הקרב ולא עיצבה דוקטרינה? חדשה שתמווד עם האתגרים שהציב שדה קרב זה, בהתאם לעקרונות תפיסת הביטחון

לא השינוי באופי המלחמות הוביל להעדפת האש מנגד על התמרון, אלא היחלשותה של המחשבה הצבאית, שלא השכילה להתמודד עם השינויים שהתחוללו במאפייניו של שדה הקרב ולא עיצבה דוקטרינה חדשה שתתמודד עם האתגרים שהציב שדה קרב זה, בהתאם לעקרונות תפיסת הביטחון

הביטחון. תחת זאת נזנח התמרון וכובד המשקל הועבר לתפיסות אש מבוססות טכנולוגיה.

הדוקטרינה כמעצב מרכזי

מלחמה היא תופעה חברתית וככזו היא מהווה בבואה של מאפייני התקופה, של רוח הזמן, תפיסת האיום, התגייסות החברה, משאבי האומה, טכנולוגיה זמינה ועוד. המלחמה מושפעת כמובן גם מיחסי הכוחות בין האויבים, מהמצב התודעתי ביחס לצד האחר, מתפיסות אסטרטגיות ואופרטיביות שמתפתחות ומתהליכי בניין כוח. כל אלו גורמים לכך שמלחמה אחת אינה דומה לאחרת.

זוהי גם הסיבה לכך שמעל הכול מלחמה היא אתגר אינטלקטואלי גדול. רכיב ההפתעה תופס בו מקום מרכזי משום שהפתעה מערערת את הביטחון בתפיסות הקיימות וגורמת מבוכה, בלבול ואובדן דרך, ובהמשך – הכרעה. כך קרה לצרפתים שעמדו מול הגרמנים בתחילת מלחמת העולם השנייה,³ כך אירע לצה"ל בתחילת מלחמת יום הכיפורים, כאשר תפיסותיו בנושא העליונות האווירית והמגננה ההתקפית התפרקו לעיני המנהיגות הצבאית והאזרחית. כך עמדו גם מדינות ערב מול הפתעת ששת הימים. חוסר התפקוד לא נבע רק מכשלים פיזיים אלא מעל הכול – מהפער שנוצר בין ציפיותיהם לאופן שבו תפתח המלחמה לבין אופן התפתחותה בפועל.

מאז שנות השמונים לא השכיל צה"ל לפתח מענה דוקטרינרי ההולם את יסודות תפיסת הביטחון, ובה בעת הוא מתמודד עם האתגרים החדשים של שדה הקרב. תחת זאת שחק צה"ל את התמרון והמיר אותו ביכולות אש ומודיעין מבוססות טכנולוגיה. במאמר שעסק באתגרי בניין הכוח בצה"ל טען מפקד בכיר כי הניסיון של צה"ל – כמענה לשינויים באופי המלחמות – "להימנע מהקרב היבשתי, הסתכם במלחמות ארוכות יותר ואפקטיביות פחות. אנו מחזקים עוד ועוד את "הרגל הבריאה" שלנו – יכולות האיסוף והתקיפה "מנגד", ומתפלאים שאנו לא נפתרים מה"צליעה" שמקורה ברגל של התמרון היבשתי".⁴ יש לשוב ולחזק את החשיבה התחבולנית ואת התפיסה הגורסת כי מגע ישיר ותמרון מהיר ואגרסיבי לשטח האויב הם המפתח להשגת הכרעה בשדה הקרב.

במלחמת יום הכיפורים, אחרי 48 שעות של מבוכה שבו כוחות היבשה של צה"ל וארגנו מחדש את שורותיהם על בסיס דוקטרינה ברורה, כוחות מאומנים ושדרת פיקוד מנוסה.⁵ מובן שהעובדה שהן המצרים והן הסורים נעצרו, כתוצאה מהחלטותיהם שלהם, תרמה ליכולת של צה"ל להתעשת, ליטול את היוזמה ולהפוך את הקערה על פיה למרות תנאי הפתיחה הקשים, ולמרות ההפתעה שערערה את ביטחונם של מקבלי ההחלטות. הגם שמלחמת יום הכיפורים נצרבה בתודעתנו ככישלון, היה בה ניצחון צבאי מרשים שהוא תוצר של תפיסת ביטחון ודוקטרינה

שעוצבו בשנות החמישים, והלכו והשתכללו באמצעות פיתוח המחשבה הצבאית והניסיון הרב שנצבר.

ללחימה עם הפלסטינים בתחילת שנת 2000 נכנס צה"ל ללא דוקטרינה מתאימה וללא יכולות שיאפשרו לו להתמודד עם אתגרי העימות. התוצאה הייתה שבמשך שנה ומחצה היו אלו הפלסטינים שהובילו את ההתרחשויות, מבלי שהיה לצה"ל ולמערכות הביטחון מענה אפקטיבי. מנהיגות מדינית נחושה ויוזמות של מפקדי שדה הובילו את מערכת הביטחון ובתוכה צה"ל לשנות את תפיסת המנופים והשחיקה ששררה בתחילת העימות, ולגבש תפיסה של הכרעה שהתבססה על כיבוש מחודש של השטח ונטילת היוזמה. צה"ל הוכיח כי באמצעות תמרון מהיר, כפי שביצע במבצע 'חומת מגן', והעברת המלחמה לשטח האויב לפי יסודות הדוקטרינה שהתפתחה בשנות החמישים והשישים, ניתן להכריע את הפלסטינים וליצור את התנאים להביס את הטרור ולנצחו, גם בעימות שמאפייניו שונים לחלוטין. מהלכים צבאיים אלו היוו את התשתית לשיפור דרמטי של ביטחון תושבי ישראל, ובהמשך לצמיחה כלכלית וליצירתם של תנאים לצעדים מדיניים⁶. ביהודה ושומרון שב צה"ל לרעיון של תמרון בתוך שטח האויב. היה זה תמרון שונה לחלוטין מזה שבמלחמות אחרות, והוא הביא הישג עצום שעד היום לא שוחזר באף זירה אחרת בעולם.

ברצועת עזה, לעומת זאת, המשיך צה"ל בתפיסה של הפעלת אש מנגד, בעיקר מתוך תחושה שניתן להכיל את הטרור על בסיס הגדר⁷. בן-גוריון הגיע למסקנה כי עם לא נשבר תחת הפצצות כשהיה בלונדון בזמן הבליוץ במלחמת העולם השנייה, והניסיון להוכיח אחרת מתנפץ מול המציאות פעם אחר פעם. גישה זו נכשלה. הטרור מיהודה ושומרון שהיווה בעיה אסטרטגית אקוטית צומצם באופן דרמטי, אולם האיום מכיוון רצועת עזה גבר והתעצם. הנה כי כן, המלחמה היא אותה מלחמה, האויב הוא אותו אויב, החברה היא אותה חברה וגם הזירה הבינלאומית זהה. ההבדל המרכזי בין שתי הזירות היה בהחלטה לאמץ פרדיגמה של הכרעה ביהודה ושומרון מול שימורה של פרדיגמת ההכלה בעזה, והתוצאות ניכרות עד היום.

בלחימה נגד אויב המשתמש בשיטות של גרילה וטרור עומדות שתי תפיסות מסורתיות זו מול זו – לחימה מנגד הכוללת הפעלת אש מדויקת מרחוק, ותפיסת המגע הישיר, החותרת למגע קרבי ישיר עם האויב בשטח שלו. הפעלתה של תפיסת הלחימה מנגד מבטיחה הישגים מבצעיים טקטיים, אך יש לה מגבלות רבות: ראשית, פרק הזמן של העדיפות הטכנולוגית מוגבל, והיריב ימצא דרכים לצמצם אותו; שנית, לחימה מנגד מאדירה את התנגדות, משום שהשימוש התדיר במערכות הנשק מתוחכמות יוצר "מצע להאדרה של האבן ביד הילדים מול המסוק, והמטען המאולתר מול המטוס"⁸; שלישית, הנזק האגבי שיוצרת הפעולה מנגד,

הכולל לצד פגיעה בפעילי טרור רבים פגיעה באזרחים בלתי מעורבים. לחלופין, גישת המגע הישיר מחייבת העברת הלחימה לשטח האויב, תנועה ואש בקצב גבוה, קיום פשיטות בספיקה גבוהה תוך מימוש פעילות חשאית, ניצול גורם ההפתעה ומזעור נזק אגבי.

השוני בין תפיסות מבצעיות אלה מתבטא גם בממד הפיקודי. בתפיסת הלחימה מנגד ממוקם הפיקוד המבצעי במרכזים טכנולוגיים מרוחקים, ואילו בתפיסת המגע הישיר הפיקוד הוא "ישיר ובלתי אמצעי של מפקד כוחות הקרקע על מרחב המבצעים".⁹

במשך שנים רבות, החל בתקופת שהייתו של צה"ל ברצועת הביטחון בלבנון ובתהליך איטי ומתמשך, נטש צה"ל בהדרגה את יסודותיו הדוקטרינריים. התמרון היבשתי שהיה לבו של כוח המחץ איבד מכושרו¹⁰ ויותר מכך, הלך ואיבד את ביטחונו. רק בשנת 2006 ניתנה למגמה זו גושפנקה במסמך רשמי של צה"ל. תפיסת ההפעלה שפורסמה בשנה זו על ידי המטה הכללי גרסה כי טבע המלחמות השתנה, וכי נדרש לאמץ גישה חדשה שבמרכזה האש מבוססת המודיעין. לתמרון היבשתי ניתן בתפיסה זו תפקיד משני בלבד. התוכנית הרב-שנתית 'קשת' שעליה עמלו אגפי המטכ"ל ביטאה גישה זו ופנתה לקיצוץ חד ביכולות ובסדר כוחות היבשה, בכלל זה פירוקן של מפקדות הגייסות. מלחמת לבנון השנייה שפרצה מספר חודשים לאחר מכן חייבה את צה"ל לחשב מסלול מחדש. הנה כי כן, כל דוקטרינה היא פרי בחירתו של המצביא.

גישה דוקטרינרית כמעט לעולם אינה עומדת כברירה היחידה, היא לרוב פרי בחירתו של מצביא. ניתן בהחלט לשער שתחת מנהיגות שונה, המלחמות שניהלה מדינת ישראל עם מדינות ערב בראשית ימיה היו מתנהלות באופן שונה. גישת

ההכרעה מבית מדרשו של בן-גוריון לא הייתה תולדה של מצב נתונים עובדתי המוביל לחלופה אחת בלתי ניתנת לערעור, אלא בעיקר פרי החלטה מנהיגותית של בן-גוריון, שהקדיש זמן רב ללימוד בעיות הביטחון הצפויות למדינת ישראל, והבין כי מלחמות ארוכות דוגמת מלחמת העצמאות, על המחירים העצומים שהיא תבעה מהמדינה שנולדה זה מקרוב, יפעלו נגד האינטרסים החיוניים של המפעל הציוני.¹¹

זאת ועוד, מלחמת העצמאות שאליה נקלע היישוב ובהמשך – המדינה הייתה בעלת מאפיינים שונים לחלוטין

מאלו שאליהם כיוון בן-גוריון את תפיסת הביטחון ואת הדוקטרינה שעוצבה בהמשכו. הבנתו כי המלחמות הבאות יהיו שונות בתכלית וכי צה"ל נדרש להיבנות כצבא מקצועי עם דוקטרינה אופנסיבית עמדו בלב לבו של הוויכוח בינו לבין

גישת ההכרעה מבית
מדרשו של בן-גוריון לא
הייתה תולדה של מצב
נתונים עובדתי המוביל
לחלופה אחת בלתי ניתנת
לערעור, אלא בעיקר
פרי החלטה מנהיגותית
של בן-גוריון

יוצאי ה'הגנה'. כלומר, הבחירה בגישה הכרעיתית שאותה אימץ בן-גוריון לא רק שלא הייתה מסקנה מתבקשת ובחירה "טבעית" לנוכח מציאות עובדתית נתונה שהתקיימה בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים, אלא רחוק מכך. מעטים ראו באותה תקופה את התמונה שהחלה להתעצב בראשו של בן-גוריון. הדינמיקה שהתקיימה במנגנוני הביטחון דחפה לכיוונים אחרים לגמרי.¹²

מחשבה צבאית בלב מעשה המלחמה

המלחמה משנה את פניה כל העת. המנצח הוא זה שמשכיל להבין ראשון את המאפיינים הייחודיים של המלחמות העתידיות ומסגל יכולת השתנות בכדי לפעול ביעילות בתנאים אלו. התופעה של התכוננות למלחמות העבר היא תופעה מוכרת, ונובעת בדרך כלל משמרנות ומקיפאון מחשבתית.¹³ מעטים הם המצביאים המצליחים לצפות אל מעבר לערפל ולפענח את צפונותיו של שדה הקרב העתידי, נדירים מתוכם הם אלו המוכנים לשים את כל כובד משקלם כדי לנפץ פרדיגמות שתקפותן חלפה ולבנות מסד חדש תחתן.

המחשבה הצבאית הישראלית ינקה בראשית ימיה משלושה מקורות עיקריים: הראשון – החשיבה הצבאית הבריטית שהביאו עמם בעיקר יוצאי הבריגדה היהודית במלחמת העולם השנייה, אשר גישתם לצבא כמקצוע הייתה מבוססת על מתודולוגיה פרופסיונלית. השני – הניסיון הקרבי הרב שצברו מפקדי ההגנה בקרבות מלחמת העצמאות ובתקופות שקדמו לה.¹⁴ אלו שמו את הדגש על הרוח המיוחדת של הפלמ"ח ונטו לדחות את רעיון ההתמקצעות וההתמסדות במעבר מיישוב למדינה. המקור השלישי היה הניסיון האוניברסלי הרב שנצבר במהלך מלחמת העולם השנייה, ממנה לדוגמה נשאב רעיון (בליצקריג) ש"עבר גיור" ומתוכו צמח כוח המחץ הישראלי שהתבסס, לא במקרה, על חיל האוויר וכוחות יבשה נידים המיועדים להעביר במהירות את המלחמה לשטח האויב ולפרוץ לעומק שטחו. נוסף על אלו היווה תהליך הכשרת המפקדים

הבכירים במכללות צבאיות בחו"ל נדבך מהותי בפיתוח המחשבה הצבאית הישראלית, ששימש בסיס לפיתוח המסד המקצועי-אינטלקטואלי.

מאז מלחמת ששת הימים, וביתר שאת לאחר מלחמת יום הכיפורים, עברה המחשבה הצבאית הישראלית תהליך מתמשך של שינוי, תוך שהיא מאמצת יותר ויותר את קו המחשבה והגישות האמריקאיות – גישות מבוססות

הניסיונות לפתח דפוס של מערכות שוחקות מבוססות טכנולוגיה, שאותו החל לאמץ צה"ל בראשית שנות התשעים, נועד מראש לכישלון

טכנולוגיה. גישת השחיקה¹⁵ האמריקאית עמדה בניגוד גמור לגישת התמרון הישראלית ששלטה עד תחילת שנות השמונים. המחשבה שניתן לשחוק את יכולות האויב – בהתבסס על יתרונות הטכנולוגיה ועוצמה עדיפה ולהביא לכניעתו –

היא גישה אמריקאית טיפוסית, אלא שהיא לא התאימה כלל לצה"ל, לא מבחינת אורך הנשימה הנדרש, לא במרכיב הלגיטימציה הבינלאומית שמאפשרת את חופש הפעולה הנדרש ליישומה של גישה זו, וודאי לא ברמת האיום המתמשך על העורף. הניסיונות לפתח דפוס של מערכות שוחקות מבוססות טכנולוגיה, שאותו החל לאמץ צה"ל בראשית שנות התשעים, נועד מראש לכישלון. הניסיון של צה"ל להמשיך לדבוק בגישה זו, שעמדה מראשיתה בניגוד מוחלט לתפיסת הביטחון, הוא לב לבה של הבעיה, ולא השינוי של שדה הקרב.

אומנות המלחמה היא מקצוע חמקמק. כרוך בו סיכון עצום ועל כפות המאזניים מונחים כבוד, יוקרה, חיי אדם ואינטרסים לאומיים. הם אלה שהפכו את המצביאים הדגולים לנערצים והוקיעו את הנכשלים לדראון עולם. מצביאות דורשת הכרה והבנה מעמיקה בהיסטוריה של המלחמות, בלקחי הקרבות ובעקרונות והכללים שעוצבו בעטיים. היא דורשת גם יכולת הפשטה, דמיון, יצירתיות והבנת ההתפתחויות של שדה הקרב כדי להכין את הגייסות למלחמה שתתרחש בעתיד, ומאפייניה יהיו שונים לחלוטין מאלה של המלחמות הקודמות. נדרשת הבנה מעמיקה כי שדה הקרב ישנה תמיד את פניו, ולעולם יפתיע מחדש את מי שלא נערך אליו כראוי. אבל מעל הכול דורשת מצביאות עילאית אומץ לב בהכנת צבא לקרב ובהובלת הגייסות בעת התרחשותו. אומץ לב כזה מצריך הכרעות קשות ואימוץ גישות ודפוסי פעולה חדשים, כדי להתאים את הצבא ואת דפוסי המחשבה שלו לאתגרים העתידיים.¹⁶

ההתפתחות בצה"ל

בשני העשורים האחרונים פחת האיום הקונוונציונלי על ישראל מצד צבאות מדינות ערב, ובמקביל עלה האיום התת-קונוונציונלי מצד ארגונים צבאיים, ובהם חמאס, חזבאללה וארגוני טרור נוספים. סכנת הפלישה רחבת ההיקף לישראל נעשתה אנכרוניסטית כמעט, אך גבר האיום מצד הארגונים הצבאיים הלא-מדינתיים, שלהם מערכי נשק תלול מסלול בהיקף ניכר. שינוי זה מחייב את ישראל לפתח יכולת להתמודד עם איום קונוונציונלי – איום צבאי קלאסי; איום תת-קונוונציונלי – מצד ארגונים צבאיים וארגוני טרור; איום בלתי קונוונציונלי – נשק גרעיני, ביולוגי וכימי; איום קיברנטי – פגיעה במערכות מחשבים ותקשורת.¹⁷ למרות השינוי באיומים גבר הנתק בין המטה הכללי של צה"ל לבין תהליכי בניין כוח, שהפכו בעבור המטה הכללי לאסופה של פרויקטים שיזמו הזרועות וגופי בניין הכוח. במקביל המפקדה הכללית, שהייתה תמיד מפקדת הפעלת כוחות היבשה, "מסרה את המקל" לידי מפקדת חילות השדה, ובהמשך לזרוע היבשה.¹⁸

תהליכים אלו, לצד הפעלה מהוססת של כוחות יבשה בעימותים שבהם לחם צה"ל בשלושים השנים האחרונות, יצרו תחושה בקרב מקבלי החלטות כי הכוח

היבשתי של צה"ל רלוונטי פחות לאתגרי שדה הקרב בהווה ובעתיד, לעומת כוחות האוויר והמודיעין. בעוד צה"ל השקיע עוד ועוד בכוחות אלו, הלכה ונפגעה כשירותם של כוחות היבשה לבצע תמרון רחב היקף בחזית ובעומק, ובתוך כך כשירותו של מערך המילואים היבשתי, שהיווה את עמוד התווך של התמרון הצה"לי.

צה"ל, שנהנה בשנותיו הראשונות מזרוע אינטלקטואלית של יוצאי צבא בריטניה בעיקר, אשר הניחה את המסד לתורות הלחימה ולמערך ההדרכה, ומקצונה עתירת ניסיון קרבי במלחמות, הלך ואיבד במהלך השנים את המשענת העיקרית שהיוותה את ליבת איכותו. ככל שפחת הידע הדוקטרינרי פנה צה"ל יותר ויותר החוצה אל התעשיות השונות, כדי למצוא מענה המבוסס על פתרונות טכנולוגיים, תוך שהוא ומזניח את "פיתוח האונה האינטלקטואלית". ככל שזו הלכה ונשחקה מצא עצמו צה"ל ללא ידע דוקטרינרי מספק, שעליו ניתן לבסס את המענה לאתגרים שהלכו והתפתחו. גם אם ברמה הטקטית עוד זכו קציני צה"ל להכשרה מסודרת וצברו ניסיון מסוים בשדות הלחימה של העימות המוגבל, ניכרו פערים הולכים ומעמיקים ברמות החשיבה הגבוהות – האסטרטגית והאופרטיבית – שאחראיות בעיקר לפיתוח התפיסות המעצבות את בניין כוחו של צה"ל ואת הגישות להפעלתו. הדומיננטיות הטכנולוגית שהלכה וקנתה לה אחיזה על חשבון האיכות הדוקטרינרית הובילה לעלייה דרמטית בהשקעות באש מדויקת ובמודיעין,

ולהזנחה מתמשכת בתמרון היבשתי. ליקוייה של תפיסה זו התבלטו במהלך מלחמת לבנון השנייה (2006).¹⁹ כשנכנס הרמטכ"ל גדי איזנקוט לתפקידו בשנת 2015, חל שינוי במגמה זו והושם דגש ניכר על התמרון היבשתי ככלי ההכרעה העיקרי של צה"ל. אף שהנתק בין המטה הכללי לנושא היבשה טרם תוקן, בתחילת 2017 נקבע בצה"ל כי המפקדה הכללית היא זו שתגבש את תפיסת התמרון היבשתי, ובכך תכווין את בניין הכוח ביבשה (שימשיך להתבצע על ידי זרוע היבשה). החלטה זו מחזירה למעשה את המפקדה הכללית לתפקידה כמפקדת כוחות היבשה – דבר שממנו נמנעה במשך שנים רבות. זהו צעד חשוב בדרך לפתרון, אך עוד ארוכה הדרך לתיקון הנדרש.

כשנכנס הרמטכ"ל גדי איזנקוט לתפקידו (2015), הושם דגש ניכר על התמרון היבשתי ככלי ההכרעה העיקרי של צה"ל. בתחילת 2017 נקבע בצה"ל כי המפקדה הכללית היא זו שתגבש את תפיסת התמרון היבשתי, ובכך תכווין את בניין הכוח ביבשה

סיכום

לא השינוי בטבע המלחמות הוא זה שהוביל להזנחת התמרון היבשתי, גם לא השינוי שחל בחברה, אלא היחלשות דוקטרינרית שהובילה להסתמכות הולכת וגוברת על טכנולוגיה, על חשבון אומנות המלחמה. מאז שנות השמונים ניסה צה"ל פעם אחר פעם לפעול בגישה של שחיקה תוך הפעלת מנופים. גישה זו

נוגדת באופן בולט את תפיסת הביטחון, ששאפה לקצר את המלחמות על ידי שאיפה להכרעה מהירה באמצעות העברת המלחמה לשטחו של האויב, ותמרון מהיר לעומק שטחו. פעם אחר פעם מסיים צה"ל את המבצעים הללו בתחושת החמצה, ופעם אחר פעם פונה מחדש לחזק את המודיעין ואת האש כדי לנסות לשפר את ביצועיהם בעימות הבא. התמרון היבשתי הפך מהגורם המכריע לגורם שמשתמשים בו בהססנות ובמשורה, אם בכלל, בדרך כלל בשלבים מאוחרים יחסית, ולמשימות מצומצמות בהיקפן. המעגל פועל כך שככל שמנמיכים את הציפיות מהכוחות המתמרנים, כך יורד גם כושר הביצוע שלהם, ואולי יותר מכול הולכת ומתפוגגת הרוח שאפיינה את התמרון היבשתי – רוחם של הסוסים הדוהרים.

בפעם היחידה בשלושים השנים האחרונות שצה"ל פעל על פי תורת הביטחון של מדינת ישראל והעביר את המלחמה לשטחי הרשות הפלסטינית – במסגרת מבצע 'חומת מגן' שביצעו כוחות פיקוד המרכז²⁰ ו'מכסחת הדשא' שהופעלה אחריו בשורה ארוכה של מבצעים ופשיטות בלב הערים הפלסטיניות – הוא הצליח למגר את הטרור וליצור את התנאים להשגת מטרותיו האסטרטגיות.²¹

הנה כי כן, לא המלחמה היא זו ששינתה את טבעה אלא הייתה זו בחירתה – קרוב לוודאי שלא מדעת – של מערכת הביטחון. השאלה שצריכה להישאל כיום לפיכך אינה אם התמרון עדיין רלוונטי כיסוד מרכזי בתפיסת הביטחון של מדינת ישראל, אלא איזה תמרון נדרש לצה"ל, ומהם הכישורים והיכולות הנדרשים לו כדי שיוכל להתמודד כהלכה עם האתגרים הביטחוניים העומדים לפתחנו.

המצביאים הגדולים הבינו באנשים – מה מניע אותם, מה מפחיד אותם, מה שובר אותם ומה גורם להם להתעלות מעל ליכולותיהם. אלה היו ונתרו היסודות שמהם עשויה המלחמה. ככל שעולים מהרמה הטקטית, המושפעת משינויים של הסביבה והטכנולוגיה, לרמה האופרטיבית והאסטרטגית המושפעת בעיקר מתודעתם של בני אנוש, הופכת אומנות המלחמה לדומיננטית הרבה יותר. שם באה לידי ביטוי הגאונות, שם גם מצויה עליונותה של המצביאות, היודעת להפוך תובנות עמוקות לתבניות מלחמתיות מנצחות. אלכסנדר הגדול היה גאון שהבין היטב את אומנות המלחמה.

למרות הזמן שחלף, הטכנולוגיה המתקדמת והשינויים והתהפוכות שהתרחשו באופי המערכות מאז ימי אלכסנדר הגדול ועד עתה, הרי בסיכומו של דבר, אותם עקרונות שהנחו אותו ושחייבו ללמוד את המלחמה כמקצוע, לפעול באופן תחבולני, להכיר בחשיבותו של השטח, לדעת להפיק ממנו את המרב והצורך לבוא במגע ישיר עם האויב – כל אלה נותרו רלוונטיים כפי שהיו בימיו. אכן, נראה שגם אילו ניצב אלכסנדר הגדול מול אתגרי שדה הקרב הנוכחי, מצויד בעקרונות עתיקי יומין ובגאונותו הצבאית, היה נדרש לו פרק זמן ללימוד המאפיינים הייחודיים של שדה הקרב המודרני, אבל קרוב לוודאי שהוא לא היה מתבלבל.

הערות

- 1 Thomas E. Ricks, *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*, New York: Penguin Books, 2006, pp. 317.
- 2 השימוש במונח דוקטרינה במאמר מבטא את משמעותו הרחבה של המושג בפרשנות המקובלת בבריטניה כ"מכלול הידע הצבאי והמחשבה הצבאית (בעיקר מחקר הניסיון הצבאי וניתוחו) שהתקבלו על ידי הדרג הצבאי כמתאימים לזמן מסוים. עם מכלול זה נמנים עניינים אלו: טבעם של העימותים בהווה ובעתיד, הכנת הכוח לעימותים ושיטות הלחימה שינקטו כדי להשיג הצלחה (המילון למונחי צה"ל, 1998).
- 3 אנדרו רוברטס, **סערת המלחמה**, אור יהודה: דביר, 2011, עמ' 95–109.
- 4 אהרון חליוה, "עוד מאותו הדבר", **בין הקטבים**, גיליון 9, דצמבר 2016, עמ' 17.
- 5 עמרים אזוב, **צליחה**, אור יהודה: דביר, 2011, עמ' 276.
- 6 איתן שמיר, **פיקוד משימה**, בן-שמן: מודן והוצאת מערכות, 2014, עמ' 157–159.
- 7 משה תמיר, "דילמות בלחימה בשטחים צפופי אוכלוסייה", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 4, גיליון 2, אוגוסט 2012.
- 8 גבי סיבוני, "תפיסת הלחימה הצבאית בטרור: בין מגע ישיר ללחימה מנגד", **עדכון אסטרטגי**, כרך 9, גיליון 1, מארס 2006.
- 9 שם.
- 10 המייצג הנאמן ביותר לעניין זה הוא שחיקת מוכנותן של יחידות המילואים, שאימוניהן רודדו באופן משמעותי ומצב הציוד שלהן בימ"חים היה בכי רע. ליחידות אלו, שהיוו את ליבת כוח המחץ של צה"ל ונועדו להכריע את האויב, נועד תפקיד מינורי הן במבצעים השוטפים והן בתוכניות המלחמה.
- 11 יצחק בן-ישראל, **תפיסת הביטחון של ישראל**, בן-שמן: מודן, 2013, עמ' 27–34.
- 12 בנושא זה ראו סקירה על אתגריה הביטחוניים של ישראל, שכתב והציג לממשלה דוד בן-גוריון בשנת 1953. סקירה זו פורסמה כמאמר לציבור הרחב כעבור מספר שנים: דוד בן-גוריון, "צבא ומדינה", **מערכות**, גיליון 279–280, יוני 1981, עמ' 2–11.
- 13 דוד בן-גוריון, **יחוד ויעוד**, מהדורה שלישית בעריכת גרשון ריבלין, משרד הביטחון, 1980, עמ' 166–167.
- 14 גרשון הכהן, **מה לאומי בביטחון הלאומי?** בן-שמן: מודן, 2014, עמ' 90.
- 15 גישת השחיקה מבוססת על הרעיון של מיטוט האויב באמצעות שחיקת יכולותיו. גישה זו שמה דגש על ההיבטים הפיזיקליים של העוצמה הצבאית ומניחה כי ההישג המצרפי של הפגיעה המתמשכת באויב תוביל, בנקודה מסוימת, לשבירתו.
- 16 ג'ון קיגן, **מסכת הפיקוד**, תל אביב: דביר, 1993, עמ' 11–20.
- 17 **אסטרטגיית צה"ל**, לשכת הרמטכ"ל, 13 באוגוסט 2015.
- 18 עפר שלח, **האומץ לנצח**, תל-אביב: ידיעות ספרים, 2015, עמ' 183–185.
- 19 עמוס הראל ואבי יששכרוף, **קורי עכביש**, תל-אביב: ידיעות ספרים, 2008, עמ' 76–85.
- 20 עמוס הראל ואבי יששכרוף, **המלחמה השביעית**, תל-אביב: ידיעות ספרים, 2004, עמ' 235–269.
- 21 עפר שלח ורביב דרוקר, **בומרנג**, ירושלים: כתר, 2005, עמ' 348.

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES

אוניברסיטת תל אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

עדכן אסטרטגי מקדם בברכה מאמרים של חוקרים ומומחים בנושאים הנוגעים ו/או משיקים לביטחון הלאומי של ישראל וכן בסוגיות אסטרטגיות שעניינן המזרח התיכון.

מאמר שיוגש למערכת כתב העת יחזיק עד 4000 מילים באנגלית / 3000 מילים בעברית, כולל הערות שוליים. יש לצרף למאמר תקציר בן 100 מילים.

המאמרים הנשלחים למערכת **עדכן אסטרטגי** יהיו מקוריים – כאלו שלא ראו אור בעבר ואינם נמצאים בבקרה בכתב עת אחר כלשהו.

המאמרים יישלחו בפורמט WORD לכתובת:
jcssmh@post.tau.ac.il

מאמרים הנשלחים לעיון, מבוקרים על ידי חברי מערכת כתב העת **עדכן אסטרטגי** ועל ידי קוראים מן החוץ.

**עדכן
אסטרטגי**